
ÚSTAV POLITICKÝCH VIED
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

Edícia
MONOGRAFIE A ŠTÚDIE

Zväzok 7

MARÍNA ZAVACKÁ

**Kto žije
za ostnatým
drôtom?**

**Oficiálna zahraničnopolitická propaganda
na Slovensku, 1956 – 1962:
teórie, politické smernice a spoločenská prax**

ÚSTAV POLITICKÝCH VIED SAV
VYDAVATELSTVO SAV

Bratislava 2005

Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied vydáva túto publikáciu ako čiastkový výsledok riešenia úlohy číslo 2003 SP 51/028 09 00/028 09 12 *Transformácie identít v súčasnom a historickom kontexte Slovenska so zreteľom na integračné procesy v rámci podprogramu výskumu a vývoja. Realizácia vynikajúcich projektov na podporu profesionálneho rastu mladých zamestnancov a doktorandov výskumu a vývoja, tematického štátneho programu výskumu a vývoja Rozvoj osobnosti a talentu mladých zamestnancov a doktorandov výskumu a vývoja do 35 rokov.*

Vedúci úlohy: Mgr. Juraj Marušiak, PhD.

Je určená pre potreby riešiteľov úlohy, decíznu sféru a Slovenskú akadémiu vied.

© Marína Zavacká, 2005

Recenzenti:

PhDr. Ivan Kamenec, CSc.

PhDr. Michal Barnovský, DrSc.

Vydal Ústav politických vied SAV
vo VEDE, vydavateľstve Slovenskej akadémie vied ako 3676. publikáciu
Prvé vydanie
Zodpovedná redaktorka Jitka Madarásová
Obálka Lubomír Krátky
Technická redaktorka Jana Janíková
Tlač VEDA, vydavateľstvo SAV

ISBN 80-224-0897-2

Obsah

ÚVOD	7
I. PROPAGANDA ALEBO „ČO ČLOVEK MAL A MUSEL VEDIET“	17
Definovanie pojmov	17
Obsahy a úlohy totalitnej propagandy	20
Dobová teória propagandy	24
Propaganda v umeleckých reflexiách	30
Inštrumentárium tvorcov propagandy	34
Selekcia	34
Plánovitosť a centralizácia	37
Prekážky propagandistického pôsobenia	45
Faktor ľudskej pamäti a neovládateľnosti diania	45
Faktor ľudskej nedokonalosti	51
Faktor špecifik a stretov záujmov	53
Faktor nevedomeľého recipienta propagandistických informácií	57
... a problémy s uvedomelým recipientom	60
II. ZAHRANIČNOPOLITICKÁ PROPAGANDA 1956 – 1962:	
HRACIE POLE, POSTUPY A HRDINOVIA	63
Dvojpolovosť sveta	63
... a dvojpolovosť jeho jazyka	65
Propagandistický text	65
Názorová jednotnosť	66
Morálna a historická oprávnenosť	67
Podvojná terminológia	67
Správne chápanie	69
Osoby a obsadenie	72
Nestori panteónu nepriateľov	72
Kľúč na určovanie nepriateľov	73
Obete	75
Bojovníci ríše dobra	77
Rozprávanie o svete za hranicami	80
Sovietsky zväz	80
Triedny nepriateľ	82
Nespoľahliví proletári všetkých krajín	83
Príklady vybraných propagandistických kampaní	85
XX. zjazd KSSZ, boj proti kultu osobnosti, za kritiku a sebakritiku, jar 1956	86
Maďarské povstanie, jeseň 1956	97
Karibská kríza, jeseň 1962	104

III. CENZÚRA – PROTIPÓL I ORGANICKÁ SÚČASŤ PROPAGANDY.	
ZÁSAHY STD DO SPRÁV O ZAHRANIČÍ	114
Organizácia a inštitúcie cenzúry	114
STD ako spolutvorca obrazu čitateľa o zahraničí	117
Cenzurovaný politický vývoj v ZSSR	119
Vysporiadavanie sa s kultom osobnosti	119
Z návštev v krajine, kde zajtra znamená už včera	122
Politicky nevhodná sovietska literárna produkcia	125
Sovietsky zväz, náš vzor	127
Záštita, mierotvorca a zástanca pracujúcich – alebo ako nechváliť ZSSR	129
O Sovietskom zväze len dobre	131
Novinky z „nášho“ tábora	134
Špecifiká Juhoslávie	136
Čína a Albánsko	138
O súdruhoch z rozvojových krajín	139
Politické následky zahraničného obchodu	142
Kapitalistický blok	142
Paradoxy negatívnej propagandy	142
Zaostávanie za najlepšími vzormi z cudziny	145
Permanentní vífazi mierového súťaženia	147
Ďalšie paradoxy boja za mier	148
Nevhodné zalomenia – „zrkadlá“ hodné svojho mena	151
Čo život priniesol	155
ZÁVER	159
PRAMENE A BIBLIOGRAFIA	163

Úvod

*Otec so synom sa pozerajú z Devína do Rakúska.
– „Tata, a kto žije za tým ostnatým drôtom?“
– „My, synček.“*

Zámer napísať prácu s tematikou komunistickej propagandy, ktorá by sledovala propagandistickú prax a jej účinnosť vo vzťahu k verejnej mienke, má korene na jednom zo seminárov novodobých dejín na Stredoeurópskej univerzite, kde sa mi dostala do rúk kniha Françoise Thom *Newspeak, the Language of Soviet Communism*. Bola to prvá teoretická práca zameraná na jazyk sovietskej propagandy, s ktorou som sa stretla, a bola som ňou dosť sklamaná. Svoje dovtedajšie skúsenosti so spoločenským prijímaním oficiálneho tlačeného slova ako nástroja totalitnej moci a s jeho pôsobením som pocítovala inak ako autorka. Thom prirovnávala proces ničenia ľudskej individuality komunistickým „ovládnutím jazyka“ (ako sprostredkovateľa informácií) k súbežnému procesu zničenia samostatnosti jedinca úplným zoštátnením súkromného hospodárstva. Vzhľadom na vysokú úspešnosť komunistického režimu pri podriadení si ekonomiky predpokladala jeho absolútnu úspešnosť i v oblasti podriadenia si verejnej mienky.¹ Moja osobná skúsenosť však zahŕňala množstvo ľudí, žijúcich v ideologickej clone vytvárajenej komunistickou propagandou, ktorí si voči informáciám v totalitnej tlači zachovávali odstup a dokonca sa ich pokúšali podrobovať kritickej analýze. Nehovoriac o tom, že aj o totalnej štátnej kontrole nad ekonomikou som – vyrastajúc v „socialistickom“ svete fušiek, rozkrádania materiálu, vekslákov, podpultového tovaru a najrôznejších protislužieb – mala dôvodné pochybnosti.²

¹ Thom, Françoise: *Newspeak, the Language of Soviet Communism*, Claridge Press, 1989. Kapitoly: *Newspeak in Power*, New Man.

² Prípadné námietky, že ide o špecifickú „voľnejšieho“ režimu satelitného štátu geograficky bližšie k Západu, odporúčam konfrontovať napr. s Viola, Lynne (ed.): *Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s*, Cornell University Press, 2002.

Odporovala som tiež téze o dokonalej informačnej vyprázdnenosti ideologizovaných médií. Snažila som sa formulovať argumenty popierajúce tvrdenie, že „Newspeak je hlavným nástrojom totalitného štátu“³. Boli založené na skutočnosti, že popri existencii ideologického metajazyka, ktorým sa noviny písali, existoval i spôsob ich ‘metačítania’, ktorým sa medzi riadkami dalo dozvedieť mnohé z toho, čo malo zostať utajené. Komunistická propaganda nebola stopercentne úspešná, rovnako ako cenzúrou kontrolované a propagandistami písané noviny nikdy neboli dokonale informačne vyprázdnené. Rátala s tým, že čitateľ si noviny interpretuje, hľadá významy, znamenia, neverí automaticky podávanej informácii. Nakoniec, inak by moc nebola priam posadnutá eliminovaním všetkých kombinácií znakov a slov, ktoré by sa „dali nesprávne vykladať“. Už len z frekvencie zmienok o určitej téme, či z objavenia sa konkrétneho článku v konkrétnom čase sa recipient mohol mnohé dozvedieť.⁴

Nazdávala som sa, že rovnocenným, ak nie hlavným nástrojom etablovaného totalitného štátu je sila a s ňou spojené šírenie strachu a existenčnej neistoty. Tento predpoklad bol podporený i skutočnosťou, že sovietsky i československý komunistický režim už od uchvátenia moci sústreďoval svoje propagandistické snahy na vrstvy svojich potenciálnych podporovateľov a v značnej miere rezignoval na ideologické presvedčovanie potenciálnych odporcov – tých z pozície moci vydieral alebo likvidoval. I deti a dorastajúca mládež, u ktorých by bola teoreticky možnosť, že budú režimovou propagandou „vymyté“, sa už v škole – hlavnom stánku režimovej indoktrinácie – stretli nielen s vyprázdneným jazykom, ale aj s prejavmi režimového mocenského nátlaku, s hrozbou trestu, s braním rukojemníka. V reálnom živote od nadriadených namiesto „informačne vyprázdneného ideologického zdôvodnenia“ nezriedka dostávali povel *musíš*. Prípadne „musíš, inak sa stane zlé tebe či rodine“.

Propaganda na obyvateľstvo nepochybne pôsobila, a dosahovala istý účinok. Namiesto paušálneho diabolizovania alebo naopak podceňovania ho treba starostlivo skúmať. Sledovať, aké nástroje a témy boli pre

³ Thom, F.: *Newspeak ...*, ref. 1, s. 123.

⁴ Mikhail Heller opísal podobný pocit zo sovietskej reality takto: „Každý nový generálny tajomník začínal odhalením pravdivej situácie v krajine a šokovaním sovietskeho obyvateľstva hovorením o veciach, ktoré boli všetkým dobre známe.“ In: Heller, Mikhail: *Cogs in the Soviet Wheel, The Formation of the Soviet Man*, London: Collins Harvill, 1988, s. 9.

obdobie komunizmu nové, ktoré prebrala jeho propagandistická mašineria od svojho predchodcu, totalitného režimu vojnového slovenského štátu, aj tie s ešte staršími koreňmi. Vnášanie nových obsahov i inštrumentalizáciu „tradičných“ mýtov, stereotypov, rituálov, vzorcov správania, s ktorými sa početné skupiny spoločnosti identifikovali už dávnejšie (odpor voči cudziemu a inému, závisť, hierarchickosť ale aj rovnosťarstvo, chtivosť po susedovom majetku a pod.).

* * *

Naše deväťdesiate roky boli okrem iného aj časom dodatočného načítavania klasických vedeckých diel. Paradoxne, najväčšej popularite sa tešili knihy nie súdobej západnej vedy, ale tie z mrazivého obdobia studenej vojny, postavené na koncepte totalitarizmu. Túto paradoxnú skutočnosť si povšimlo a zaznamenalo viacero historikov bývalého „východného bloku“. Na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti roku 1990 Lubomír Lipták varoval: „Úžas budí laická, ale masovo rozšírená predstava o oslobodení histórie ako o zmene znamienok – čo bolo mínus, malo by byť plus, čo bolo chválené, bude dnes odsudzované“.⁵ A naozaj, len postupne a relatívne pomaly sa darilo dvojicu možných „jasných“ odpovedí čierne/biele, dobré/zlé, verejne konfrontovať – a teda narúšať – otázkami „aký to malo vplyv?“, „do akej miery to tak bolo?“, „s akým odporom sa to stretlo?“, „získalo si to podporu?“, „ak áno, prečo?“. Ruský historik Sergej Žuravlev opísal svoju podobnú skúsenosť: „Je to paradoxné, no je to fakt: ukázalo sa, že tieto na prvý pohľad evidentné ideologické protipóly – marxistická koncepcia z dielne sovietskej historiografie a antikomunistická teória totalitarizmu – svojou prepolitizovanosťou, precenením významu stranícko-štátnych inštitúcií a, na druhej strane, nedocenením dejín spoločnosti, dejín „obyčajného človeka“ a dejín každodennosti – sú si neočakávane blízke. Principiálnym východiskovým bodom oboch teórií bol prístup „zvrchu“ a nie „zdola“, nie cez vnímanie a životnú skúsenosť miliónov obyčajných občanov.“⁶

Otázka, aký vplyv mala propaganda šírená inštitútmi režimu na ve-

⁵ Lipták, Lubomír: Poznámky o historiografii novších dejín. In: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, Kalligram, 1999, s. 103.

⁶ Žuravlev, Sergej: „Maleňkije ljudi“ i „bolšaja istorija“. *Inostrancy moskovskogo Elektrozavoda v sovetском обществе 1920ch—1930ch godov*, Moskva: Rosspen, 2000. V tomto vydavateľstve vyšlo viacero vynikajúcich kníh k tematike sociálnych dejín sovietskeho komunizmu.

rejnú mienku radových občanov, evokuje apriórny predpoklad, že bola určená práve im a len im. Aj o tom však možno pochybovať. Marius Jastrząb⁷ upozorňuje, že praktickou realizáciou kampaní boli poverovaní nižšie postavení pracovníci aparátu, pričom z dostupných zdrojov nie sú známe ich preferencie vzhľadom na možný účinok ich aktivít. Čo považovali za najdôležitejšie? Aby nimi produkovaný propagandistický odkaz zasiahol v čo najväčšej miere radových ľudí, alebo aby ich aktivita uspokojila ich stranícku „vrchnosť“? Prispôbovali jeho formu a obsah v prvom rade maximalizácii účinku na masy, alebo tomu, čo podľa ich mienky mohlo maximalizovať spokojnosť stranického vedenia s ich prácou? Navyše, riadili sa vkusom svojho lokálneho vedenia strany, alebo zohľadňovali aj vkus moskovskej centrály?

Popri úvahách nad miestom, ktoré v budovaní a udržiavaní komunistického režimu zaujímal jazyk jeho propagandy, som sa preto ďalej zamerala na širší – najmä historický – kontext manipulácie verejnej mienky režimom. K primárnym úlohám štátnej propagandy patrili získavanie, udržiavanie a podpora režimovej lojality v spoločnosti, aby ju bolo možné mobilizovať pre zvolené ciele. Prvoradým nástrojom v tomto procese bolo jasné vyhranenie mocensky želanej kolektívnej identity – toho takmer mystického *my*, ktoré v médiách rezonovalo ako všadeprítomný plurál: „všetci chceme, žiadame, nedovolíme, bojujeme...“ Do neho mohol režim jedinca pozývať, lákať, vťahovať ... ale i nátlakom lámať. Vyžadoval od neho včlenenie sa do masy a demonštrovanie tejto identifikácie mnohými vonkajšími znakmi, od účasti na rituáloch po odevné prvky. Na druhej strane, prinajmenšom pri tlaku na konformizáciu a zdisciplinovanie jednotlivcov neboli štátne a stranícke orgány zďaleka jedinými aktérmi, ich ciele sa mnohokrát zhodovali s tradičnými činiteľmi (lokálnymi, rodinnými, cirkevnými a inými autoritami).⁸

Identita nového, socialistického človeka, ktorú režim presadzoval, sa

⁷ Jastrząb, Marius: *Mozolna budowa absurdu. Działalność wydziału propagandy warszawskiego komitetu wojewódzkiego PZPR w latach 1949-1953*. Warszawa: 1999, s. 9. Takisto poľskí kolegovia sa na uvedenú tematiku sústreďujú systematicky. Napr. pod vedením prof. Marcina Kulu vychádza vo vydavateľstve Trio edícia diplomových a dizertačných prác *W krainie PRL. Z dlhého radu vyberám Kosiński-Krzysztof: O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945 – 1956*. Warszawa: 2000; Brodala, Marta – Lisiecka, Anna – Ruzikowski, Tadeusz: *Przebudować człowieka. Komunistyczne wysiłki zmiany mentalności*, Warszawa: 2001; Mazur, Mariusz: *Propagandowy obraz świata. Polityczne kampanie praxowe w PRL 1956-1980*, Warszawa: 2003.

⁸ Kušnierik, Juraj – Čičel, Milan: *Shadows of the Past. The Impact of Communism on the Way People Think in Postcommunist Society*, Bratislava: Stredoeurópska nadácia, 1994, s. 24.

v dvojpólovej interpretácii sveta vyhraňovala voči nepriateľom – vnútorným i vonkajším. V sledovanom období prevládalo poukazovanie na tých druhých. Jej definícia nebola stála, neustále sa vyvíjala, a nebola ani jednoliata. Pri vyhraňovaní sa vzťahovala k rozličným diskurzom, ktoré nemuseli byť otvorene „politické“. Definovala sa „naša“ a „cudzia“ (nám nepriateľská) kultúra, vyzdvihovali a zatracovali sa rozličné vzorce konzumentského správania, priradovali sa „prirodzené“, „národné“ a „triedne“ vlastnosti, identita sa deklarovala postojom k náboženstvu, k estetickým vzorom, ale napríklad aj k individualizmu.⁹

Svoj vzťah k svetu, vrátane vládnuceho politického režimu, si obyvateľstvo budovalo na svojich súdobých skúsenostiach a vedomostiach. Vzťah kolektívnej pamäti k totalitným obdobiam je dnes predmetom skúmania viacerých kolegov: historikov, etnológov, sociológov i psychológov. Rôznorodosť svedectiev očitých svedkov vedie napríklad k otázkam, ako funguje pamäť jednotlivca, na čo rada zabúda, ako možno dodatočne výpovede pamätníkov overovať. Opísaný je štokholmský syndróm budovania pozitívneho vzťahu k nositeľom totálnej moci nad osudom jedinca i syndróm nazvaný podľa rozprávkovej Polyanny, ktorá chcela vidieť na všetkom prežitom len to dobré. Zdá sa mi však, že pri výskume pamäti sa príliš spoliehame na to, že ľudia v danej dobe „vedeli“, a rozdiely v individuálne formulovaných verziách prežitého sú výsledkom toho, ako postupom času svoje spomienky selektujú, upravujú alebo zabúdajú. Neberieme dostatočne do úvahy, že na mnohé si ľudia nespomenú preto, že o tom v danej dobe nevedeli, alebo si toho neboli vedomí. Hovorím o vplyve *cenzúry*. Dnešný stav voľnej výmeny informácií predsa neznamená, že sa dodatočne publikujú všetky vtedy zamlčané skutočnosti a najmä, že ich pamätníci konfrontujú so svojimi vtedajšími vedomosťami a na nich založenými postojmi (často pretrvávajúcimi dodnes). Akákoľvek analýza pôsobenia režimom produkovanej propagandy musí zahŕňať aj výskum tých informácií, ktoré sa k recipientom propagandy nesmeli dostať.

* * *

Propagandu a jej fungovanie som nesledovala ako abstrahovaný fenomén, no zasadzovala som vybrané tézy do konkrétneho časopriestoru prelomu 50. a 60. rokov, sústreďujúc sa na problematiku mocenskej ma-

⁹ Smith, Steve: *Russian Worker and the Politics of Social Identity*. In: *Russian Review*, vol. 56, No 1, (Jan. 1997), s. 3.

nipulácie verejného vnímania zahraničia, diania vo svete mimo štátnych hraníc Československa.¹⁰ Roky 1956 – 1962 sa do historického vedomia českej a slovenskej verejnosti premietli ako etapa zdanlivej nehybnosti. Politický vývoj v republike, poznačený násilným nástupom a upevnením komunistickej moci, sa v dekáde po Stalinovej smrti relatívne stabilizoval. Azda najviditeľnejším znakom stabilizácie moci v Československu bol útlm verejných politických súdnych procesov. Pohyby vnútri spoločnosti, ktoré koncom 60. rokov vyústili do pokusov o reformu systému a v následnú inváziu vojsk Varšavskej zmluvy, boli zasa ešte v hmlistých počiatkoch.

Okolité štáty, vrátane socialistických, však i v tomto čase prežívali „historické chvíle“, ktorým dnes v encyklopédiách moderných dejín patria zvláštne heslá. Stačí si pripomenúť pojmy ako XX. či XXII. zjazd KSSZ, poznaňské nepokoje, maďarské povstanie, berlínska kríza, viedenský summit... Menila sa tvár sveta. Hýbala ňou myšlienka národného zjednotenia Arabov, vlastnú politickú líniu formulovala Čína a pokúšali sa o to i postupne dekolonizované štáty Afriky.

Obrovskými zmenami prešiel vzájomný vzťah superveľmocí. Kým na začiatku sledovaného obdobia Sovietsky zväz ohlasoval politiku mierového spolužitia dvoch politických systémov, na jeho konci budoval svoje jadrové základne na Kube. V porovnaní s polovicou 50. rokov, keď

¹⁰ V práci si rozhodne nekladiem za úlohu popis, prípadne vlastnú re-interpretáciu udalostí svetovej politiky v sledovanom období, ani výskum diania na československej vnútro politickej scéne. Pre vytvorenie potrebného informačného rámca odporúčam publikácie: Durman, K. – Svoboda, M.: *Slovník moderních světových dějin*, Praha: Svoboda, 1969; Durman, Karel: *Popely ještě žhavé. (I.) Válka a nukleární mír*, Praha: Karolinum, 2004; Galský, D. – Žákovský, R.: *Kdo je kdo ve 20. století*, Praha: Svoboda, 1967; Irmanová, Eva: *Kádárismus, Vznik a pád jedné iluze*, Praha: Karolinum, 1998; Jeřábek, Čestmír: *V zajetí stalinismu, Z deníku 1948-58*, Brno: Barrister & Principal, 2000; Kaplan, Karel: *Československo v letech 1953-1966, Společenská krize a kořeny reformy*, Praha: SPN, 1992; Kaplan, Karel: *Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968, Studie a dokumenty*, Praha: ÚSD, 1993; Korjakov, Michail: *Živaja Istorija, 1917-1975*, Munich: Echo Press, 1977; Lipták, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava: Kalligram 1998; Nálevka, Vladimír: *Kapitoly z dějin studené války, I.*, Praha: ISE, 1997; Nálevka, Vladimír: *Fidel Castro, podzim diktátora*, Praha: Epoque, 1997; Nálevka, Vladimír: *Světová politika ve 20. století, II.*, Praha: Skřivan, 2000; Partos, Gabriel: *Studená vojna očami východu a západu*, Bratislava: PTK-ECHO, 1994; Pečenka, M. – Luňák, P.: *Encyklopedie Moderní historie*, Praha: Libri, 1998; Pišút, M. – Výraštek, P.: *Dejiny svetovej literatúry, II.*, Bratislava: Osveta, 1963; Reiman, Michal: *Lenin – Stalin – Gorbačov, Kontinuity a zlomy v sovětských dějinách*, Praha: Lidové noviny, 1991; Reiman, Michal: *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*, Praha: Karolinum, 2000, periodiká *Soudobé dějiny*, *Novaja i novejšaja istorija*, Woodrow Wilson Centre Bulletin of the Cold War History Project a Index.

si sovietski a americkí vrcholní predstavitelia – aspoň v očiach verejnosti – odkazovali svoje predstavy o budúcom vývoji sveta výlučne cez príhovory k masám vlastných obyvateľov a cez vyhlásenia svojich delegátov v OSN, rok po karibskej kríze ich priamo spájala ‘horúca’ telefonická linka. Sovietsko-americké súperenie v kozme odsunulo ostatné krajiny oboch táborov na druhoradú pozíciu a obe supervelmoci sa začali adaptovať na rolu súperiacich ‘partnerov’ vo svetovej politike.

I keby sa bolo predstaviteľom politickej moci podarilo v Československu znehybniť akýkoľvek vnútorný vývoj, na svetové dianie museli prinajmenšom pasívne reagovať tým, že vytvárali vlastnú interpretáciu tohto diania, politicky vhodnú pre domáce obyvateľstvo.

V porovnaní s informovaním o domácich udalostiach mali propagandisti pri vytváraní verejnej mienky o svete za hranicami štátu podstatnú výhodu. Tvorcovia domáceho spravodajstva, poplatného politickej propagande, sa nemohli vyhnúť formuláciám, ktoré stavali i menej vnímateľného recipienta pred dilemu, či veriť tomu, čo sa píše v novinách, alebo vlastným očiam. Z dôvodu veľmi obmedzenej voľnosti cezhraničného pohybu mal však radový občan oveľa menšiu možnosť konfrontovať so svojou vlastnou skúsenosťou informácie poskytované zahraničným spravodajstvom. A nešlo tu len o dianie v štátoch kapitalistickej cudziny. Voľné a neobmedzené cestovanie (dokonca ani šírenie tlače) nebolo možné ani v rámci bloku ‘bratských’ socialistických krajín, ovládaných miestnymi komunistickými stranami. Politickej sile, ktorá kontrolovala československé médiá, sa tak otvárala možnosť nielen korigovať a deformovať, no pre podstatnú časť populácie priamo vytvárať obraz okolitého sveta a diania v ňom. Miera jej úspechu pritom závisela od technických možností zabrániť občanom v prístupe k alternatívnym zdrojom informácií, od profesionálnej zručnosti tvorcov a manipulátorov verejnej mienky a od kvality nimi produkovanej zahraničnopolitickej propagandy.

Režimová manipulácia predstáv obyvateľstva o zahraničí sa tak odráža na troch základných reflexných plochách:

- v režimom propagovaných informáciách, v ich jazyku, spôsobe prezentácie a v priebehu informačných kampaní,
- v grafickom stvárnení takto predkladaných predstáv o svete,
- v informáciách, ktoré mali zostať obyvateľom utajené.

Členenie práce zodpovedá uvedenému tematickému vydeleniu.

I. Prvá kapitola, venovaná náčrtu obsahov a úloh totalitnej propagandy, je diskusiou s vybranými tézami, reflexiami a definíciami propagandy v dielach historikov a politológov, zaoberajúcich sa rôznymi aspektmi sledovanej problematiky (H. Arendt, D. Welch, V. Reisky, M.

Heller, L. Dobroszycki a ďalší). Prierez komunistickou teóriou propagandy je spracovaný na základe prác režimového teoretika M. Chlupáča, s použitím praktických textov dobových propagandistických príručiek. V kapitole sa čitateľ oboznámi tiež so základným inštrumentárium tvorcov propagandy, s prekážkami, s ktorými sa museli vyrovnávať a s dlhodobými tendenciami presadzovanými do spoločenského vnímania zahraničnopolitického diania. Hoci pozornosť sa postupne obmedzí na problematiku zahraničnopolitickej propagandy rokov 1956 – 1962, mnohé závery sú aplikovateľné i v iných oblastiach ovplyvňovania verejnej mienky.

II. Obraz sveta, predkladaný režimom pomocou manipulovaných informácií, odvodzujem v práci z textov oficiálnej dobovej tlače na Slovensku. Ich hlavným zdrojom bol denník *Pravda*, ako tlačový orgán ÚV KSS, no použité boli i denníky *Smena*, *Práca*, časopisy *Život strany*, *Odborár*, *Mladosť*, *Naša práca*, *Slovenka*, *Život*, *Učiteľské noviny*, *Pionierske noviny* a ďalšie tlačoviny.

Ako vzory typizovaných vizuálnych predstáv slúžia dobové karikatúry so zahraničnopolitickou tematikou. Vzhľadom na neutešené technické vybavenie Univerzitnej knižnice v čase prípravy práce, prejavujúce sa i v obmedzenej možnosti skenovania, bola v tomto prípade pramenná základňa obmedzená na ilustrácie z časopisu *Roháč*.

V niekoľkých prípadoch bolo možné porovnať výsledné propagandistické texty s predchádzajúcimi politickými smernicami a pokynmi pre písanie o konkrétnych témach. Tu sa práca opiera o uznesenia, smernice a spätné hodnotenia tlače, formulované pracovníkmi aparátov ÚV KSČ a ÚV KSS, pochádzajúce zo Slovenského národného archívu (SNA), Státního ústredního archivu ČR (SUAr) (v oboch archívoch ide najmä o fondy prevzaté z bývalých straníckych archívov) a Archivu Ministerstva zahraničných vecí ČR (AMZV ČR) (prevažne fondy tlačového odboru MZV).¹¹

¹¹ Vzhľadom na fakt, že archívne materiály pochádzajú z rôznych inštitúcií, z čoho vyplýva i viacero rozličných spôsobov ich inventarizovania, použitá forma odkazov na prameň má za cieľ poskytnúť optimálnu informáciu na jeho bezproblémové lokalizovanie. Po názve archívu nasleduje názov fondu (pri utajených fondoch len jeho číslo), ďalej číslo inventárnej jednotky, kartónu (i. j., kart.), inventárne číslo, prípadne číslo jednacie, číslo/ročník periodika. Citácie z iných jazykov sú preložené do slovenčiny, pri slovenských citáciách je pre uľahčenie čítania v hlavnom texte aktualizovaný predreformový pravopis (sväz – zväz, sjazd – zjazd). Snahou však bolo zachovať ducha citovaných textov, vrátane štylistických (a občas i pravopisných) nedokonalostí.

Kapitolu uzatvára prierez tromi ilustračne vybranými monotematickými propagandistickými kampaňami na stránkach stránickej tlačče.¹² Prvá z nich, venovaná obdobiu po XX. zjazde KSSZ, sleduje vývoj vnímania konkrétneho hesla z moskovského centra, „boja proti kultu osobnosti“. Dokumentuje možný proces postupného odmietnutia „povinnnej“ ideovej náplne. Druhá téma približuje spôsob informovania o „nevhodných“ udalostiach v „bratskej“ krajine na príklade maďarského povstania roku 1956. V tomto prípade bolo výnimočne možné komparatívne sledovanie vývoja reakcií obyvateľstva. Posledná analyzovaná kampaň, venovaná karibskej kríze roku 1962, je kronikou „oficiálneho“ informovania občanov socialistického štátu o zlyhaní a lži zo strany Sovietskeho zväzu.

III. Skutočnosti a myšlienky, ktorých zverejnenie nebolo pre režim akceptovateľné, práca analyzuje na základe dokumentov vzťahujúcich sa k činnosti inštitúcií tzv. tlačového dozoru, teda cenzúry. Ide najmä o materiály pochádzajúce z fondov SNA, Archívu Ministerstva vnútra SR (AMV SR) v Levoči a Archívu Ministerstva vnútra ČR (AMV ČR) v Prahe. Nachádzajú sa v nich kompletne ročníky *Denných hlásení* (DH) Správy tlačového dozoru (STD) Bratislava, niektoré čísla periodika *Denné zprávy* (DZ), rôzne smernice a rozkazy a časti priebežne aktualizovanej kartotéky utajovaných skutočností.

Všade tam, kde to bolo možné, som ako pramenný materiál využila i dostupné formy sekundárnych ohlasov na propagandu u rôznych vrstiev obyvateľstva, od diskusií členov politbyra ÚV KSČ až po policajné správy o stave verejných nálad (fondy AMV SR, SNA a SUAr). Do obrazu tak vstupujú nielen dva zmienené spolupôsobiaci faktory zo strany moci – ideológia a sila, ale i strana recipientov, zahŕňajúca rôznorodú škálu názorov a činov laických pro-mocenských aktivistov, apatických obyvateľov i aktívnej rezistencie na poli šírenia informácií.

¹² V rámci dobových reálií označuje v texte nešpecifikovaný termín *strana* (stranicky, stranici) *Komunistickú stranu* a s ňou súvisiace pojmy. Ďalej sa čitateľ stretne so skratkami ZSSR (Zväz sovietskych socialistických republík, Sovietsky zväz), KSSZ (Komunistická strana Sovietskeho zväzu), KSČ (Komunistická strana Československa), KSS (Komunistická strana Slovenska), ÚV (Ústredný výbor), KV (Krajský výbor), OV (Okresný výbor), TASS (Tlačová agentúra Sovietskeho zväzu), ČTK (Československá tlačová kancelária), RVHP (Rada vzájomnej hospodárskej pomoci), ČSR, ČSSR (Československá socialistická republika), MLR (Maďarská ľudová republika), PLR (Poľsko), RLR (Rumunsko), ČLR (Čína), NDR (Nemecká demokratická republika), NSR (Nemecká spolková republika), ČSLA (Československá ľudová armáda), VB (Verejná bezpečnosť, polícia), MNV (miestny národný výbor), KČs (Koruna československá).

Názov práce zohľadňuje fakt, že som nemala možnosť preskúmať v porovnateľnej miere české regionálne pramene (napr. hlásenia českých krajských správ STD, správy o verejnej mienke), ale nevyjadruje nijaké „slovenské špecifiká“. Smernice pre šírenie propagandy a obsahové pokyny boli vydávané centrálnymi straníckymi a vládnyimi orgánmi, ústredné denníky komunistickej strany – *Rudé právo* a *Pravda* – mali zo zahraničnopolitického hľadiska temer totožný obsah (s istým fázovým posunom zväčša zhodný s obsahom moskovskej *Pravdy*). Preto, hoci som pri práci používala dobové tlačoviny produkované na Slovensku a v slovenčine, považujem jej výsledky za relevantné pre územie celého štátu.

Na pozadí sledovania vývoja propagandistických motívov v období rokov 1956 – 1962 zostáva základnou líniou práce otázka, aké bolo reálne fungovanie komunistickej propagandy v politickej praxi, do akej miery sa jej zadanú úlohu – vytvorenie novej masovej kolektívnej identity, režimu oddaných, socialistických ľudí – podarilo vytvoriť. V čom dosahovala plánované ciele a úspechy, kde boli jej slabiny a ako sa prejavovali jej zlyhania.

* * *

Prácu by nebolo možné napísať bez spolupráce mnohých archivárov a knižničných pracovníkov, ktorí mi ochotne nosili objednané materiály z políc, kam celé desaťročia nikto nesiahol (lásková pani v AMZV ČR k zožltnutým balíkom papierov previazaných motúzom rovno prikladala čistú prachovku). Vzhľadom na nedostatok teoretickej a komparatívnej sekundárnej literatúry k danej téme v našich knižniciach som k väčšine relevantnej súčasnej odbornej literatúry mala prístup vďaka študijným pobytom na *Central European University* v Budapešti, na *Institute für die Wissenschaften vom Menschen* vo Viedni a v *Cambridge University Library*, ktoré mi umožnili *Open Society Fund* George Sorosa, *Volkswagen Stiftung* a *Corpus Christi College*, Cambridge. Obrázky do publikovateľnej podoby pomohla dostať Mgr. Žofia Farárová. Dlhodobú podporu pri spracúvaní tematiky mi poskytol môj zamestnávateľ, Historický ústav SAV. Vďaka som všetkým kolegom, ktorí boli ochotní text prečítať a formulovať svoje pripomienky – predovšetkým mojej školiteľke PhDr. Čiernej-Lantayovej, DrSc. Zodpovednosť za finálny text však nesiem sama.

I.

Propaganda alebo „čo človek mal a musel vedieť“

Definovanie pojmov

Termín *propaganda* je v tejto práci používaný v zmysle súčasnej všeobecnej definície encyklopédie Britannica: *šírenie informácií – faktov, argumentov, fám, polopráv, alebo lží s cieľom ovplyvniť verejnú mienku*.¹ Dá sa opísať aj ako úmyselná snaha o manipuláciu postojov, názorov, predstáv alebo i konania ľudí vo vzťahu k určitému objektu (tovaru, myšlienke a pod.). Jej prostriedkami sú rôzne druhy symbolov – slová, obrazy, monumenty, spôsob odievania, gestá, hudba a mnoho iných. Hoci prítomnosť propagandy je historicky doložená už v starovekých civilizáciách, termín samotný je odvodený z názvu a činnosti Congregatio de Propaganda Fide, Kongregácie pre propagáciu viery, založenej roku 1622.²

Cieľ, teda manipuláciu verejnej mienky, dosahuje propagandista zámerneou selekciou informácií, faktov, argumentov, symbolov, ktoré recipientom poskytuje. Pre väčšiu účinnosť môže inak zrejmé skutočnosti zamlčovať, alebo ich deformovať a môže sa snažiť odvracať pozornosť recipientov od všetkého iného mimo svojej propagandy. V snahe vybudovať jej čo najpriaznivejšie prostredie môže rôznymi spôsobmi (technickými, represiou...) brániť prenikaniu iných informácií a vytvárať tzv. clonu. V takomto prostredí je jednotlivec vystavený nerušenému pôsobeniu mocou ovládaných médií, spoločenským akciám či osobnému vplyvu aktivistov. Propaganda, produkovaná mocou v prostredí totalitného štátu, už nepredkladá recipientom len jednotlivé tvrdenia, ktoré by

¹ *Britannica*, London: 1998, propaganda.

² Bližšie o jej starších dejinách: Sturminger, Alfred: *3000 Jahre Politische Propaganda*, Wien – Muenchen: Verlag Herold, 1960; Cole, Robert: *The Encyclopedia of Propaganda*, New York: 1998; Ellul, Jacques: *Propaganda: the formation of men's attitudes*, New York: 1965; Jowett, Garth S. – O'Donnell, Victoria: *Propaganda and persuasion*. Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications, 1999.

mali prijať ako platné. Dodáva im svoju kompletnú interpretáciu reality, ktorá zodpovedá ňou šírenej ideológii.

Viacerí autori vo svojich prácach členia propagandu na ďalšie kategórie. V prácach ruských revolucionárov (Lenin, Plechanov) ju odporúčali rozlišovať podľa intelektuálnej úrovne recipientov – na *propagandu* a *agitáciu*.³ Kým propagandou sa mali politickí činitelia obracať na uvedomelých poslucháčov, rozhladených v problematike, agitácia bola určená masám a obmedzovala sa na jednoduché akčné výzvy a heslá. Časom sa oba spôsoby šírenia ideológie v praxi prelínali a zlievali. Tento proces bol vysvetľovaný nárastom „uvedomenia“ mas, v súlade s ktorým sa agitácia prehĺbila a propaganda zasa stala masovejšou. V období 60. rokov už oficiálne sovietske stanovisko konštatovalo prekonanosť tézy o oddeľovaní agitácie od propagandy.⁴

Hannah Arendt zasa v diele *Pôvod totalitarizmu* delí ideologické pôsobenie totalitnej moci podľa cieľovej skupiny, na *propagandu* a *indoktrináciu*.⁵ V jej interpretácii presadzujúca sa moc používa propagandu na prvotné získanie mas. Po upevnení vlády nad masami ju nahradí indoktrináciou, ktorú možno chápať ako šírenie vlastného výkladu reality, vlastnej doktríny, už bez akéhokoľvek ohľadu na skutočnosť. Táto verzia reality – doktrína – má byť v rámci ovládanej spoločnosti povinne bezvýhradne akceptovaná. Mocenské centrum síce naďalej produkuje i propagandu, ale túto cieľi na svet mimo svoj absolútny dosah, mimo hraníc, preto musí do istej miery zohľadňovať a reagovať na reálnu skutočnosť. Propaganda sa aktivizuje v styku s netotalitným svetom, tvorí pre totalitnú moc súčasť zahraničnej politiky a získavania sympatizantov pre odnože svojho hnutia v zahraničí. Stručne povedané, indoktrinácia mieri dovnútra ovládanej spoločnosti, propaganda von. Ako súčasť tejto koncepcie je definovaná i tretia skupina recipientov, a to tých, ktorí sú síce v dosahu totalitnej moci, no nie sú mocou považovaní za spôsobilých či vhodných k absorbovaniu medzi „uvedomelých“. Preto sú vydelení a ovládaní výlučne *terorom*. Symbolom prístupu moci k tejto skupine, teda separácie a likvidácie bez predstierania prevýchovy, je koncentračný tábor.

³ Lenin, V. I.: *Spisy*, V., SNPL, 1953, s. 422-423; Snastin V. I. – Iljičov, L. F. – Jevdokimov, V. I.: *Stranická propaganda a súčasnosť*, Praha: NPL, 1961; Novikov, S.: *Čemu Lenin učil agitátory*, Praha: SNPL, 1960.

⁴ Uznesenie ÚV KSSZ „O úlohách straníckej propagandy v súčasných podmienkach“, pozri *Život strany*, č. 2/1960.

⁵ Arendtová, Hannah: *Původ totalitarizmu*, Praha: Libri, 1996, s. 473-500.

Autorka analyzuje mechanizmy totalitarizmu v „ideálnych“ podmienkach absolútnej moci a tu sú výsledky jej analýzy plne funkčné. Avšak ňou použitý model je natoľko abstrahovaný, že v podmienkach reálií nami sledovaného obdobia podstatne stráca na rozlišovacej ostroti. Podľa jej rebríčka ťažko klasifikovať stupňovanú manipuláciu správ pri rôznom stupni ich utajenia alebo zacielenia. Napríklad náplň zasadania ústredného výboru strany, ktorého účastníci sú už získaní, už „svoji“, teda podľa Arendtovej sú podrobení indoktrinácii. No jeho výsledky sú radovým straníkom, ktorí sú tiež „svoji“, reprodukované v inej kvalite. Tá nadobúda znaky propagandy, namierenej „von“, ktoré pribúdajú vo verziách reality určených pre radových občanov. Pretože jedným z hlavných prameňov tejto práce sú publikované stanoviská určené pre verejnosť, od ktorej vždy existovala „zasvätenejšia“ skupina, pre proces šírenia želaného názoru a manipulácie verejnej mienky budem zachovávať v texte jednotné označenie propaganda.

Ďalšou klasifikovanou vlastnosťou propagandy môže byť miera otvorenosti jej zdroja. V americkej politológii zaužívaná škála *biela–čierna–sivá propaganda* vydeľuje: a) biela – otvorené zdroje, ktoré priznávajú svoj pôvod (napr. „*Pravda*, tlačový orgán ÚV KSS“), b) čierna – krytý, maskovaný zdroj, zväčša zameraný na dezinformačné akcie (napr. podvrhy falšovaných dokumentov), c) sivá – obsahuje prvky charakteristické pre bielu i čiernu propagandu (napr. zámerne skreslená štatistika).⁶

Zvláštnou oblasťou teórie i praxe propagandy je jej používanie v obchode, ktoré poznáme pod termínom *reklama*.⁷ Hoci pri porovnaní s politickou propagandou badateľne využíva mnohé spoločné metódy a je populárnou témou teoretických štúdií, zo zorného poľa tejto práce ju vyraduje podstatná vlastnosť: pôsobenie v otvorenom konkurenčnom prostredí.

Častou otázkou sú znaky oddeľujúce propagandu od *osvety*, vzdelávania. Ich základným rozlišovacím kritériom je to, že vzdelávateľ prezentuje viaceré hľadiská nazerania na problém, zverejňuje podporné i odporujúce argumenty. Jeho cieľom je napomôcť recipientovi vytvoriť si

⁶ Presnejšie informácie: Bittman, Ladislav: *Mezinárodní dezinformace, černá propaganda, aktivní opatření a tajné akce*, Praha: Mladá fronta, 2000, s. 80-91.

⁷ V novších prácach nie sú výnimkou ani odkazy na „public relations“, „marketingové stratégie“ a podobne. Nová terminológia sa presadzuje i v charakterizovaní obrazu sveta, vytvoreného vo verejnej mienke propagandou, ako „virtuálnej reality“. Mühle, Eduard (ed.): *Vom Instrument der Partei zur „Vierten Gewalt“*, Die ostmitteleuropäische Presse als zeithistorische Quelle, Marburg: Verlag Herder-Institut, 1997.

vlastný názor a vôbec naučiť ho zručnostiam potrebným pre vytvorenie vlastného názoru. Propagandista šíri ideológiu, ktorá poskytuje na každú otázku len jednu prípustnú odpoveď, jeden názor, jedno vysvetlenie – to „správne“.

V našej súčasnej spoločenskovednej spisbe sa s problematikou propagandy často nestretávame. Hoci verejnosť si v postoji k informáciám z médií zachováva isté temer pavlovovské reflexy,⁸ ktorých analýza by pomohla objasniť mnohé o stave súčasnej verejnej mienky, termín *propaganda* je sprofanovaný natoľko, že sa ním prosto označujú (či účelovo nálepkujú) tvrdenia, ktoré sú považované – alebo majú byť označené – za jednoznačne nepravdivé a najmä nehodné ďalšieho záujmu a podrobných analýz. V podobnom názorovom prostredí sa počas studenej vojny ocitol americký diplomat a politický analytik George Kennan. Zaujal k nemu postoj, ktorý si i po toľkých rokoch zachoval aktuálnosť, i napriek tomu, že propagandu dnes na svoje mocenské ciele používajú politické zoskupenia s viac či menej odlišnými zámermi: „Rád by som sa pred záverom vrátil k systematickému sovietskemu prekrúcaniu skutočností nášho sveta a k cieľom, ktorým sme oddaní. Chcel by som povedať, že nemôžeme prosto ignorovať tento druh činnosti. Je vážnou chybou odvrhovať sovietske klamstvá s tým, že je to ‘len propaganda’ a pokladať ich za príliš absurdné a nedôležité, aby sa na ne odpovedalo. Vždy ma nadvihne fráza ‘len propaganda’. Prečo ‘len’? Čo je také na propagande? Nie je to závažná a dôležitá sila v svetových záležitostiach? Nezabúdajme, že týmto fantastickým tvrdeniam čiastočne veria mnohí z tých, ktorí ich hovoria a budú im aspoň čiastočne veriť mnohí z tých, ktorí im načúvajú.“⁹

Obsahy a úlohy totalitnej propagandy

Výsledky bádania autorov, ktorí sa venovali tematike a frekvencii využívania vybraných tém u totalitnej propagandy, produkovanej rozdiel-

⁸ Toto tvrdenie opieram napr. o paniku, ktorú spôsobili na začiatku 90. rokov v našej verejnosti správy o článkoch aktivistov Landsmannschaftu v nemeckej tlači. Hoci išlo o stanoviská marginálnych politických skupín alebo i jednotlivcov, niektorí československí občania sa dožadovali dementi od nemeckej vlády. V ich podvedomí totiž stále fungovala predstava, že „čo je písané v novinách, nemusí byť nutne pravda, ale určite je to stanovisko vlády, štátu, prosto oficiálne hlásaná pravda“. Podobné dementi vyhlásení maďarských extrémistov sú dnes na Slovensku z času na čas nezmyselne požadované od maďarskej vlády.

⁹ Kennan, George: *The Soviet Mind and World Realities*, in: *Russia, Atom and the West*, © 1957, in: *The European Past*, vol. II., New York: Macmillan, 1964, s. 518.

nými politickými systémami, vedú k záveru, že je možné určiť niektoré základné okruhy odovzdávaných obsahov. David Welch na základe štúdia nacistickej propagandistickej praxe v Nemecku¹⁰ odvodil okruh štyroch hlavných tém, ktoré mali propagandisti za úlohu presadzovať do verejnej mienky:

- posilnenie ducha národnej komunity
- potreba rasovej čistoty
- umelá podpora nenávisti k vnútorným i vonkajším nepriateľom
- budovanie mýtu vodcu

Takto postavená definícia obsahov umožňuje temer priamu aplikáciu vo všeobecnej rovine totalitnej propagandy, prípadne priamo na podmienky komunistickej propagandy. Umelá podpora nenávisti k nepriateľom je spoločná obom ideológiám, nacistickej i komunistickej. V čase získavania sympatií u nás a posilňovania pozícií v spoločnosti jej organickou súčasťou býva „príbeh o sprisahaní“.¹¹ Volanie po potrebe rasovej čistoty, ktorá je identifikačným znakom komunity v nacistickej ideológii, je kompatibilné s komunizmom proklamovanou potrebou likvidácie nepriateľských tried. Aj v bode „posilňovania ducha komunity“ na jednotnom základe sú podobnou ekvivalentnou premennou *národ a trieda*. Mýtus vodcu, ktorý nielen vedie, ale navyše i „vie“, má kvalitu neomylnosti, je obom ideológiám spoločný. Tiež sa obe v istých obdobiach sústreďujú na budovanie mýtu kolektívnej vodkyne masy – výberovej politickej organizácie – Strany.

Poľského autora Bogdana Cywińskiego dovedli k formulovaniu všeobecných záverov o základných úlohách propagandy oficiálne dobové učebné texty „socialistického“ školstva. Jeho výsledky sú podnetné pre komparáciu i napriek tomu, že ciele výskumu i pramenná báza boli úplne odlišné od Welchových. Úlohy a témy odvodzoval nepriamo, v nerezimovej analýze obsahu poľských učebníc z osemdesiatych rokov, a to formou vymedzenia základných „povinných“ ideologických obsahov, prítomných vo všetkých textoch.¹² V porovnaní s Welchom sa tu však viac odráža parciálnosť predmetu Cywińskiego záujmu i determinácia prostredím a časom vzniku práce (písal ju ako popis aktuálneho stavu

¹⁰ Welch, David: *The Third Reich, Politics and Propaganda*, London: Routledge, 1995, s. 50-81, porovnaj tiež Blackburn, Gilmer W.: *Education in the Third Reich, Race and History in the Nazi Textbooks*, State University of New York Press, 1985.

¹¹ Liddel-Hart, B. H.: *Why don't we learn from History*, London: P.E.N. Books, 1944, s. 19.

¹² Cywiński, Bogdan: *Zatruta humanistyka*, Warszawa 1980, citované in: Heller, M.: *Cogs in the Soviet Wheel*, London: Collins Harvill, 1988, s. 190.

pre ilegálny seminár). Ako stále prítomné rozlíšil štyri obsahové okruhy:

- formulácia marxistického pohľadu na svet, človeka, spoločnosť, kultúru, ekonomiku a rôzne historické a súčasné spoločenské problémy
- ateizmus (jeho propagácia)
- podriadenie historických vedomostí i vedomostí o súčasnosti ruským a sovietskym záujmom
- prezentácia terajšieho štátu ako „socialistického“ a „jedine hodného patriotického cítenia“.

Toto vymedzenie obsahuje niekoľko úskalí. Do úvahy treba brať napríklad historickú problematickosť použitého adjektíva „marxistický“ pohľad na svet. Z autorovho tvrdenia sa dá odvodiť, že ním mieni režimovú formuláciu a záväznú prezentáciu jediného prípustného vysvetľovania sveta. Konkrétne interpretácie reality však boli platné len pre daný moment, v čase sa menili. Ďalej, propagácia ateizmu, radená autorom ako špeciálny cieľ komunistickej propagandy, bola len podmnožinou propagácie oficiálnej ideológie. Aj ľubovoľný ateistický myšlienkový koncept, postavený na takom ideovom základe, ktorý sa odlišoval od režimom propagovaného zdôvodnenia, by bol považovaný za rovnako bludný a trestný ako ktorýkoľvek z teistických konceptov.

Zaujímavá je zmienka podriadenosti interpretácie skutočnosti ruským a sovietskym záujmom. Autor v súlade s realitou nehovorí o záujmoch marxistov, svetového komunizmu alebo podobne, ale postihuje dobovú podstatu komunistickej ideológie ako nástroja sovietskych štátnych geopolitických záujmov. Zamieňanie týchto motívov (pragmaticko-imperirálnych a idealisticko-revolučných) bolo a je v úvahách o politike ZSSR totiž pomerne rozšírené. Možnosť ich zámeny bývala sovietskou propagandou do veľkej miery využívaná a preto je hodná zvláštnej pozornosti. Požadovaná prezentácia súčasnej podoby štátu (vrátane štátneho zriadenia a vedenia štátu, v autorovom prípade Poľska) ako jediného správneho je zasa témou dôležitou najmä pre inú režimovú vrstvu, pre miestne vládnuce politické elity, ktoré na jej základe podporovali a zdôvodňovali svoje vlastné pozície.

Vo všeobecnejšej rovine by sa teda Cywińského definícia úloh dala modifikovať asi takto: úlohou komunistickej propagandy je šírenie režimom formulovanej interpretácie reality, vrátane interpretácie historických udalostí, ďalej šírenie režimom formulovaného svetonázoru a utvrdzovanie verejnosti v tom, že súčasný stav je jediný správny.

Azda najkomplexnejší prehľad tém totalitnej propagandy, a to vo fáze boja o moc i po jeho získaní, sformuloval britský vojenský teoretik a his-

torik Basil Liddel-Hart. Nazval ho „štandardným historickým vzorcom samozvaných despotických vládcov“.¹³ Podľa neho *na ceste k moci*

- využívajú – či už vedome alebo nevedome – nespokojnosť spoločnosti s existujúcim režimom alebo nepriateľské nálady medzi rôznymi skupinami spoločnosti
- násilne útočia na existujúci režim a kombinujú apel na spoločenskú nespokojnosť s neohraňenými sľubmi (ktoré, v prípade, že uspejú, splnia len do určitej miery)
- tvrdia, že chcú absolútnu moc len na krátky čas (ale následne „získujú“, že čas vzdať sa jej nikdy nenastáva)
- získavajú si súcit verejnosti prezentovaním dojmu, že sa proti nim organizuje sprisahanie, a využívajú to v zlomových momentoch ako prostriedok na zomknutie spoločnosti a nástroj jej jednoduchšieho ovládania.

Po získaní moci

- veľmi rýchlo sa zbavia svojich hlavných pomáhačov „odhalením“, že tí, čo sa zaslúžili o nový poriadok, sa odrazu stali jeho zradcami
- potlačia na základe nejakého dôvodu všetku kritiku a trestajú každého, kto pripomína fakty ktoré, čo ako pravdivé, nie sú ich politike priaznivé
- ak je to možné, získajú na svoju stranu náboženstvo (cirkev) a ak jeho predstavitelia nie sú ochotní spolupracovať, zavádzajú nové náhradné náboženstvo nápomocné ich cieľom
- mňajú verejné prostriedky na obrovské diela materiálneho charakteru, výmenou za slobodu ducha a myslenia, o ktoré ľudí okradli
- manipulujú menu, aby sa ekonomická pozícia štátu zdala byť lepšou, ako v skutočnosti je
- nevyhnutne vyhlasujú nejakému inému štátu vojnu ako prostriedok na odvrátenie pozornosti od vnútorných životných podmienok a usmerňujú tým excesy masovej nespokojnosti smerom von
- využívajú heslá o patriotizme na upevnenie pút, ktoré stále pevnejšie zvierajú ľudí
- rozširujú štruktúry štátu za cenu podkopávania jeho základov, a to živením neschopných sympatizantov na účet sebavedomých spolupracovníkov, apelovaním na masový zmysel pre grandiózne a senzačné namiesto pravých hodnôt a podporovaním romantického namiesto realistického pohľadu na svet čím nevyhnutne spôsobia

¹³ Liddell-Hart, Basil H.: *Why don't we learn from history*, London: 1944, s. 19-20.

– počas vlády svojich následníkov, alebo ešte svojej – zrušenie toho, čo stvorili.

Výsledkom upriamovania pozornosti verejnosti na selektované témy a súčasne podriaďovania publikovaných informácií cieľu úplného a bezvýhradného presadenia želanej interpretácie reality do mysli všetkých občanov v priamom dosahu moci je uľahčená manipulovateľnosť verejnosti. Deformovanej verejnej mienke totiž zodpovedá i následné 'spontánne konanie' ľudí.

Dobová teória propagandy

Hoci sa v období sledovaných päťdesiatych rokov v Československu stretávame s masívnym vydávaním propagačných materiálov politického charakteru, propagandistických príručiek, návodov, vzorových článkov, prednášok, kultúrnych pásiem, prosto toho, čo si súčasník pod pojmom *propaganda* predstaví, oficiálna systematická vedecká reflexia propagandy tu v 50. rokoch temer neexistovala. Prvá citovaná (no nepublikovaná) kandidátska práca pochádza až z roku 1960.¹⁴

Kratšie teoretické úvahy venované propagande nájdeme najčastejšie v úvodoch praktických návodov pre propagandistov. Napríklad roku 1957 autori do *Praktickej príručky pre agitátorov, kultúrne propagačných pracovníkov, nástenkárov a dekoratórov* zaradili túto poučku: „Propagáciou informujeme, presviedčame, poučujeme, rozširujeme nové poznatky spoločenských a všeobecných vied, rozširujeme posledné poznatky techniky a odbornej práce, prehľbujeme hospodárske, politické, kultúrne a všeobecné znalosti.“¹⁵ „Ak sme si dobre vedomí úloh a cieľov sledovaných náborovou a agitačnou prácou a ak ich dobre agitačne vyjadrujeme, je propagačná práca vlúdna, zhovievavá, pravdivá, úplná, *nevtieravo tendenčná* a poučujúca.“¹⁶

Od konca šesťdesiatych rokov sa komunistickou (používal termín „marxistická“) propagandou systematicky zaoberal Miloslav Chlupáč. Z jeho učebných textov, určených študentom žurnalistiky a spoloč-

¹⁴ Smrčka, Walter: *K některým obecným problémům marxistické propagandy*, Brno: UJEP, 1960, kandidátska práca, obsiahlo citovaná v Chlupáč, M.: *Aspekty teorie propagandy*, 1974.

¹⁵ Termíny *propagácia* a *propaganda* bývali občas zamieňané, niekedy *propagácia* označovala proces šírenia informácií, ktoré boli *propagandou* formulované. V tomto prípade z kontextu vyplýva ich synonymnosť, ide vlastne o 'propagáciu propagandy'.

¹⁶ *Katalog propagační služby, 1957, praktická příručka pro agitatory, kulturně propagační pracovníky, nástěnkáře a dekoratéry*, Praha: 1957, s. 3.

sko-politických odborov, je možné vyvodiť základné obrisy, v ktorých mala byť komunistická stranícka informačná politika vnímaná, prezentovaná a jej dorastajúcimi tvorcami naďalej udržiavaná.¹⁷

Zadefinoval v nich niektoré základné oficiálne podporované tézy o marxistickej, prípadne socialistickej propagande, z ktorých si možno utvoriť obraz o tom, v systéme akých teoretických právd sa mal vtedajší propagandista-praktik aktivizovať: „Propaganda v socialistickej spoločnosti šíri informácie ideologickej a politickej povahy, za účelom zjednotenia strany, triedy, spoločnosti, pretože toto zjednotenie je podmienkou úspešného spoločenského, triedne záujmy naplňajúceho konania.“ „Propaganda šíri jednotné hodnotenie skutočností, a jej pomocou sa snaží človek porozumieť sám sebe, svojmu postaveniu v strane, triede a spoločnosti.“¹⁸ „Propaganda šíri ideológiu zhromaždené a spracované obsahy, ktoré jej na šírenie vybrala politika, podľa kľúča zodpovedajúceho riešeniu a usmerňovaniu spoločenských záujmov a procesov.“¹⁹ Potom, čo zjednotila roztrieštených jedincov do triedy, pomáha vytvárať ich triedne vedomie a nakoniec ich vedie k jednotnému jednaniu v záujme triedy.²⁰

Marxistická propaganda bola prezentovaná ako propaganda *vedecká*. Jej vedeckosť mala spočívať v tom, že „šíri vedecký svetový názor, poskytuje *objektívne* údaje o svete spoločenských tried, umožňuje človeku spoznať jeho miesto v tomto svete a tým mu umožňuje účelne konať a

¹⁷ „[Pod vplyvom týchto základných znakov] definujeme propagandu ako špecificky a cieľavedomo formulovaný podnet (pričom obsahom podnetu sú informatívne, regulatívne a do istej miery i stimulatívne hodnoty zväčša politickej a ideologickej povahy) k činnosti, pri ktorej príjemca podnetu koná zhodne so záujmom iniciátora (triedy, politickej strany a ich inštitúcií). Pod pojmom marxistická propaganda (propaganda šíriaca marxizmus-leninizmus a pracujúca v priestore socialistickeho štátu a obracajúca sa na verejnosť ostatných štátov) rozumieme špecificky a cieľavedomo formulovaný intelektuálny podnet (pričom obsahom podnetu sú informatívne, regulatívne a do istej miery i stimulatívne hodnoty prevažne politickej povahy) k *cieľavedomej* činnosti, v ktorej sa objekt propagandy stotožní ako s *východným zámerom* (triedy, strany a ich inštitúcií), tak s *cieľovou aktivitou vyjadrenou v programe strany a socialistickeho štátu*.“ Chlupáč, Miloslav: *Aspekty teorie propagandy*, Praha: 1974, s. 67.

V ďalšom bude používaný i Chlupáčov pojem ideologickej *clony*, určitej informačnej klímy, vytváranej propagandou prostriedkami masovej komunikácie, reklamou, spoločenskými akciami, politickou agitáciou, individuálnym pôsobením ľudí, s ktorými je vnímateľ v styku, kultúrnou a umeleckou tvorbou a pod.

¹⁸ Chlupáč, Miloslav: *Propaganda jako společenský jev*, Praha: 1978, s. 11.

¹⁹ Chlupáč, Miloslav: *Aspekty teorie propagandy*, Praha: 1974, s. 54

²⁰ Chlupáč, Miloslav: *Propaganda...*, ref. 18, s. 20.

tak dosiahnuť *objektívne nevyhnutné riešenie spoločenských procesov*". Svet základných právd vhodne charakterizuje i nasledujúca poučka: „Pravdivosť marxisticko-leninskej propagandy vychádza z jej vedeckosti.“²¹ Ponúka sa tautologicky formulovaný záver: vedeckosť marxistickej propagandy vychádza z jej pravdivosti, ktorá je založená na jej vedeckosti.

Objektívnosť v marxistickom zmysle však netreba zamieňať s *objektívizmom* (teda „objektívnosťou“ v našom chápaní), ten prípustný nebol. „Rešpektujeme výchovný vplyv a tendenciu k orientácii v šírení informácií. Štát diriguje šírenie informácií podľa kľúča daného jeho politickou koncepciou. Objektívizmus informácie je v meradlách triednej moci, za existencie socialistického štátu v podstate dezinformáciou.“²²

Budúci propagandisti však mali dôležitosť svojej práce odvodzovať nielen od politickej potreby vládnucej strany zjednotiť masu, no i od vlastnej služby jednotlivcom z ľudu. „Človek zaujatý osobnými problémami nezistí, ako sa objektívna tendencia premieta do jeho života. Pritom objektívne spoločenské zákony na seba neupozorňujú výstražným znamením, ale sú maskované v nepriehľadných, neopakovateľných skutočnostiach denného života. ... Preto k pracujúcemu človeku prichádza propaganda a umožňuje mu orientáciu. ... Propaganda nemá možnosť tlmočiť celý logický systém poznania, ako ho podstupuje veda, ale predkladá vnímateľovi výsledky poznania uvedené do súladu so spoločenskými skutočnosťami politickej akcie.“²³

Už vo svojej dobe však knihy a skriptá Miloslava Chlupáča, ktorý pre nás na tomto mieste za účelom analýzy režimového vnímania a vysvetľovania propagandy obrazne zastupuje autorov režimových učebníc a lektorských textov, mohli paradoxne poslúžiť i na iný cieľ. Pri svojom teoretickom vyrovnávaní sa s buržoáznou propagandou, ktorú bolo treba jasne odlíšiť od propagandy marxistickej, autor na viacerých miestach opísal fungovanie buržoáznej propagandy tak, že jeho text bolo možné temer bezo zmeny aplikovať na „úplne odlišnú“ komunistickú propagandu. Napríklad tvrdenie: „problém *pravdy* v propagande je problémom zásadným. Pravdivé sprostredkovanie výsledkov poznania je zdrojom sporu medzi nutnou snahou oprieť ideológiu o systém konštantných hodnôt a nemožnosti uviesť konštrukciu týchto hodnôt do súladu so záujmom skupín, ktorý je realizovaný politikou. Tento spoločenský

²¹ Chlupáč, Miloslav: *Propaganda...*, ref. 18, s. 30-31.

²² Chlupáč, Miloslav: *Propaganda...*, ref. 18, s. 127.

²³ Chlupáč, Miloslav: *Propaganda...*, ref. 18, s. 100-101.

čenský konflikt plodí reťaz ďalších, o. i. nedôveru vnímateľa v propagandu,²⁴ je možné práve touto optikou akceptovať ako všeobecne platné – i keď, prirodzene, v Chlupáčovej koncepcii sa tvrdenie týka výlučne propagandy buržoáznej.

Podobne akceptovateľné by v prípade komunistickej propagandy bolo i tvrdenie pochádzajúce z kapitoly o buržoáznej propagande: „Súdne, uvedomelé konanie je tejto propagande na obtiaž, pretože vytvára nepredpokladané reakcie, predom nezmerateľné jednanie. S aktívnym vedomím preto nepočíta a vylučuje ho. Usiluje sa o to, aby vnímateľ prijal určité symboly ideí (sloboda, demokracia, politická rovnosť a pod.) a aby jednal určitým dohodnutým spôsobom, ku ktorému ho vyprovokuje príslušný apel.“²⁵ I definícia „propaganda ako nástroj moci vládnucej buržoázie uplatňovaný proti záujmom iných tried je špecifickou formou násilia,²⁶ sa stáva akceptovateľnou prostým vynechaním slov „vládnuca buržoázia“ a „tried“. Jej platnosť je všeobecná a nie je ani potrebné podsúvať spojenie „vládnuca komunistická strana“.

Pokúsim sa dokumentovať ešte jednu podstatnú črtu tohto druhu učebníc. Boli totiž určené pre vysokoškolákov či politických pracovníkov, u ktorých sa vopred predpokladala istá politická zrelosť (v zmysle preventívneho prekádovania vhodnosti k štúdiu na vysokých školách) a uvedomelosť. Autor preto niektoré poučky nezaobaloval a predostieral ich v do tej miery otvorenej, „pravdivej“ forme, v akej by ich skúsený propagandista nebol podával nevedomelému publiku.

Ako príklad uvádzam poučenie o argumentoch a protiargumentoch, týkajúcich sa slobodného prístupu k informáciám. V oficiálnych vyjadreniach určených pre verejnosť nebýval otvorene popieraný, naopak, o jestvujúcej cenzúre informácií nebolo povolené sa zmieňovať. Učebnica však bola určená pre preverených. „Aby mohol pracujúci človek objektívne posudzovať spoločenské procesy a nepresadzoval svoje individuálne motivované predstavy, musí byť všestranne a permanentne informovaný o všetkých podstatných otázkach svojho záujmu.“ Zatiaľ by sa voči textu nedalo nič namietiť, keby už z predošlého nebolo jasné, že na to, aby jednotlivec mohol posudzovať veci z marxistického hľadiska *objektívne*, potreboval vopred selektované a manipulované informácie. Navyše, nebol informovaný kompletne, ale len *o otázkach svojho záujmu*.

²⁴ Chlupáč, Miloslav: *Aspekty ...*, ref. 19, s. 20.

²⁵ Chlupáč, Miloslav: *Aspekty ...*, ref. 19, s. 11.

²⁶ Chlupáč, Miloslav: *Propaganda ...*, ref. 18, s. 17.

Všimnime si, že i výraz „byť informovaný“ sa používa výlučne v pasíve, hoci vo vlastnom záujme i za socializmu ľudia chodili na úrady „informovať sa“. Pracujúci človek bol teda z oficiálnych miest informovaný nie vzhľadom na svoj záujem, ale vzhľadom na záujem „spoločenský“, samému sa informovať nebolo považované za politicky prípustné.

Poučenie však pokračuje: „Monopol na šírenie informácií majú strana a štát. Určujú, ktoré informácie má kto dostať. Distribúcia informácií je jedným zo základných nástrojov riadenia spoločnosti a prejavom moci. Socialistický štát a komunistická strana šíria a zverejňujú základné údaje, nevyhnutné pre realizáciu záujmu pracujúcich. Súčasne predkladajú podľa dohodnutého kľúča informácie hodnotiace, zhodnotené. Selektívnu funkciu štátneho aparátu v distribúcii informácií je nutné chápať ako existenčnú nevyhnutnosť.“ Otvorene je teda priznávané, že štát, v ktorom je podľa obrazu, ktorý o sebe sám v tlači buduje, „pevne pri moci komunistická strana opretá o vôľu nás vlastných občanov a o celý nerozborný socialistický tábor,“ by mohol byť ohrozený nekontrolovanou distribúciou informácií.

V ďalšom texte sa dozvedáme, že to všetko je v záujme občana, teda presnejšie, v záujme uchovania komunistickej moci v štáte, pretože práve jej zachovanie je považované za občanov prvoradý záujem. Aj keď by občan, ktorý by vo víre pracovného zaneprázdnenia dostal slobodné neselektované informácie, nemusel zostať o tejto „pravde“ presvedčený a mohol by začať neželateľne pochybovať. Chlupáč tento fakt reflektuje: „Predstavy typu, že občan má právo vedieť všetko, sú naivnou reminiscenciou na neexistujúce, nikdy nerealizované tendencie ranej buržoázie. *Občan nemôže vedieť všetko, len to, čo má a musí vedieť. O tom, čo má a musí vedieť, rozhodujú jeho a ním vytvorené inštitúcie, ktoré prevádzajú v jeho záujme výber informácií. Výber informácií znamená orientáciu občana na podstatné problémy jeho záujmu, znamená orientáciu v mnohorozmernom svete javov, znamená, že nezablúdi v májúcej problematike konkrétnosti.*“²⁷

Totalitná politická moc si bola vedomá nebezpečenstva, že by jej občan bez správneho vedenia vo svete májúcich informácií mohol 'zablúdiť' až do sfér nevhodných názorov. Jej starostlivosť sa preto nevyčerpala pozvaním na „bezpečné trasy“, ponukou pravidiel, ktorých dodržiavanie zaručilo, že sa jednotliviec vyvaruje politických chýb a z nich vyplývajúcich problémov. Cieľom bolo – pomocou manipulovaných informácií

²⁷ Chlupáč, Miloslav: *Propaganda...*, ref. 18, s. 126.

– vytvorenie vlastnej interpretácie sveta, v ktorom sa inak ako vyhovujúcim spôsobom ani myslieť a konať nedá. Táto snaha bola postavená na predpoklade, že pokiaľ do logickej úvahy vstupujú politicky nezávadné a vzájomne si neprotirečiacie výroky, výsledok úvahy musí byť zasa politicky nezávadný a neprotirečivý.

Vytvorenie požadovaného obrazu sveta vo verejnej mienke si vyžadovalo množstvo informácií, ktoré by opísali všetko jednotlivcami vnímané dianie. Každá informácia, ktorá do neho nezapadala, by mohla bezvýhradnosť jeho prijímania narušiť. V ideálnom prípade sa všetky dodané informácie o svete navzájom podporovali, vytvárali dojem *univerzálnosti* mocenského výkladu sveta. Možno si ho predstaviť ako sieť informácií, ktoré spoločne potom *potvrdzovali mocenské vysvetlenie sveta* a diania v ňom, správnosť zvolenej cesty, celkový vývoj a jeho *večnosť*.

Tvorcovia siete oficiálnych informácií sa však museli vysporadúvať so stále plynúcim vývojom, ktorý prinášal nové udalosti, nové fakty. Tie boli buď opísané tak, aby sa do už vytvorenej siete mohli automaticky zaradiť, alebo boli ignorované, alebo boli zaradené ako nové. Vtedy však bolo treba zo siete vyradiť všetky novému faktu protirečiacie, avšak dovtedy platné tvrdenia. Vyradenie bolo vykonané mocenským vyhlásením takeého tvrdenia za prekonané, zastarané, chybné či nepriateľské.

Propagovaný obraz diania vo svete v sledovanom období však okrem meniacich sa prvkov 'siete' obsahoval niekoľko konštánt, propagandistických tvrdení, ktorým sa parciálne informácie prispôbovali po celý čas. Napríklad:

- aktuálne politické zriadenie v domácej krajine je najlepšie z možných, (s výnimkou vyššieho stupňa vývoja politického systému v ZSSR)
- súčasné politické vedenie v domácej krajine je najlepšie z možných
- toto politické zriadenie speje k vyššej dokonalosti spoločnosti
- toto politické zriadenie je ekonomicky výkonnejšie ako iné
- je správne aktívne sa podieľať na jeho šírení do iných krajín
- ku konečnej méte – komunizmu – nevyhnutne speje celý svet
- všetky predkladané tvrdenia sú pravdivé, samozrejmé, prirodzene platné
- kto popiera tieto predpoklady, je nepriateľom spoločnosti
- nepriateľ má byť potieraný / likvidovaný
- spoločnosti, ktoré proklamovali prijatie tohto posolstva, sú navzájom priateľské, nezištné a spejú k jednote

Cieľom manipulácie informácií nebolo len zabrániť narušeniu či oslabeniu siete informácií vytvárajúcich žiaducu verejnú mienku, teda cen-

zurovanie predstáv verejnosti o svete. Totalitná moc rozvíjala v oblasti tvorby verejnej mienky aktívnu politiku, ktorá sa prejavovala selekciou a dokonca i priamo produkciou informácií, ktoré propagovaný obraz sveta podporovali.

Propaganda v umeleckých reflexiách

Priblížiť spôsoby a úspešnosť manipulácie verejnej informovanosti v sledovanom období je možné viacerými cestami: obsahovou analýzou dobovej tlače, rozborom jej hodnotení stránickými orgánmi, rekonštrukciou prítomnosti rôznych informácií podľa zachovaných policajných správ o verejnej mienke občanov, využitím spomienok pamätníkov a ďalších prameňov. Pre začiatok, ako zrkadlo, ako typologický náčrt správ o svete, ktoré boli propagandistickými centrami produkované, poslúžia štyri ukážky ich dobových umeleckých reflexií.

Prvou je úryvok knihy Vasilija Grossmanna *Život a osud*. Hoci sa zasadením do historického kontextu vzťahuje na obdobie druhej svetovej vojny v Sovietskom zväze, dôležitý je čas a podnety jeho vzniku. Ide o text, písaný pod vplyvom výsledkov XX. zjazdu KSSZ, zachycujúci pretrvávajúcu atmosféru široko pociťovaného rozporu medzi zobrazovaným a reálnym svetom sovietskeho človeka. Vsadením do reálií vojny autor vložil vyjadrenie kritiky systému do úst nespochybniteľných hrdinov, nenapadnuteľných za zlý „protisovietsky“ úmysel. Jeho hrdinovia sú radovými vlastencami, bojujúcimi za slobodu svojej vlasti a zároveň ľuďmi, ktorí vidia jej chyby a sporia sa o nich. Myšlienka práva na sporenie sa o názor, na rozličné informácie, práva na pochybnosť o správnosti rozhodnutí „zhora“, bola jedným zo základných motívov celého diela. Obsahuje ho i úvaha o obsahu a štýle tlače, ktorý od vojny pretrval do čias písania románu:

„Ach, priatelia drahí, – povedal zrazu Madjarov – viete si vôbec predstaviť, čo je to sloboda tlače? V jedno pokojné povojnové ráno otvoríte noviny a namiesto triumfálneho úvodníka, namiesto listu pracujúcich veľkému Stalinovi, namiesto správy o tom, že brigáda zlievačov nastúpila do smeny na počesť volieb do Najvyššieho sovietu, o tom, že pracujúci v Spojených štátoch vítali Nový rok v stave depresie, nájdete v novinách, hádajte čo? Informáciu! Viete si predstaviť také noviny? Noviny, ktoré prinášajú informáciu? A tak teda čítate: neúroda v Kurskej oblasti, inšpekčná správa o režime v Butyrskej väznici, spor o tom, či potrebujeme Bielomorsko-baltský kanál, čítate, že robotník Holobruchov sa vyslovil proti vypísaniu novej pôžičky. Všetci sa dozvieme, čo sa v krajine

deje: úroda a neúroda, entuziazmus a vlámačky, začatie práce v baniach a katastrofy v nich, nehody medzi Molotovom a Malenkovom, čítate správy o priebehu štrajku, vyprovokovaného tým, že riaditeľ urazil sedemdesiatročného starca, čítate Churchillove a Blumove prejavy a nielen to, čo 'údajne povedali', čítate správy o debatách v Dolnej snemovni, dozviete sa, koľko ľudí včera v Moskve spáchalo samovraždu, koľkých lumpov priviezli k Sklifosovskému. Dozviete sa, prečo niet pohánky, a nielen to, že z Taškentu priviezli lietadlom do Moskvy prvé jahody. Z novín sa dozviete, koľko gramov dostávajú v kolchoze za pracovnú jednotku, nemusí vám to povedať domovníčka, ku ktorej prišla neter z dediny, aby v Moskve kúpila chlieb. Áno, áno a pri tom všetkom zostávate sovietskym človekom. Vchádzate do obchodu a kupujete si knihy. Čítate amerických, anglických, francúzskych filozofov, historikov, ekonómov a politických komentátorov a zostávate sovietskym človekom. Sami spoznávate, v čom majú nepravdu, sami, bez dozoru sa prechádzate po uliciach."²⁸

Grossmann akoby mimochodom, no s veľkou presnosťou, zachytil základné témy, na ktoré bola pozornosť vnímateľa v správach o aktuálnom stave sveta propagandou upriamovaná. Informácie o zahraničí sa obmedzovali na očierňovanie nepriateľa (povšimnutiahodný je dôraz na vyhýbanie sa priamej citácii oponentských stanovísk) a na vyzdvihovanie prípadných úspechov zahraničnej politiky socialistického tábora, „spriateľených“ krajín či aspoň pokrokových síl v nepriateľskom prostredí. Náplňou domáceho spravodajstva bolo vymenovávanie úspechov a kritika komunálnych nedostatkov, klasifikovaných a vysvetľovaných ako prežitky minulosti.²⁹ Pre neskoršie úvahy o možnom stupni účinnosti dosiahnutej propagandou v oblasti filtrovania správ nevhodných pre verejnosť, je veľmi dôležitá Grossmannom okrajovo spomenutá postava domovníčky. Symbolizuje totiž každému prístupný zdroj, z ktorého sa dá dozvedieť alternatívna, oficiálne nevyhovujúca interpretácia skutočnosti. Ani pravdivosť práve jej verzie nie je zaručená, no je dokladom narušenej jednotnosti, možnosti alternatív v presvedčení nás.

²⁸ Grossman, Vasilij: *Život a osud*, Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1990, s. 294. Napriek pozjazdovému „uvoľneniu“ bola kniha v ZSSR odsúdená a jej rukopis v roku 1961 skonfiškovaný. Úryvky ani zmienky o nej nesmeli byť publikované ani v našej tlači (pozri zásahy STD).

²⁹ Porovnaj Reisky de Dubnic, Vladimir: *Communist Propaganda Methods. A Case Study in Czechoslovakia*, New York: Praeger, 1960.

Tie isté motívy ako u Grossmana, hoci v kvalitatívne inom umeleckom spracovaní, nachádzame v pozjazdovom období v texte pripravenom na publikáciu (ale zastavenom zmocnencami tlačového dozoru) v závodnom časopise UK *Naša univerzita*:

„I predplatil som si novinky, rádio zakúpil, že vraj Bratislavu počúvať – objektívne sa informovať. Informácie, pravdu povediac, boli objektívne. Napríklad o kukurici-krásavici nestranné ma skoro pol roka informovali. Tiež o masáži vemien, štajnmanových búdkach, rýchlooprave traktorov, úprave pasienkov – ináč o všetkom, čo sa inteligentovi na staré kolená zide. Iný by bol spokojný, priam by si lebedil, ale ja nie. Človek som nevedomelý. ‘Otca im, kliaval som, ‘kde že je zahraničie. Čože napíšu, no napríklad, aké pikle v Japonsku vykúvajú. Alebo i z domova, ako ľudia žijú, dýchajú, čo nového.’ Jedným slovom, nespokojný som bol preukrutne – i v noci sa mi o metóde Lýdie Korabeľníkovej snívalo. Iba raz naďabím na známeho. Čo na srdci, to na jazyku, slovo dalo slovo – posťažoval som si. A on ti, ani dovraviť mi nedal, na to: ‘... ty, bratku Londýn počúvaj. Zprávy o všetkom, čo sa u nás i vo svete deje, priam z prvej ruky počuješ.’ Nedalo mi to: ‘Reku i o tom, čo sa u nás robí ... z prvej ruky?’ Zhíkol: ‘Nuž, ty somár...’ a až do mňa leje. Jedným slovom, som človek nevedomelý, zviadol ma. A mal ti to, pľuhavstvo reakcionárske, pravdu. Sedím si pri rádiedku, vysedávam. Chrčí, papľuh, chrčí – pokašliava, ale informuje jedna radosť. Že Čepičku uvoľnili, dozvedel som sa o tri dni skôr, deň po tajnom zasadaní XX. zjazdu hlásili, čo Chruščov o Stalinovi rozprával a už v apríli hlásili, že vyšiel dokument ÚV KSČ o vysokých školách a všakovaké iné zaujímavé veci. Úprimne povediac, nasmrádol som bratia reakcionárstvom...“³⁰

Kvalita spravodajstva produkovaného štátom sa odrazila i v tejto básni Tomáša Janovica. I keď neodkazuje výslovne na informovanie o medzinárodných udalostiach, odzrkadľuje ducha ponúkaných správ. Atmosféru doby neodráža len jej samotný text, no i fakt, že musela byť zmocnencami STD pozastavovaná niekoľkokrát. Oslovovala verejnosť do tej miery, že sa ju neúspešne pokúšali uverejniť redaktori závodných časopisov, a zrejme odtiaľ sa dostala do scenárov skečov, pripravovaných ochotníkmi pre podnikové zábavné estrády.

„Odvolali u nás ministra? Zrazili sa vlaky? Zlacnie chlieb, či topánky, či tanistra? / S naším rozhlasom je to však biedne, najprv dozvie sa to človek z Viedne, / potom od rodiny prídu dopisy, Belehrad to hlási, BBC / aj

³⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 42/1956, 15. júna, autor Štefan Perina.

‘Hlas Ameriky’ vlčí, len náš rozhlas stále mlčí ... / dôležitejšie on veci hlási v danej lehote, / koľko priberajú prasce družstva v Dolnej Lehote.“³¹

Druhá polovica 50. rokov sa do povedomia ľudí zapísala ako čas, keď sa začalo cestovať. Samozrejme, táto možnosť sa nevzťahovala na všetkých, priekopníkmi boli preverení taneční umelci a športovci. O to silnejšia bola potreba propagandistov zviditeľňovať „novú slobodu“. Prejavovala sa v náraste počtu uverejňovaných amatérskych cestopisných reportáží. Politická objednávka sa na ich obsahu odrážala tak silno, že pôsobili schematicky, násilne, nečitateľne. Výrečne dokumentovali azda len „nedobrovoľnosť“ svojho vzniku. Paródiu na sériu reportáží sa podarilo uverejniť redakcii *Roháča*:

„V poslednom čase sa zjavuje v našich časopisoch veľa reportáží zo širšieho sveta. Vidieť, naši ľudia cestujú, získavajú bohaté vedomosti a poznatky. Nenechávajú si ich pre seba, ale rozdávať ich štedro. Ich reportáže sú zaujímavé a poučné. Hľa, tu je niekoľko z nich:

Z Francúzska: Paríž je veľké mesto. Seina je sivá a chodí tu veľa áut, ba podarilo sa nám zazrieť aj náš Spartak. Posielame pozdrav domov a spomíname si na našu krásnu Bratislavu, na Dunaj, na mohutný hrad. Chýba nám naše Národné divadlo a sme celí nešťastní, lebo sme nevideli posledný zápas Slovanu. Jožo trochu kašle, ale do nášeho vystúpenia hádam kašľať nebude. Pozdravujeme naše nebotyčné Tatry, ľúbame našu domovinu! (Pokračovanie.)

Z Egypta: Egypt je veľká krajina. Ospevovaný Níl má zelenú vodu. Stretávame veľa tiav a pekné ženy. Posielame pozdrav domov a spomíname si na našu krásnu Bratislavu atď.

Z Japonska: Japonsko je preľudnená krajina a dobre tu hrajú stolný tenis. More je široké a veľké, hádže vlny. Japonci majú šikmé oči. Podobajú sa Číňanom. Jedia zubami a mihajú očami. Ruky majú dve a nohy tiež. Zaujímaví ľudia. Pozdravujeme našu domovinu atď. (Pozdravov 175 riadkov.)

Bolo by treba tieto vedomosti rozširovať medzi ľuďom, aby sme rástli a vyspievali. To je naša veľká úloha.“³²

³¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 55/1956, 26. júna, *Zadunajec*, závodný klub ROH podniku Matador.

³² *Roháč*, č. 35/1956, autor Eudo Tatran.

Inštrumentárium tvorcov propagandy

Výber a úprava informácií, ktoré mali byť verejnosti poskytnuté, sa riadili záväznými pravidlami. Uvedené parodické texty okrem obsahovej náplne vtedajších novín odrážajú i základné inštrumentárium tvorcov režimovej propagandy pri manipulácii verejnej mienky.

Selekcia

Hrubým delením možno v nimi poskytovaných informáciách sledovať tri používané postupy pri manipulácii informácií. Najjednoduchším je poskytnutie *nulovej informácie* – pri ktorom sa udalosť, ktorá bola pre koncept presadzovaný tvorcami propagandy do verejnej mienky nevhodná, prešla mlčaním, a tým sa pre verejnosť akoby vôbec nestala.

Deformované informácie reagovali na skutočnú udalosť, ktorá prebehla nekontrolovane, nebola účelovo režirovaná mocou. Týkali sa najmä správ zo zahraničia, no mohlo ísť i o dianie na domácej pôde, ktoré nebolo z nejakých dôvodov možné mediálne ignorovať. Zverejnením informácie tvorcovia propagandy navonok pripustili fakt, že sa udalosť vôbec udiala, no jej skutočný priebeh (ciele, zámery, okolnosti a podobené) deformovali použitým spôsobom komentára, sprievodnými informáciami, čím verejnú mienku účelovo ovplyvňovali.

Účelové informácie odpúťavali pozornosť recipienta od iného – skutočného, no nevhodného – diania a dávali témam verejnej mienky želanú náplň. Tieto informácie mohli a nemuseli byť pravdivé, mohli byť úplne fiktívne, boli však zverejňované plánovito, s vopred určeným zámerom posilniť informačnú clonu a priamo vytvárať verejnú mienku. Možno medzi ne rátať i tie správy, kvôli ktorým boli samotné udalosti tvorcami propagandy účelovo vyrobené, „nakaširované“, zorganizované a potom reportované v médiách. Príkladom tohto druhu informácií, zodpovedajúceho Arendtovej chápaniu procesu indoktrinácie, pri ktorom sa už neberie ohľad na návaznosť propagandy na realitu, je ľubovoľná reportáž z osláv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie. Radový občan, nútený dostaviť sa do sprievodu podľa súpisky, sa následne z novín dozvedal, že sa v celej republike konali „spontánne manifestácie“. Propagandistická reportáž tak nadväzovala na *propagandu činom*, na účelové „zorganizovanie“ samotnej udalosti.

Predložené znaky informácií nijako nezohľadňujú a ani neoznačujú *pravdivosť*. Nejde však o to, že by sa v mocou ovládaných médiách vôbec nevyskytli informácie, ktoré možno označiť podľa kritérií nezávislej

žurnalistiky ako „nespochybniteľné“, pravdivé. No už samotný akt ich selekcie pred zverejnením sa riadil kritériom účelovosti, výhodnosti pre propagandu. Kvalita *pravdivosti* je pri informáciách v komunistickej tlači v istom zmysle irelevantná. V poznámkach k cenzúrnym zásahom nie sú výnimkou zdôvodnenia typu: „Takéto chybné podanie nezodpovedá objektívnej situácii a je v rozpore s politikou NDR, ... takéto podanie zverejňuje *nevhodný názor, čo ako pravdivý*.“³³ Z dnešného pohľadu je pri analýze tlače treba stále a do dôsledkov zohľadňovať fakt, že médiá v komunistickom štáte neboli nástrojmi na šírenie informácií, ale na účelové šírenie *účelových* informácií, potvrdzujúcich ideológiu.

Závazok novinárov dbať, aby každá správa bola „naprosto overená zo všetkých hľadísk, najmä z hľadiska verejného záujmu,“³⁴ nehovoril o potrebe „overovania“, ale „preverovania vhodnosti“ informácií. Podobný význam mala záväzná požiadavka uverejňovania „výlučne oprávnenej kritiky“, pričom o oprávnenosti kritiky rozhodoval „jedine verejný záujem, čoho si novinár musí byť vedomý“. Pod termínom „verejný záujem“ bol chápaný záujem politickej moci. Správa o plnení vládneho uznesenia o zriadení Hlavnej správy tlačového dozoru (HSTD) z roku 1954 uvádza doslovne, že väčšina zásahov v teréne bola vykonaná „z hľadiska verejného záujmu, to znamená, že [zásahy] odstraňujú chyby politické, prípadne ich uverejnenie by malo škodlivé politické dôsledky“.³⁵ Tajný rozkaz Ministra vnútra z roku 1955 zasa zakazoval zverejňovať okrem tajných skutočností i také, ktoré sú „lživé a *inak škodlivé*“.³⁶

Na rozpor „videného s napísaným“ pri chápaní pojmu *pravdy* v zmysle formuly *adaequatio rerum et intellectus*, ktorá predpokladá zhodu vecí (očividného, reality) s poznávajúcim rozumom, reagovali komunistickí propagandisti snahou o prispôsobovanie, manipulovanie samostatne poznávajúceho rozumu. Úlohou médií v službách režimu nebolo informovať verejnosť o stave vecí a len prípadne zatajovať nevhodné informácie, ale aktívne „šíriť myšlienku“ a utvrdzovať presvedčených. Za mierku kvality a prínosnosti jednotlivých médií bola považovaná dôslednosť pri jej plnení, periodicky vyhodnocovaná pracovnými skupinami stranických orgánov. Ak jednotlivé redakcie v zadaných úlohách z rôznych dôvodov dočasne zlyhali, nápravou situácie (personálnymi

³³ AMV ČR, 318-24, č. j. St -080/26-10e-1960, POZ /073.

³⁴ SUAr, 100/3, a. j. 70, MON, Operatívni plán československého tisku, 1948.

³⁵ AMV SR, A 38, i. j. 3.

³⁶ AMV SR, A 30, i. j. 3, tajný rozkaz MV č. 107/1955, 16. 6. 1955.

zmenami, zastavením periodika) sa zaoberali najvyššie stranické grémiá.³⁷

Opísaný postoj moci ilustruje materiál ÚV KSS *Pripomienky k ideologickému zameraniu a obsahu denníka Práca* z roku 1958. Otvára ho úvodný odstavec: „V. I. Lenin kládol na tlač nového typu, t. j. na tlač revolučného robotníckeho hnutia, vysoké nároky. Požadoval najmä: *vysokú ideovosť, straníckosť, zásadovosť, bojovnosť a ľudovosť*. Tieto zásady sa vplyvom pevného stranického vedenia KSC udomácnili v podstate i v našej straníckej a odborárskej tlači.“ V ďalšom texte je denník *Práca* obvinený „najmä v období po XX. zjazde KSSZ“ zo značného narušovania týchto zásad. Previnenie redakcie spočívalo v tom, že denník „poľavil v ideovosti, straníckosti a zásadovosti, čo sa prejavilo najmä v nekritickom preberaní materiálov najčastejšie z poľskej a maďarskej tlače (z vlastnej iniciatívy) [pozn. orig.], v povoľovaní prenikaniu určitých liberalistických tendencií, ktoré neboli v zhode s líniou, jasne vytyčenou Komunistickou stranou Sovietskeho zväzu a Komunistickou stranou Československa.“³⁸

Kritika časopisu *Život* za „apolitickosť“, ktorá spôsobuje „že z neho často nepoznáme, čím žije naša krajina, za vyriešenie ktorých otázok verejného, hospodárskeho a kultúrneho života časopis práve bojuje,“ sa niesla v konkrétnejšom duchu. Okrem nedostatku aktuálnych reportáží z výroby a reportáží s výchovným účinkom, časopis podľa členov ÚV KSS „nedostatočne ukazoval úspechy Sovietskeho zväzu a krajín ľudovej demokracie, rastúce sily tábora socializmu, nedostatočne rozbíjal ilúzie o kapitalistickom svete“³⁹.

Kritériá uplatňované pri selekcii informácií v komunistickom spravodajstve v skratke vystihol G. D. Hollander: „Čo sú správy? V sovietskom kontexte je považované za hodné publikovania v podstate všetko, čo

³⁷ SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, kart. 931, Zápis zo 145. schôdzky byra ÚV KSS, konanej dňa 18. 10. 1956, (pozri s. 25: hodnotenie situácie v redakcii časopisu *Kultúrny život*: „Základným nedostatkom línie *Kultúrneho života* je, že v rozpore s líniou strany...“). Pravidelnosť a obsažnosť sledovania masmédií dokumentujú napr.: SNA, ÚV KSS, Sekretariát, 682/58-19. 12. 1958 Hodnotenie časopisu *Roháč*; 696/59-10. 1. 1959 Správa o úrovni obrázkového časopisu *Život*; 85/59-6. 2. 1959 Správa o činnosti redakcie *Práca*; 303/59-27. 4. 1959 Správa o úrovni denníka *Smena*; 450/59-27. 4. 1959 Správa o úrovni týždenníka *Slovenka*; 408/59-31. 7. 1959 Správa o riešení nedostatkov pri vydávaní denníka *Pravda*; 194/59-9. 3. 1959 Správa o výsledkoch previerky v oblasti redakcii ČTK.

³⁸ SNA, ÚV KSS, David, kart. 2269, inv. č. 131, 30. októbra 1958.

³⁹ SNA, ÚV KSS, Sekretariát, 696/K, Správa o úrovni obrázkového časopisu *Život*, koniec r. 1958.

môže byť použité ako ilustrácia súčasnej straníckej politiky alebo hospodárskeho pokroku a skoro všetko ostatné je považované za nehodné zverejnenia.⁴⁰ Pravdivosť ani lživosť teda neboli kritériom ani pre uprednostňovanie, ani pre zatracovanie informácií. Pri vyššie zmienených správach z poľskej a maďarskej tlače v denníku *Práca* na ich odmietnutie postačovalo, že neboli v súlade s politickou (a v nadväznosti propagandistickou) líniou, presadzovanou v danom období komunistickou mocou v Československu. Neznamenal to však ani, že správy, ktoré boli odmietnuté, by nemohli tiež mať vlastnosti manipulovaných informácií.

Plánovitosť a centralizácia

K podstatným rysom akejkoľvek inštitúcie produkujúcej informácie, ktorá fungovala v prostredí riadenom komunistickým systémom, patrilo dlhodobé dôsledné formálne tematické plánovanie. Nevyhlo sa ani redakciám novín a časopisov, ktoré boli vyzývané, aby svoju propagandistickú líniu viedli postupne, s jasne určeným zámerom.⁴¹ Nijaký cielený propagandistický podnet tak nemohol omylom zostať v redakcii nepovšimnutý, každá užitočná informácia sa musela „rozpracovať“ a opakovať dostatočnekrát na to, aby sa dostala do verejného povedomia.

V oblasti zahraničnej politiky dostávali žurnalisti podnety na rozpracovanie v niekoľkých formách. Najvšeobecnejšími boli stanoviská najvyšších orgánov strany, ku ktorým sa pridávala vláda. Aktuálny výber konkrétnych politicky žiaducich informácií patrilo do kompetencie Ministerstva zahraničných vecí, pričom príslušným povereným pracoviskom bol Tlačový odbor Ministerstva zahraničných vecí (TO MZV), menovite jeho spravodajské oddelenie. Tlačový odbor bol splnomocnený podávať iniciatívne návrhy na opatrenia vo vzťahu k československej tlači a rozhodzu z hľadiska potrieb čs. zahraničnej politiky a sám túto činnosť na niektorých úsekoch vykonávať, riadiť alebo usmerňovať. „Tlačový odbor pomáha sústavne československej tlači, ČTK, Československému roz-

⁴⁰ Hollander, G. D.: *Soviet political indoctrination*, New York 1972, cit. in: Lendvai, Paul: *The Bureaucracy of Truth, How Communist Governments manage the News*, 1989.

⁴¹ SNA, ÚV KSS, Sekretariát, 86/6/3, kart. 184, 1959, Správa o úrovni časopisu *Predvoj*: „*Predvoj* si pomerne málo všimal juhoslovanský revizionizmus z hľadiska praxe štátnej, a to tak, aby triafal aj do pochybností jestvujúcich u nás, pokiaľ ide o výstavbu socializmu. V tomto smere sa žiada, aby si redakcia vypracovala dobre premyslený plán, pretože boj proti revizionizmu treba považovať za dlhodobú záležitosť.“

hlasu, Československému štátnemu filmu a ďalším úradom, orgánom a inštitúciám, zaoberajúcim sa propagačnou alebo informačnou činnosťou do zahraničia a informovaním a orientovaním československej verejnosti o zahraničnopolitických otázkach.“ Okrem iných činností bol spravodajský odbor TO MZV poverený udrzovaním stykov s menovanými inštitúciami, ako i s ústrednou, krajskou a odbornou tlačou. „Sleduje zahraničnopolitické rubriky, zahraničné spravodajstvo a komentáre a pomáha im pri informovaní československej verejnosti o zahraničných udalostiach a československej zahraničnej politike.“⁴²

Podľa dobovej terminológie tlačový odbor „odporúčal“ redakciám uverejňovanie vzťahových správ a komentárov. Formulácie zmienených odporúčaní, zachovaných v osnovách tlačových konferencií, pritom často nemajú ďaleko od príkazu. Podľa situácie boli redaktorom „odporúčané“ vybrané témy a informácie, ktoré bolo treba „*prinášať, konzultovať, rozlišovať, necitovať, odsúdiť, podporovať, nezaoberať sa, nepúšťať sa do, písať, sledovať, kritizovať, ...*“⁴³ Plán čiastočne definoval formu a rozsah správ a orientoval i v akcentoch a hodnoteniach: „maximálne využiť výsledkov, vo všetkých článkoch vychádzať z, venovať pozornosť, odhaľovať pokusy reakcie, pokračovať, vysvetľovať, vyvarovať sa, široko komentovať, pranierovať, komentovať ako nevhodnú akciu a rušivý moment, nedramatizovať, zdôrazňovať najmä tie hlasy, ktoré svedčia o rozporoch...“⁴⁴

Najjednoduchším svedectvom organizovanosti plánovania zahraničného spravodajstva nie sú však imperatívne pokyny typu „začiatkom mesiaca *zaradiť*“, „k štátnemu sviatku *pokračovať*“, „pri príležitosti *uverejniť*“, ale prosté konštatovania tlačového odboru v mesačných tematických plánoch predkladaných na vedomie Ústrednému výboru KSČ: „V polovici apríla bude zvolaný zjazd Sociálnodemokratickej strany Fínska. *Tlač stručne zaznamená spravodajsky.*“ „V polovici apríla má byť podpísaná dlhodobá obchodná dohoda... *Tlač uverejní* správu a bude komentovať význam československo-sovietskej hospodárskej spolupráce.“ „Ak sa bude konať zjazd Rumunskej robotníckej strany... *tlač uverejní* výťah z hlavného referátu.“ Vopred teda bolo isté, čo konkrétne v zahraničnopolitických rubrikách určite *bude*.

⁴² AMZV ČR, Generální sekretariát, GSt 1955-64, kart. 43, i. č. 412, Směrnice pro práci tiskového odboru č. 019412/57TO 20. 12. 1957.

⁴³ AMZV ČR, Tiskové konference 1960-1961.

⁴⁴ SUAr, ÚV KSČ, 05/3, a. j. 174, Tiskové zprávy MZV a jiné materiály, 016.961/60-TO/2 Zahraničně politické směrnice pro československý tisk na měsíc duben.

Sekundárne zdroje potvrdzujú, že podobnými dlhodobými plánmi sa riadili i ostatné rubriky tlače. Napríklad redakcii časopisu *Život* bolo pripomínané, že „musí mať okrem konkrétnych štvrtročných plánov, vychádzajúcich z uznesení ÚV KSC a KSS a najvýznamnejších dokumentov strany a vlády i plány týkajúce sa jednotlivých úsekov kultúrneho a spoločenského života, i špecifických potrieb slovenských v rámci celoštátnom.“⁴⁵

Pre sledované obdobie je zo strany Ministerstva zahraničných vecí charakteristická podstatná organizačná zmena v príprave podkladov pre prácu zahraničnopolitických redaktorov. Roku 1956 prechádza od usporadúvania príležitostných tematických tlačových konferencií a porád k pravidelným akciám typu brífingov s kratším časovým odstupom.

Akcelerácia vývoja v zahraničnej politike ZSSR, ktorá sa následne premietala do zmien orientácie a dôrazov v propagande, zastihla československých propagandistov-plánovačov nedostatočne pripravených na rýchle zmeny. Aj pri najlepšej vôli dôsledne nasledovať sovietsku zahraničnopolitickú líniu im jej premenlivosť spôsobovala nebyvalé problémy. Od počiatku roku 1956 sa zvýšila sovietska i domáca spoločenská objednávka na väčšiu flexibilitu a samostatnosť satelitných politických elít, vrátane ich novinárov. To vyžadovalo, aby sa v nich rozšírila skupina „vyvolených“, ktorým budú prístupné utajené informácie o 'reálnom' zahraničnopolitickom dianí. Súčasne sa pre tvorcov zahraničného spravodajstva akoby zväčšil svet. V Afrike sa neustále vynárali krajiny i osobnosti, o ktorých bolo treba priniesť propagandisticky vhodné informácie. No zrejme až príval udalostí v Poľsku, Maďarsku a okolo Suezú bol priamym podnetom k zavedeniu pravidelných týždenných „piatkových“ tlačových porád v Černínskom paláci pre vedúcich zahraničných rubriek.

V pozvánke na prvú z nich, 30. novembra 1956, bol plánovaný nasledujúci program: 1. Bežné informácie k aktuálnym otázkam a akciám československej zahraničnej politiky. 2. Podrobnejší rozbor niektorého aktuálneho problému alebo situácie v určitej krajine alebo oblasti. 3. Ďalšie otázky prítomných novinárov, pripomienky tlačového odboru MZV k práci a úlohám zahraničných rubriek a požiadavky redakcií voči ministerstvu. Nakoniec však porada vyústila do niekoľkohodinového maratónu referátov, otázok a vysvetľovaní, pokrývajúcich problematiku rôznych štátov, od Blízkeho a Stredného východu cez Britániu po vzľa-

⁴⁵ SNA, ÚV KSS, Sekretariát, 696/K Správa o úrovni obrázkového časopisu *Život*, koniec 1958.

hy k Poľsku a ekonomické problémy NDR, v sume viac ako 10 položiek programu.⁴⁶

Spontánne narastajúcu dĺžku prvých stretnutí ospravedlňovali organizátori zanedbanou informovanosťou redaktorov a dúfali, že po odstránení najväčších medzier sa program ustáli na pôvodne plánovanom rozsahu. Postupom času naozaj dosahoval priemerne 5 bodov.⁴⁷ O mimoriadnom záujme redakcií o miesto na súpiske pozvaných svedčí urgentná korešpondencia opomenutých, ktoré sa na ňu snažili dodatočne zaradiť.

Hneď na prvom rokovaní boli redaktori výslovne upozornení, že porady sú „rázu čisto dôverného a v prípade ich zneužitia nebudú noviny, ktoré sa ho dopustia, na porady pozývané“. Okrem pravidelných pripravených referátov a odporúčaní boli redaktori vyzývaní, aby v prípade potreby individuálne konzultovali sporné materiály s pracovníkmi MZV. Bližšia špecifikácia takýchto prípadov udávala, že „je treba sa poradiť o veciach, ktoré ešte nie sú definitívne rozhodnuté, alebo kde cítime, že by zatiaľ nebolo vhodné o nich písať“. Lektorova definícia pokračovala nemenej poučne: „A pokiaľ ide o Ameriku, je vždy lepšie sa pýtať viac, než menej. Je tiež potrebné sa pýtať už preto, že vývoj situácie ide niekedy veľmi rýchlo vpred a niekedy ani nie je možné sa tomu rýchlemu vývoju prispôbiť.“⁴⁸

Bolo by chybou predpokladať, že kritériá ideologickej správnosti sa striktnie aplikovali len na ten druh tlače, ktorý už na prvý pohľad pôsobil „politicky“. Ohlasy centrálné organizovaných kampaní na podporu vybraných myšlienok a postojov bolo možné ešte dlho po tom, čo odzneli v denníkoch, vysledovať v médiách s dlhšou periodicitou, ktoré predstierali primárne „nepolitickú“ náplň, napríklad v časopisoch spoločenských organizácií Národného frontu.

Pre vysvetlenie tohto javu treba pripomenúť dve skutočnosti tej doby: výsadné postavenie *strany* vzhľadom na jej rolu „vedúcej sily spoločnos-

⁴⁶ AMZV ČR, TO, 6113, 1956-57, č. j. 221.121/56-TO, návrh textu: Pozvání na TO, zo slovenských médií boli na súpiske uvedení redaktori L. Jacz – *Pravda*, M. Šimko – *Práca*, S. Štúr – *Čs. rozhlas*, redakcia Bratislava, J. Riško – *Smena*, J. Bača – *SSN*, J. Sekaj – *Roháč*, + L. Klein – *Új ifjúszó*. Niektoré redakcie slovenských médií bývali zastúpené svojimi pražskými redaktormi, ako Kolárová za *Čs. rozhlas BA*, L. Šulc – *Pravda*, J. Kučera – *Práca*, V. Chňoupek – *Smena*, I. Szily – *Új szó*. Č. j. 222.110/56, Zápis z I. Konferencie vedoucích zahraničných rubrik 30. 11. 1956.

⁴⁷ AMZV, TO, 3113, Tiskové porady, rok 1961.

⁴⁸ AMZV ČR, TO, 6113, č. j. 206.558/57 Zápis z konferencie vedoucích zahraničných rubrik, 22. 3. 1957.

ti“ a pojem „vnútrostraníckej disciplíny“. Postoje strany ku konkrétnym dôležitým politickým otázkam bývali formulované cestou uznesení a vyhlásení najvyšších stranických orgánov. Podľa stranických stanov bol každý straník povinný politiku strany aktívne presadzovať. Ak sa teda strana rozhodla svoj postoj v konkrétnej veci zverejniť, a ak rozhodnutie o popularizácii daného postoja strany nadobudlo formu uznesenia vyššieho stranického orgánu, zaväzovalo k aktívnemu prístupu všetkých členov strany na mienkotvorných postoch.

V súlade s touto praxou ideologická komisia ÚV KSČ napríklad v lete roku 1961 vypracovala text *Využitie návrhu programu KSSZ v našej ideologickej práci a opatrenia na jeho širokú popularizáciu*.⁴⁹ Oznamuje v ňom zainteresovaným zložkám, že 30. júla 1961 bude v ZSSR zverejnený návrh nového programu strany a zaväzuje ich aktivizovať sa v jeho propagácii tak, aby „nebolo u nás nikoho, kto by nechápal jeho nesmierny význam pre náš boj“. V časti „Návrh uznesenia k rozpracovaniu kampane k návrhu programu a výsledku XXII. zjazdu KSSZ“ sa v bode *Tlač rozhlas a televízia* uvádza: „Úlohou tlače, rozhlasu a televízie je rôznymi novinárskymi formami približovať pracujúcim veľké myšlienky programu KSSZ, ukazovať reálnosť smelých perspektív v budovaní komunizmu v Sovietskom zväze a presvedčivým spôsobom dokazovať, že ešte súčasná generácia bude žiť v komunizme.“

Ďalej sa v smernici s istotou tvrdí, že „tlač, rozhlas a televízia budú prinášať propagandistické a agitačné materiály objasňujúce historický význam XXII. zjazdu KSSZ pre medzinárodné komunistické a robotnícke hnutie, pre budovanie vyspelej socialistickej spoločnosti v našej krajine“. Ideologická komisia definovala i vhodné formy propagandistických textov: „Po svojich reláciách, komentároch, reportážach a poznámkach zaradia živé správy o ohlase na program medzi našimi pracujúcimi,

⁴⁹ SUAr, ÚV KSČ, č. 05/3, „Návrh usnesení...“ Citovaný dokument bol pripravovaný pred zverejnením samotného návrhu programu KSSZ. V ZSSR bolo zverejnenie návrhu plánované na 30. júla 1961, v československej tlači sa mal celý text objaviť o deň neskôr. Už vopred však bolo naplánované, že 1. a 2. augusta mu budú v ústredných stranických denníkoch venované úvodníky. Od politbyra ÚV KSČ bolo žiadané publikovateľné dvoj- až trojstránkové stanovisko k programu, v ktorom by boli komunisti a všetci pracujúci vyzvaní ku štúdiu a využívaniu myšlienok programu vo svojej každodennej práci. Následne mal byť zverejnený prejav A. Novotného, ktorý bude obsahovať pasáž, venovanú programu. Za ním nasledoval rozvrh série článkov od vedúcich pracovníkov strany na 5 týždňov a zriadenie zvláštnej rubriky na ohlasy pracujúcich v *Rudom práve*.

správy o priebehu všeludovej diskusie k návrhu programu KSSZ v Sovietskom zväze.“

Potom sa venovala zahraničnopolitickým témam, ktoré sa k písaniu o zjazde mali viazať: „V tlači, rozhlase i televízii bude zdôrazňovaná rastúca prevaha socializmu nad kapitalizmom, hospodárska a morálne politická sila socialistického tábora, porovnanie socialistickej skutočnosti s charakteristickými faktami zahŕňajúceho kapitalizmu, odhaľovať pokusy buržoáznej propagandy zastrieť obrovský význam programu a XXII. zjazdu KSSZ pre robotnícku triedu v kapitalistických krajinách, pre oslobodené národy a všetko mierumilovné ľudstvo. Návrh programu bude plne využitý v rozboroch súčasnej medzinárodnej situácie, ku zvýšeniu úsilia nášho ľudu bojovať po boku Sovietskeho zväzu a s ostatnými socialistickými krajinami za mierové riešenie otázok Nemecka, za podpísanie mierovej zmluvy s Nemeckom.“

V smernici sa konštatovalo, že redakcie ústrednej tlače, rozhlasu a televízie už spracovali prvé návrhy na vedenie tejto kampane, avšak je nutné, aby svoje vlastné plány ďalej prepracovali v ucelený komplex úloh zahŕňajúci najmä využitie výsledkov XXII. zjazdu KSSZ v našej krajine. Upozorňovala i na potrebu priebežnej kontroly plnenia úloh tlače, rozhlasu a televízie na „poradách šéfredaktorov“. Zvláštna pozornosť bola venovaná aktivizácii popredných školských pracovníkov, ktorí sa „zúčastnia vypracovania statí a článkov najmä so zreteľom na aplikáciu zásad programu KSSZ na školu, výchovu, pedagogickú a vedeckú prácu“. Plody ich práce mali byť prístupné okrem ústrednej tlače i v pedagogických periodikách „*Učiteľské noviny*, pedagogické časopisy, *Vysoká škola, Přehled*“.

Obsah troch hlavných slovenských denníkov, *Pravda*, *Smena*, *Práca* (ktoré boli – aspoň podľa vydavateľa – určené odlišným skupinám obyvateľstva),⁵⁰ v nasledujúcich dňoch plne zodpovedal uloženým zadaniam:

Pravda, 31. júl: „Prvé ohlasy na návrh historického programu KSSZ, Veľká charta komunizmu“ (ohlasy západnej tlače), 1. august: „Všetko v mene človeka“ (+ dve strany výňatkov z Návrhu programu), 2. august: „ÚV KSČ k návrhu programu KSSZ, Inšpirujúci príklad pre našu prácu“, „Obdivujeme veľkolepé perspektívy. Aj nám ukazujú cestu“ (ohlasy

⁵⁰ *Pravda* – vydávaná ÚV KSS, *Smena* – noviny mládeže, vydávané Slovenským ústredným výborom Československého zväzu mládeže (SÚV ČSM), *Práca* – noviny odborárov, vydávané Slovenskou odborovou radou (SOR).

pracujúcich), 3. august: „Komunistický manifest našej epochy“, „Nadchol nás program komunizmu“ (ohlasy spoločenských elít).

Smena sa v spravodajstve o Návrhu oneskorila za *Pravdou* o jeden deň. 1. august: „Svet dostáva vízum do komunizmu“ (+ dve strany výňatkov z textu Návrhu), „Všetko pre človeka“ (ohlasy z tlače), 2. august: „Tvoriť pátos mieru“ (ohlasy politikov), „Ohlasy na veľkolepý program komunizmu“ (ohlas elít), 3. august: „Východ slnka komunizmu“ (ohlasy svetovej tlače) 5. august: „Mlad' diskutuje o návrhu programu KSSZ, Budúcnosť aj pre nás“. Navyše práve v uvedených dňoch boli kultúrne rubriky *Smeny* venované reportážam z festivalu mládeže v Moskve, ktoré zodpovedali duchu programu.

I *Práca* zachovala povinný jednodňový odstup za výslovne „straníckou“ tlačou. Nadpisy z 1. augusta oznamovali: „Tretí program – komunizmus. Obraz našej blízkej budúcnosti. Z návrhu programu KSSZ. Čo hovoria o novom programe KSSZ. Dokument svetového významu.“ V podobnom duchu pokračovali celý týždeň. Dnešného pozorného čitateľa zarazí, že už v prvý deň zverejnenia v *Pravde* sú spolu s textom *Návrhu* rovno citované aj ohlasy svetových politikov a západnej tlače. Moskovský korešpondent *Práce* pritom dokonca uviedol, že v ZSSR bol *Návrh* zverejňovaný postupne po časových pásmach od čukotského rána 30. júla. Fázový odstup minimálne jedného dňa od správ vydaných TASS bol však v ČTK (práve kvôli domácim schvaľovacím mechanizmom) bežným javom.⁵¹

Zbežne ešte nazrieme do vzorky periodík spoločenských a záujmových organizácií. Časopis *Slovenka* v tomto čase zaviedol zvláštnu rubriku úvodníkového typu so záhlavím „k XXII. zjazdu KSSZ“. V 33. čísle redakcia uistila čitateľky, že víťazstvo komunizmu je skutočnosťou, „od ktorej nás delí iba stupienok. Ako tento stupienok prekročíť, o tom hovorí Návrh programu KSSZ, ktorý v týchto dňoch vzrušil celú zemeguľu.“ O týždeň sa zjazdový stĺpček sústredil na očakávaný materiálny pokrok: „Všetko pre blaho človeka... takto sa hovorí v Návrhu.“ A v ďalšom čísle: „aký má byť človek... aj na to odpovedá Návrh.“⁵² *Učiteľské noviny* plnili zverenú úlohu plánovito až do termínu zjazdu KSSZ. V čísle z

⁵¹ Tento čas bol však propagandistami využitý, a to na organizovanie domácich 'spontánnych ohlasov ľudu'. Bolo pravidlom, že prvé listy, petície a záväzky sa do tlače dostali už druhý deň po zverejnení materiálu, na ktorý reagovali. Niekedy to stihli už toho istého dňa.

⁵² *Slovenka*, august 1961, č. 33 Komunizmus zvíťazí, č. 34 Všetko pre blaho človeka, č. 35 Morálny profil budovateľa komunizmu.

3. augusta nájdeme len na titulnej strane v rámciku vložený citát, no v ďalšom týždni sa Návrhu venujú podrobnejšie. Na prvej strane sa pod nadpisom „Predobraz našej budúcnosti“ zveruje so svojimi dojmami riaditeľka základnej školy. V čísle sú na polstrane rozobraté „Zásady, ktoré budeme uplatňovať aj v našej výchove“. Nasledujúce číslo prinieslo analýzu „Návrh programu a naša pedagogická činnosť, Aj my vychovávame mládež pre komunizmus“. Celoštátna konferencia učiteľov, ktorá sa konala 22. až 24. augusta, sa už konala pod heslom „Za komunistickú výchovu mládeže“. Spravodajstvo z nej udržalo zodpovedajúce nadpisy v *Učiteľských novinách* až do konca septembra (rubrika „Nad návrhom programu“, „Morálny kódex človeka novej epochy, Sovietski ľudia diskutujú o komunistickej výchove“).⁵³

Doslovné znenie citátov z Návrhu nepresiaklo do *Pionierskych novín*, ktoré sa obmedzili na správičku o záväzkoch sovietskych pionierov k pripravovanému XXII. zjazdu, a ani do *Včielky*, v ktorej sa s pojmom Sovietskeho zväzu aj v tom čase spájali len rakety, kozmonauti, usmievavé šťastné deti a ruská zmrzlina.⁵⁴

V podobných pokusoch by sme však mohli pokračovať. Meniacej sa línii propagandy sa museli prispôsobovať naozaj všetky médiá. V dlhších časových obdobiach možno následky zmien v zahraničnej politike a v medzinárodných vzťahoch sledovať i v kultúrnych, vedeckých či iných špecializovaných periodikách. A neprejavujú sa len v angažovaných úvodníkoch. Ich vplyv býva ďaleko silnejší, ako sa možno na prvý pohľad, vďaka menej markantným stopám, zdá.

Časopis *Naša práca, mesačník pre ľudovú tvorivosť*, prinášal námety pre besiedky, estrády, súťaže ľudovej umeleckej tvorivosti. Súčasťou každého čísla bývali i diela zahraničných autorov. V roku 1956 redakcia zoznámila svojich čitateľov s tvorbou súčasného čínskeho básnika Czo-sjaň, v roku 1957 k nemu pribudli básne Čang-či i Mao-Ce-tunga. V roku 1958 bola Čína spomenutá v básni azerbajdžanského poeta, potom však táto krajina, vrátane čínskej literatúry, prestala pre *Našu prácu* existovať. Stoppy juhoslovenskej literatúry sa podarilo nájsť len v roku 1956 (próza od Branislava Nušiča), hoci priemerný počet zahraničných autorov publikovaných ročne v časopise sa blížil k štyridsiatke.

Pikantná situácia nastala následkom XX. zjazdu KSSZ. V pôvodnom redakčnom pláne na rok 1956, uverejnenom v januárovom vydaní, bolo

⁵³ *Učiteľské noviny*, 3. 8. 1961, ďalej 10. 8., 17. 8., 31. 8., 21. 9., 28. 9. 1961.

⁵⁴ *Pionierske noviny*, 9. august 1961, *Včielka* č. 6, 7, 8, 1961.

totiž 9. číslo plánované ako venované „Mesiacu československo-sovietskeho priateľstva a dvadsiatemu výročiu stalinskej ústavy“. Nakoniec však vo vydaní k Mesiacu ČSP boli básne venované Leninovi, strane, práci, no Stalin v nich, tak ako v celom čísle, úplne chýbal.

Zaujímavým zrkadlom politického vývoja však môže byť i obsah časopisu *Slovenské odborné názvoslovie*, odborného terminologického periodika, v ktorom vychádzali jazykovedné štúdie a dvojjazyčné slovníčky odborných termínov z oblastí vedy a techniky, ako zvráranie, lodiarstvo, papiernictvo, knihoveda. Jeho obsah tu poslúži ako kronika politických pohybov a ich vplyvov na vedu, ktoré zaznamenala *Naša práca* menej výrazne. Zatiaľ čo v prvom ročníku, z roku 1953, nájdeme len slovníčky rusko-slovenské, do roku 1960 pribudli maďarské, nemecké, francúzske i anglické slovíčka. V roku 1957 bola dokonca v dvoch číslach publikovaná terminológia z oblasti genetiky a udržala sa tu i v rokoch 1958 (3x) a 1959 (1x), kedy niektoré pojmy definovala bez ďalšieho komentára „podľa Weismanna“. V predchádzajúcich rokoch bol Weismann predstaviteľom zatracovanej imperialistickej „pavedy“, od ktorej sa uvedomelí prírodovedci povinne verejne dištancovali.

Prekážky propagandistického pôsobenia

Opísaný systém komunistickej propagandy mal však i podstatné nevýhody. Propagandisti totiž nepracovali v spoločenskom vákuu, museli sa prispôbovať udalostiam, ktorých priebeh nemohli ovplyvniť. Prísna plánovitosť a centralizácia významne brzdili možnosti rýchlej a tým účinnej reakcie na zmeny. Akékoľvek neplánované udalosti, zvraty v americkej či čínskej politike, rovnako ako vývrtky politikov moskovského centra, sa tak stávali kliatbou propagandistickej tvorby a narúšali jej dôveryhodnosť. Podstatnú úlohu tu zohrával faktor času, ktorý uplynul od momentu neplánovanej udalosti po jej oficiálne interpretovanie v masmédiách. Predĺžený o čakanie na oficiálne vyjadrenie TASSu či ČTK poskytoval dostatočný náskok všetkým fámam a neželaným správam, ktoré sa neoponované šírili spoločnosťou.

Faktor ľudskej pamäti a neovládateľnosti diania

Asi najrozšírenejšou a najstabilnejšou predstavou, ktorá sa spája s pojmom komunistickej propagandy, je záplava červenej farby, tribúna, portréty, mávatká. No stálosť a nemennosť jej foriem bola len povrch-

ným dojmom, aj jej obsah sa menil v súlade s trendmi v písanej propagande.⁵⁵

Propaganda založená na vizuálnych vnemoch zohrávala v posilňovaní masového vnímania propagandistických symbolov dôležitú úlohu. Pramene využívajúce vizuálny vnem respondenta, teda obrazové a sčasti hmotné pramene (plagáty, sochy, agitačné kolóny, nástenky), k výskumu spoločensko-politických dejín moderných totalitných štátov, sú pomerne bohaté. Svojím vývojom a postupmi v ich využívaní priamo nadväzujú na tradičné propagandistické postupy starších mienkotvorných inštitúcií, napríklad panovníckeho dvora či cirkvi.⁵⁶

V prípade vizuálnych propagandistických „pomôcok“ nejde o žiaden výnimočný proces. Historické postupy prežívajúce v meniacich sa ideologických podmienkach možno vystopovať vo veľkom počte ideologických rituálov. Napríklad u organizovaných zhromaždení „ľudu“, prezentujúcich „spontánnu“ podporu verejnosti, je premennou propagovaná a podporovaná myšlienka, no niektoré sprievodné znaky ako architektúra zhromaždiska, jeho estetická stránka i štruktúra programu akcie obsahujú výrazné konštantné črty. Ďalším hľadiskom umožňujúcim komparatívnu analýzu je porovnanie používaných propagandistických postupov centier rôznych ideológií v jednom časovom období. Produkcia vizuálnych propagandistických materiálov rôznych mienkotvorných monopolov v určitom časovom či vývojovom období poskytuje ideálne zdroje i pre bádanie v oblastiach estetiky, dejín umenia, architektúry a iných vedných odborov.

Najviditeľnejšími obrazovými prameňmi v sledovanom období boli centrálné navrhované, schvaľované a vyrábané pomôcky na výzdobu verejných priestorov pri príležitosti štátnych sviatkov a ďalej pomôcky pre individualizovanejšiu tvorbu násteniek a inej aktualizovanej „výzdoby“. Hoci prvotný dojem, napríklad z pravidelných organizovaných prvomájových demonštrácií, navádza k vnímaniu ich rovnakosti symbolizovanej záplavou červených zástav, štátnych symbolov, portrétov politikov a kvetinovej výzdoby, zmeny v politickej situácii, domácej, no

⁵⁵ Jediná – hoci mimoriadne kvalitná – kniha venovaná komunistickému rituálu z pera slovenského autora vyšla roku 2004 vo Francúzsku – a vo francúzštine. Krakovský, Roman: *Rituel du 1er mai en Tchécoslovaquie 1948-1989*. Paris: Harmattan, 2004. Rokovanie o českom vydaní sa ešte neskončilo.

⁵⁶ Bown, Matthew C.: *Socialist realist Painting*, Yale University Press, 1998. Golomstock, Igor: *Totalitarian Art: in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the Peoples Republic of China*, London: Collins Harvill, 1990.

najmä zahraničnej, sa viditeľne odrážajú v každoročne vydávaných zoznamoch schválených výzdobných prvkov i v zoznamoch prikázaných hesiel.

Napríklad podrobnejšia analýza *Katalogu propagační služby*⁵⁷ z roku 1957 odhaľuje ako vplyv týchto zmien na sortiment oficiálnych propagačných pomôcok, tak i vedomie ich tvorcov o možnosti neustálych premen situácie. Medzi „jednotlivé fotografie 60x80 cm“ sa zo zahraničných štátnikov dostali len V. I. Lenin a hlava štátu N. A. Bulganin. Ani N. S. Chruščov nie je nikde priamo menovaný a jeho fotografia, distribuovaná v kategórii hĺbkotlačových portrétov na tyčiach, je s najväčšou pravdepodobnosťou zaradená medzi bližšie nešpecifikované „portréty 11 členov predsedníctva ÚV KSSZ“. Hoci medzi portrétmi nie je Stalin, jeho dlhoročné propagandistické „dvojča“ K. Gottwald sa vyskytuje na fotografii v civile i vo variante vo vojenskej uniforme, ako socha s knihou či ako plastika celej postavy. Zaujímavý je i zoznam krajín, ktorých vlajky sa mali objavovať na nástenkách a v sprievodoch. V tomto roku v kategórii „Znaky, hviezdy, emblémy“ už nie sú zaradené symboly Juhoslávie. Juhoslovanskú zástavu však bolo možné objednať – na hodvábnnej stuhe s rozmerom 10x15 cm, alebo ju dokúpiť jednotlivo mimo súpravy „12 vlajok ľudovodemokratických štátov“. (Okrem Juhoslávie boli propagované tieto krajiny: ZSSR, Čína, Poľsko, NDR, Albánsko, Vietnam, Mongolsko, Kórea, Maďarsko, Bulharsko, Rumunsko /dvanástou bola ČSR/).

V ďalších rokoch sa v sprievodoch objavovalo čoraz viac vlajok spriatelovaných rozvojových krajín. Podobne ako katalógy ponúkaných pomôcok, boli každoročne v dostatočnom predstihu pred výročiami 1. mája, VOSR, zjazdov a inými príležitosťami na organizovanie masových manifestácií publikované aktualizované zoznamy hesiel určených na „spontánne“ vyvolávanie.

V médiách s vyššou periodicitou sú zlomy v línii propagandy postupnejšie a často možno ich vývoj sledovať dopodrobna. Nové prvky do nich bývali inkorporované denne. Ich absorbciu však sťažoval faktor ľudskej pamäte o to viac. Čitateľ si totiž mohol ľahšie pamätať odlišnú „správnu líniu“ a odlišné „pravdy“ včerajška. Propagandisti sa tak dostávali do situácie, kedy museli aktuálnu politickú líniu presadzovať nielen voči nepriateľskej propagande, no i voči tým informáciám a ste-

⁵⁷ *Katalog propagační služby, 1957, praktická příručka pro agitatory, kulturně propagační pracovníky, nástěnkáře a dekoratéry*, Praha: 1957.

reotypom, ktoré do verejnej mienky sami úspešne implementovali v nedávnej minulosti.

V marci roku 1956 článok v *Pravde* o situácii v Maďarsku opisoval udalosti okolo prehodnocovania osoby L. Rajka: „Podobne sa preskúmali aj iné prípady, nevinne odsúdení boli rehabilitovaní a ďalší boli amnestovaní. Taktiež sa postupne preskúmal prípad odsúdených bývalých sociálnych demokratov.“⁵⁸ No takmer vzápätí, 2. mája, uviedla *Pravda* výťah z prejavu N. S. Chruščova, ktorý na adresu niektorých vedúcich labouristov (s ktorými sa stretol na tlačovej besede) vyhlásil: „Osobitne nám pripravili otázky o akýchsi sociálnych demokratoch, ktorí sú vraj v žalároch u nás a v ľudovodemokratických krajinách. Odmietli sme kategoricky tieto otázky ako provokatívne.“⁵⁹

Na jeseň toho istého roku boli čitatelia *Pravdy* svedkami postupnej premeny „diverzantov zo zahraničia“, ktorí sa infiltrovali do pokojných zhromaždení maďarských pracujúcich, na „ovplyvnenú, oklamánú a zvedenú značnú časť obyvateľstva“. Z „ozajstných vlastencov, ktorí boli za kontrarevolučného puču a vyčíňania fašistického teroru nútení zachrániť sa útekom cez maďarské hranice“ sa stali postupne tí, ktorých západná propaganda „vylákala za hranice“ a napchala do táborov pre „zavlečené osoby“ a skončili ako „desiatky a desiatky tisíc emigrantov, ktoré už nikto nechce prijímať“.⁶⁰

Na pomoc presadzovaniu sa novej línie propagandy voči ľudskej pamäti tu prichádzali i organizačno-technické opatrenia. Významným krokom bolo neustále vyzývanie k zbavovaniu sa neaktuálnych novín a časopisov, organizovanie súťaží v zbere starého papiera, „ktorý je pohodený kade tade v šopách, na povalách a v pivniciach.“⁶¹ Ťažšie zvládnuteľným nepriateľom propagandistov sa stali knihy a najmä školské učebnice. I voči nim boli použité opatrenia technického charakteru, vyradovanie a skartácia. Prvotné čistenie verejných knižníc sa sústreďovalo na nevyhovujúcu „závadnú“ buržoáznu literatúru. Postupne sa však počas 50. rokov medzi autormi, ktorých diela boli odstraňované z dosahu verejnosti, ocitávalo stále viac včerajších kladných hrdinov. Práve kvôli dielam s menami dobových komunistických autorít ako Stalin, Gottwald, Husák, Slánský, Tito, Šepilov, sa práca knižničných inšpekcií

⁵⁸ *Pravda*, 30. marec 1956, Imponujúci prejav...

⁵⁹ *Pravda*, 2. máj 1956.

⁶⁰ *Pravda*, 23. 11. 1956, s. 4, 3. 12. 1956, s. 3, 17. 12. 1956, s. 2, 3. 1. 1957, s. 3.

⁶¹ *Pravda*, 14. 3. 1959, Pioniersky kútik. *Pravda* sa do kampane zapojila v súčinnosti s rozhlasom a *Pionierskou zorničkou*.

zmocnencov Správy tlačového dozoru stávala nekonečnou. Podobné to bolo s výmenou učebníc. Interpretácie dejín i súčasnosti sa menili tak rýchlo, že v niektorých prípadoch nebolo možné používať tie isté učebnice a príručky ani pre dva po sebe idúce ročníky. Tvrdenie Ephraima Kishona, že najťažšie splniteľnou úlohou na svete je napísať sovietsku encyklopédiu,⁶² je možné podporiť desiatkami pripomienok a požadovaných redakčných zmien ku každému vydaniu závažných učebných textov.

Väčšinou sa priateľ medzičasom zmenil na nepriateľa. Príručka *Najnovšie dejiny*, ktorá vznikla ako súhrn prednáškového cyklu straníckej školy pri ÚV KSSZ, nemohla byť v plnom znení prekladaná, pretože obsahovala text: „Mimoriadne priateľské vzťahy nadviazalo Albánsko so ZSSR, ČLR a ľudovodemokratickými krajinami. Albánsky ľud vždy mal a má všestrannú pomoc a podporu sovietskeho ľudu. Rokovania medzi straníckymi a vládnymi delegáciami Sovietskeho zväzu a Albánska v apríli 1958 boli svedectvom úplnej jednoty názorov na všetky otázky.“⁶³ Stávali sa však i opačné prípady. Pokusné zemepisné učebnice z roku 1959 zasa museli v pôvodne navrhnutom texte „najvýznamnejší štát vo Veľkých Antilách je Kuba... Všetky tieto štáty sú pod vplyvom Spojených štátov amerických“ upraviť vety tak, aby z textu vyplývalo, že Kuba sa „postupne vymaňuje z politického vplyvu USA“.⁶⁴

Možnosti, aby sa niekto omylom neučil do školy z učebnice po staršom súrodencovi sa predchádzalo i tým, že sa pevnou súčasťou školského systému stalo „poskytovanie učebníc zadarmo“. Na princípe „učebníc zadarmo“ sa bazírovalo natoľko, že z počtovníc boli vylučované slovné matematické príklady, postavené na situácii kupovania učebníc a iných pomôcok v obchode.⁶⁵ Propagačná kampaň nového „výdobytku sociálnej starostlivosti“ pre blaho rodín bola založená na „náhodných interview“ matiek a detí, ktoré ráтали, koľko doma ušetrí korún, keď oni i súrodenci dostanú učebnice od školy. Charakteristickou črtou týchto „výpočtov“ je to, že všetci opýtaní uvádzajú, ako ušetrí ročne sumu

⁶² „Kvôli zradcom. Práve keď sa nový zväzok dáva do tlače, vždy sa tam votrú poľutovaniahodné politické omyly.“ Kishon, Ephraim: *Nevďež svetem vládně*, Praha: Konsultace, 1991, s. 92.

⁶³ AMV ČR, 318-48-2, Denné hlásenia (DH) STD, č. 41/1961, publikácia *Najnovšie dejiny*, II., Osveta Bratislava.

⁶⁴ SNA, PV. Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 40/1959, pokusné zemepisné texty pre 6. roč. VVŠ (Všeobecnovzdelávacích škôl).

⁶⁵ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 16/1961.

rovnajúcu sa súčtu cien ročníkovej sady nových kníh. Všimnime si, že takto „rátali“ i matky troch školopovinných detí. Medzi želateľné reálie teda už nepatrila ani dovtedy bežná prax odkupovania kníh od starších spolužiakov za nižšiu cenu, ani prirodzene sa ponúkajúca možnosť dedenia učebníc v rodine. Táto starostlivosť štátu o blaho detí mala významný výsledný efekt: štátne učebnice sa po ukončení školského roku odovzdávali škole povinne späť. Z obchodnej siete boli vyradené a do trvalého súkromného vlastníctva bolo prakticky nemožné ich získať.⁶⁶

Na ilustráciu neprijemností a zmätkov, ktorých obeťami sa stávali producenti aj používatelia učebníc, je veľavravný i údaj o osnovách stranického školenia, ktorý si povšimol V. Reiský.⁶⁷ Pod dojmom ideologickej „nezvládnutej“ diskusie nasledujúcej po XX. zjazde KSSZ nastal v školskom roku 1956/57 v stranickom školení obrat k „praktickejšej indoktrinácii“. Vyučovať sa mala politická ekonómia, stranická práca a politika, problémy súčasnej stranickej práce, medzinárodné problémy a skúsenosti komunistických a robotníckych strán, problémy dialektického a historického materializmu. Okrem kladenia dôrazu na problematiku, ktorú vyzdvihol Chruščov na svojom verejnom prejave na XX. zjazde KSSZ, však čitateľa na osnovách upúta jedna zvláštnosť: v tomto roku sa ako predmet nevyučovali dejiny KSSZ a dejiny KSČ. Po kritike a odmietnutí dovtedajšieho výkladu dejín sa totiž ešte nesformovala nová záväzná koncepcia, nebolo ich z čoho učiť. Do osnov stranického vzdelávania sa opäť dostali až v roku 1957/1958. Svoje dojmy z namáhavosti koncipovania takého textu dejín vlastnej strany, ktorý by nebolo treba po každom úmrtí šéfa strany meniť a pritom by pôsobil dostatočne dôveryhodne, zhrnul na ideologickej konferencii k tézám novej učebnice *Dejín KSČ* roku 1957 istý starší funkcionár: „Súdružky a súdruhovia: dejiny písať je oveľa ťažšie ako dejiny robiť.“⁶⁸

⁶⁶ Situácia, v ktorej bolo pre jedinca takmer nemožné kúpiť učebnicu pre ZŠ či SŠ, pretrvala v Československu až do roku 1989. SNA, PV-Sekretariát, STD inv. č. 73, kart. 56, DH č. 21/1960. V roku 1960 bolo organizované vykúpanie starých učebníc školou za tretinu ceny, avšak informovanie o tejto akcii bolo „koordinované“ zvláštnym telefonickým pokynom HSTD.

⁶⁷ Reiský de Dubnic, Vladimír: *Communist Propaganda Methods. A Case Study in Czechoslovakia*, New York: Praeger, 1960, s. 31.

⁶⁸ SNA, ÚV KSS, Okresné konferencie. Záznamy z ideologických konferencií na Krajských výboroch KSS k tézám *Dejín KSČ*, v dňoch 7. – 28. 6. 1957, s. Molnár, Rožňava.

Faktor ľudskej nedokonalosti

Na základe predošlých príkladov z propagandistickej praxe možno urobiť ďalší záver s dôležitými následkami pre teoretickú analýzu stavu a vývoja mechanizmov ovplyvňovania verejnej mienky: Komunistická propaganda, tak ako i komunistická kontrola verejnej informovanosti, nebola dokonalá. I v tlači priamo vydávanej Ústredným výborom strany dochádzalo k únikom nežiaducich informácií a k zmätkom.

Vytrhnutý z kontextu znie tento záver ako samozrejмый, pokiaľ nevezmeme do úvahy množstvo vedeckých záverov o situácii v sovietskom bloku, ktoré automaticky vychádzajú z toho, že v krajinách bola totálna kontrola prostriedkov komunikácie. Nanešťastie popri mnohých tých autoroch, ktorí sovietsky systém považovali za dokonalý v tvorení ľudskeho dobra, u ďalších je pri vedeckej historickej analýze na prekážku i presvedčenie o jeho dokonalosti v tvorení zla.⁶⁹

Vzhľadom na organizačnú štruktúru kontroly nad informačnou politikou je možné tvrdiť, že v určitých obdobiach sa bez priameho schválenia cenzorom do tlače nedostal ani riadok. Podobne možno odvodiť, že smernice vytvorili prostredie pre kompaktnú sieť propagandistických „faktov“ bez protirečiacich informácií. No takéto – v negatívnom zmysle slova „teoretické“ – predstavy vôbec nerátajú s ľudským faktorom. Pritom výročné správy o činnosti Správy tlačového dozoru, ktorá v nich musela zdôvodňovať neuspokojivé výsledky vlastnej práce, sú plné sťažností na preťaženosť pracovníkov, nedostatok vhodných kádrov a nesystematickosť vo vydávaných pokynoch, ktorými sa mala riadiť.

Podľa návrhu Ministerstva národnej obrany napríklad mali utajeniu podliehať katastrálne mapy, ku ktorým však občania museli mať prístup na základe zákonného nároku na vyjadrovanie sa k plánom územného rozvoja. Po premenovaní všetkých armádnych športových klubov názvom Dukla bolo zasa nemožné uviesť v novinách výsledky akýchkoľvek súťaží, ktorých sa ich športovci zúčastnili – podľa smernice ministerstva nesmeli byť v tlači uvedené lokalizácie posádok, a miestne armádne

⁶⁹ Hoci napríklad Heller radí „mýtus monolitu alebo jednotnosti“ medzi podstatné prvky sovietskej mytológie i on túto predstavu jednotnosti v ďalšom texte v určitých myšlienkach preberá. Heller, M.: *Cogs ...* s. 234. Karel Durman uvádza podobný postreh v úvodnej bibliografickej kapitole. Kým programovo „ľaví“ sovietafilní autori, ako napr. N. Chomsky sú už bráni s istou rezervou, k autorom programovo vychádzajúcim z rovnako „ideologického“ konceptu „riše zla“ zachovávajú čitateľa dôveru. Durman, K.: *Útěk od praporů*, s. 11.

športové kluby sa, na základe iných smerníc, pomenúvali práve podľa nich – napr. Dukla Banská Bystrica. To isté ministerstvo žiadalo utajenie počtu lietadiel v medzinárodnej doprave, ktoré však ministerstvo dopravy bolo povinné publikovať pre Medzinárodnú organizáciu pre civilné letectvo.⁷⁰

Dochádzalo i k úradným zákazom publikovania článkov prevzatých zo sovietskej tlače, v ktorých sa otvorene vyskytovali údaje, ktoré sa československé orgány rozhodli utajovať. Pritom originály tých istých sovietskych článkov v dovážaných časopisoch mohli ostať verejnosti prístupné. Súdiac podľa opakovaných sťažností pracovníkov cenzúry ohľadom protichodných a zmätočných smerníc, ktoré adresovali na ministerské a stranické orgány, neustále požadovaná „koordinácia informovanosti v rámci krajín socialistického tábora podľa uznesenia vlády č. 807/1957“ zďaleka nedosahovala potrebný efekt.⁷¹

Správy nadriadených z ministerstva vnútra o situácii na úseku ochrany štátneho tajomstva a o návrhoch na jej zlepšenie zasa nešetria karhaním zložiek STD za „podceňovanie bdelosti a ostražitosti, za nezodpovednosť, nedostatok disciplíny, utáranosť, vystatovačnosť, administratívny neporiadok...“⁷² Chyby vidia i v tom, že zodpovední pracovníci „neovládajú, nepochopili, alebo sa nedokážu orientovať v jednotlivých pokynoch“⁷³.

Azda najpregnantnejší prípad kombinácie negatív plánovitosti s ľudským faktorom sa vyskytol v *Pravde* z januára 1957. Redakčná oprava uverejnená dňa 1. januára 1957 upozorňovala čitateľov, aby si opravili tlačovú chybu v článku „Na okraj druhého dielu Bielej knihy, *uverejnenom* v *Pravde* 5. januára“. Zmieňovaný chybný článok pritom vyšiel v novinách až štvrtý deň po publikovaní vlastnej opravy.⁷⁴

⁷⁰ AMV ČR, 318-13-3, Komise pre otázky ochrany utajovaných skutočností, zprávy, 1960.

⁷¹ AMV ČR, 318-3-1, St-0017/10e-1962. Zpráva o akci ke zlepšení práce na MV provedená na MV-HSTD a podřízených složkách.

⁷² AMV ČR, 318-3-1, St 0063/02-62, 7. 7. 1962. Návrh materiálu Zpráva ministra vnitra o současné situaci na úseku ochrany státního tajemství a návrhy na odstranění nedostatků...

⁷³ AMV ČR, 318-5-4, St-080/60-10e-1960.

⁷⁴ *Pravda*, 1. január 1957, s. 5, *Pravda* 5. január 1957, s. 3: „Každému je jasné, že vojenské manévry... 23. októbora organizovali pokojne demonštrujúci vysokoškooláci, [...ale veľmi skúsení a vycvičení kontrarevolucionári a diverzanti“] ... oprava na „neorganizovali“.

Faktor špecifik a stretov záujmov

Navyše, v každom období predsa existovali na politickej špičke mocienskej skupiny, ktoré so striedavým úspechom používali i nástroje propagandy a pôdu stránickej tlače pre svoje vzájomné potieranie.

Povrchná znalosť systému riadenia ktoréhokoľvek striktnie centralizovaného spoločenského organizmu vedie k predpokladu, že direktívy z centra sa stupňovitým prenosom dostanú na tú úroveň riadenia, pre ktorú sú určené, a tá ich následne realizuje. Tento predpoklad podporuje i prezentovaný dôraz na plánovitosť a vzájomnú koordináciu všetkých procesov a aktivít prebiehajúcich v spoločnosti. Centralizácia a totalitarizmus systému by sa mal odraziť v tom, či a do akej miery budú podnety a direktívy realizované podľa príkazu, bez úprav, bez výnimiek, v časovom limite.

Pyramída vzájomne prepojených komunistických strán riadených z Moskvy je jedným z najpríkladnejších vzorov pre takýto organizmus. Nakoniec, proklamácia opísaného postupu bola výslovne obsiahnutá v stanovách komunistických strán. Každý jednotlivý člen bol povinný so schválenou politickou líniou strany nielen súhlasiť, prijať ju za svoju, ale ju aj aktívne presadzovať. No pri bližšom preskúmaní procesov odovzdávania a plnenia pokynov z centra občas vystúpia na povrch nezrovnalosti dokumentujúce nedokonalosť fungovania tohto systému v takej miere, že si ju mohol povšimnúť i vtedajší čitateľ súdobej stránickej tlače, oficiálneho orgánu stránickej propagandy.

Každý nový podnet, ktorého šírenie sa podľa pokynov centra stalo pre členov strany záväznú, prechádzal vo svojej publicite mediálnou kampanou niekoľkými fázami, ktorých postupnosť možno prirovnať k postupnému premieľaniu a preosievaniu. Najprv podnet vyslovil niektorý z najvyšších stránických predstaviteľov a správa o ňom sa objavila ako aktualita na titulnej strane novín. V ďalších dňoch bol v tlači uverejnený v celkovom kontexte – v dokumente, prípadne prejave. Potom nasledovala po niekoľko dní séria úvodníkov venovaných vysvetleniu myšlienky, prípadne jej aplikácii na tunajšie pomery. V prípade, že išlo o mimoriadne dôležitý podnet, bol mu venovaný okrem úvodníkov i obsiahlejší analytický komentár, prípadne článok reprezentanta kultúrnej či vzdelaneckej obce. Ako zrkadlo existujúcej spätnej väzby, všeobecného prijatia podnetu a súhlasu más, bola na stránky novín s istým fázovým postupom zaradená séria listov pracujúcich, vyjadrujúcich podporu propagovanej myšlienke, alebo dokumentujúcich jej praktickú realizáciu.

Podnety z centra, určené pre propagandistickú kampaň, mali presné znenie, boli vlastne svojho druhu definíciami. Pre nie celkom súhlasiaceho jedinca (alebo skupinu zdieľajúcu iný názor) podriadeného inštitúcii, ktorá nový podnet vyhlásila za platný, záväzný a povinne propagovaný, bolo jeho otvorené, medializovateľné odmietnutie vlastne nemožné. V konkrétnych prípadoch však pramene poukazujú na to, že odmietnutie – nie síce otvorené, ale badateľné a najmä účinné – bolo nielen možné, no i realizované rôznymi formami „taktizovania“.

Jednou z nich bolo jednorazové vykonanie „preosiatia“ definície a postupný tichý ústup od jej ďalšieho vnášania do povedomia verejnosti. Diktovaná zásoba fráz, ktorými bola direktíva sprevádzaná, zasa poskytovala možnosti rôznej interpretácie. Často používaným spôsobom taktizovania „nižších zložiek“ bola tiež postupná zmena dôrazu na jednotlivé pojmy použité v definícii, ktorá mohla vyústiť až do celkového praktického popretia pôvodného cieľa kampane. Tento spôsob je zaujímavý tým, že bol použiteľný pre obe krídla stranického spektra, ktoré mali v istých otázkach záujem obchádzať direktívy, pre konzervatívne (teda konzervatívnejšie, než požadovali prichádzajúce direktívy) i progresívne (teda progresívnejšie, než direktívy nabádali).

Zreteľne sa to ukázalo napríklad pri možných použitíach frázy o potrebnosti „presadzovania demokratického centralizmu“. Kým jeden rečník ňou mohol zdôrazňovať potrebu „centralizmu“, teda upozorňovať na to, že veci treba centralizovať, jeho oponent sa mohol s úspechom odvolávať na ten istý argument – „potrebnosť presadzovania demokratického centralizmu“ – a pritom zdôrazňovať nutnosť „demokratického“ rozmeru akýchkoľvek podniknutých krokov, čím vlastne reálnemu obsahu podnetu prvého rečníka úplne protirečil.⁷⁵

Existoval však i úplne iný druh špecifík propagandy miestnych komunistických strán. Boli nimi len zdanlivo samostatné, Moskvou kontrolované propagandistické akcie. Radilo sa k nim napríklad využívanie Československa a Poľska, satelitov z geografického hľadiska najbližších Nemecku a zároveň jeho nespochybniteľných vojnových obetí, na ľahšie získanie svetovej publicity pre organizované protesty proti západonemckému „militarizmu a revanšizmu“. Československí propagandisti podporovali tieto kampane zvýšenou hustotou uverejňovania protinemeckých

⁷⁵ Proces postupných úprav na miestne pomery až do úplného popretia pôvodného zmyslu možno sledovať v postupnosti oficiálnych československých reflexií záverov XX. zjazdu KSSZ. v II. kapitole.

(presnejšie „protizápadonemeckých“) ohlasov, spomienok a karikatúr, i podielom svojej rozviedky na koordinovaných akciách voči SRN.⁷⁶

Najčastejšie však boli pseudosamostatné propagandistické akcie satelitov zamerané na získanie krajín tretieho sveta. Vo vybraných prípadoch, v ktorých by priamy kontakt so ZSSR bol nepriechodný pre podozrenie z presadzovania mocenských záujmov, bolo Československo (i iné socialistické krajiny) poverené pomocou rozvojovým krajinám pod svojim „menom“, pričom tak malo prezentovať svoju samostatnosť v rámci sovietskeho bloku a výhody svojho zaradenia v ňom.

Úryvok z diskusie pracovníkov ministerstva zahraničných vecí s vedúcim tlačového odboru sovietskeho ministerstva zahraničných vecí s. Charlamovom priamo nabáda: „Veľmi dôležitá je otázka vplyvu na zrod novej africkej tlače, na organizáciu nových tlačových agentúr, rozhlasových spoločností a podobne. ČSR poskytuje pomoc Guinei, poskytne pomoc Mali, na organizáciu tlače a rozhlasu posielajú do týchto krajín inštruktorov, technikov a redaktorov.“ Po návrate z cesty na Kubu Charlamov upozornil československých súdruhov na kubánsku tlač, ktorá „sa zatiaľ obmedzuje len na informovanie verejnosti, nevedie ani neusmerňuje ju politicky, nevychováva čitateľov... ČTK, ktorá má na Kube dobré meno, by sa mala pokúsiť dostať svoje správy priamo do kubánskej tlače.“⁷⁷ O rok neskôr už československí odborníci vyslaní na Kubu po prieskume terénu navrhovali spoluprácu konkrétnych médií: *Nová mysl – Cuba Socialista*, pionierske časopisy z oboch strán, *Svet v obrazoch – Cuba, Dikobraz* a *Roháč – Palante y Palante*. Správa zdôrazňuje žiadosť, aby spolupráca s *Dikobrazom* „bola podporovaná ako veľmi dôležitá. Kubánski priatelia majú celý rad problémov, vyplývajúcich z celkovej situácie, v ktorej sa súčasný politický humor a satira na Kube nachádzajú.“⁷⁸

Vysielaním rôznych špecialistov v civilných povolaniach, využívajúcich dobrú povesť československých strojárskych a zbrojárskych výrobcov, československí propagandisti presviedčali Kubu, Egypt, a ďalšie štáty,

⁷⁶ Bittman, Ladislav: *Mezinárodní dezinformace, černá propaganda, aktivní opatření a tajné akce*, Praha: Mladá fronta, 2000. Bittman, Ladislav: *Špionážní oprátky*, Praha: Mladá fronta, 1992. Pre obraz Nemca ako nepriateľa pozri tiež kapitolu II.

⁷⁷ SUAr, AÚV KSČ, 05/3, a. j. 174, Rôzne tlačové správy a záznamy z roku 1961, Zápis o prijatí vedúceho tiskového odboru MZV ZSSR s. Charlamova u s. námestka Hájka dne 7. 1. 1961, zápisnica datovaná 10. 1. 1961, po návrate z Kuby Záznam o konzultáciách TO MZV ČSR a TO MZV ZSSR, ktoré sa konali 23. a 24. 1. 1961.

⁷⁸ AMZV, TO, *Novináři cizí*, 1962, zl. 3, v Havane 5. 5. 1962.

ŠKOLA KAPITALIZMU

ŠKOLA SOCIALIZMU

Roháč, 1961-46-364

že sa oplatí budovať dobré vzťahy s krajinami socialistického tábora, že sa s nimi dá výhodne obchodovať, že pomoc poskytnutá z ich strany je úprimná a nevystavuje zúčastnené štáty hrozbe politickej závislosti, alebo obmedzení zo strany ZSSR.⁷⁹

Do kategórie miestnych špecifík patrí čiastočne i *neprenosnosť propagandy*, a teda nepoužiteľnosť mnohých propagandistických obsahov vytvorených moskovským centrom v československých pomeroch.⁸⁰ Do tlačou idealizovaného obrazu Sovietskeho zväzu sa ťažko zaraďovali napríklad správy o vylepšovaní tamojšej situácie, na ktorých Moskva stavala svoju internú propagandu. V Československu bolo neúnosné referovať o úspešnom šírení sa vyplácania peňažných dávok kolchozníkom – keďže o predošlých problémoch kolchozov sa nepísalo, nemohla sa kolchozná výplata prezentovať ako „novinka“ a výdobytok. Správy o rozvoji moskovskej bytovej výstavby nebolo možné podporovať štatistikou o úbytku tzv. komunálnych bytov – tie pre tunajších čitateľov doteraz neexistovali. Medzi nepriateľov propagandy sa tak pravidelne zaraďovali sovietske filmy. Ak mal byť film, dejovo vsadený do aktuálnych reálií, tamojším publikom prijatý, jeho autori museli prikrášľovanie

⁷⁹ SUAr, AÚV KSČ, 05, sv. 9, a. j. 48, materiály *Aktiv komunistů v úseku kulturně politického a propagačního působení ČSSR v zahraničí*, referát s. Slavíka, diskuse 3. 3. 1961.

⁸⁰ Detailnejšia analýza vybraných príkladov nárazu propagandistických správ s tematikou ZSSR o československú realitu tvorí súčasť III. kapitoly.

skutočnosti udržať v istých hraniciach. Na znemožnenie „výdobytkov socializmu“ v očiach obyvateľov rozvinutejších satelitných krajín potom stačilo materiálne pozadie príbehu sovietskeho filmu, premietaného hoci v rámci Mesiaca československo-sovietskeho priateľstva.

Faktor neuvedomelého recipienta propagandistických informácií

Príručka metodických pokynov pre krúžky záujemcov o geografiu kládla na srdce ich lektorom, pripravujúcim programy prednášok a diskusií na rok 1959/1960, „nie iba vzbudiť v mládeži záujem o cudzie – exotické kraje a rozprávať o živote ľudí v týchto krajinách akosi apoliticky, ale pravdivo im ukázať ako vyzerá situácia – napríklad pri kapitalistických krajinách zvlášť vyspelých poukázať na ich dvojakú tvár, triedne zloženie spoločnosti, ukázať na prednosti socialistickej sústavy pred kapitalistickou a na možnosť spolupráce, mierového spolunažívania a súťaženia medzi krajinami socializmu a kapitalizmu... V krúžkoch nám nesmie byť ľahostajné, že práve mladí ľudia chcú počuť o živote v Amerike, o Indiánoch atď.“⁸¹ Jej autori zdôrazňovali potrebu zohľadňovať na prednáškach fakt, že mladí „nezažili buržoáznú predmníchovskú republiku a neskúsili, čo je nezamestnanosť“.

Stabilnou súčasťou správ o priebehu stranického školenia a verejných prednášok sa v druhej polovici 50. rokov stali sťažnosti na znižujúcu sa účasť najmä mladých ľudí. Veteráni komunistického hnutia na svojom aktíve k novým *Dejinám KSC* upresňovali: „Vidíme, že mládež nič nevie... Dnes, keď niekoho posielať do politickej školy, cíti sa tak, ako keby bol za niečo potrestaný... Mládež je dosť rozbujnelá a nepozná minulosť.“ Preto odporúčali upozorniť v učebnici na ťažké časy školení po pivniciach, na ilegalitu, na prekonávanie ťažkostí s udržaním správnej línie. „Dostali sme príkaz páliť mosty, tak pálili sme ich v noci. Nie tak, ako je to dnes, že keď treba ísť na konferenciu, tak idú aj autobusy, vlaky a predsa treba sa im ešte prosiť, aby na túto prišli. Na manifestácie na 1. mája idú zamestnanci len preto, že je to povinnosť.“⁸²

Avšak prostá generačná neskúsenosť nemohla vysvetliť skutočnosť, že dorast od malička odchovaný komunistickými školami sa nielen vyhýbal vyžadovaným propagandistickým rituálom, ale pozeral sa na Zá-

⁸¹ *Metodické pokyny pre krúžky Nad mapou sveta*, Bratislava: Smena 1959, s. 4.

⁸² SNA, KSC po roku 1945, 172, Záznamy z ideologických konferencií na Krajských výboroch KSS k tézám učebnice *Dejín KSC*, v dňoch 7. – 28. 6. 1957, diskusia z Prešova. O niečo menej konkrétne výčitky sa permanentne vyskytovali v časopise *Život strany*.

pad s natoľko silným „nezdravým“ obdivom, že ho viedol k pokusom o prechod hraníc. Prísne utajovanou skutočnosťou bolo, že veľkú časť zadržaných emigrantov tvorili práve mladí príslušníci režimom ospevovanej robotníckej triedy, ktorá mala byť jeho najsilnejšou oporou.⁸³

Propagandisti museli rátať s tým, že obraz o zahraničí si dokonca i dorastajúca generácia tvorí zo štátom neschválených zdrojov. Konkurenciou štátnej propagandy však neboli len zahraničné vysielачky a rozpravanie dedov. Slobodná Európa a Hlas Ameriky stratili po potlačení maďarského povstania na dôveryhodnosti a k názorom dedov mládež v žiadnom režime nemáva blízko. Impotencia socialistického realizmu a výsledný nedostatok príťažlivých príbehov ale dodávali v očiach mládeže na význame každému zachránenému dielu brakovej literatúry. Ak mal začínajúci traktorista vôbec potrebu sa štylizovať do nejakej literárnej postavy, vtedy nad sovietskym agronómom, rytierom Zlatej hviezdy práce, vífazili kovboji Jim, Joe, Jack (čítaj ako píšeš) a ďalší. Hoci napríklad tvarovo najjednoduchšie módné hity tej doby, ako vlasy do „konského chvosta“, šatky viazané „na babku“ alebo šaty „vrecového“ strihu, mohli byť pokojne súčasťou portrétu pozitívnych románových hrdiniek z celín, v satelitnom Československu sa začínali nosiť až vtedy, keď boli motivované „pokleslým filmovým umením Západu“.

Ani staršia generácia sa neuspokojila s odludštenými opismi pracovného hrdinstva. Na vyváženie „západnej orientácie“ boli preto do tlače presadzované reportáže, poviedky a romány o pracovných dobrodružstvách na celinách, v tajge, na púšti a vôbec v exotických oblastiach Sovietskeho zväzu. Vôňu diaľok suplovali i reportáže z oslobodzujúcich sa kolónií v Afrike. Ale aby ľudí zaujal príbeh o morálnom prerode rôznookej Frosky, ktorá si nakoniec vybuduje pozíciu v kolchoze obetovaním okenného skla zo svojej výbavy na spoločné skleníky, k popularite mu muselo pomáhať uchýlenie sa k nemiestnemu „naturalizmu“ a k osvedčenej obsahovej výbave „dekadentných“ románov Červenej knižnice.⁸⁴

Obyvateľstvo z vlastného záujmu po mocou kontrolovanej tlači neshahalo. Odráža to i fakt, že získavanie odberateľov novín a časopisov

⁸³ AMV SR, A2/1, inv. č. 187, štatistika vyšetrovaných na Slovensku, rok 1960, Triedne zloženie väzobne realizovaných osôb, uvádza v kolónke „robotníci“ 39, z toho 20 pokus o opustenie republiky. Číslo sa vzťahovalo výlučne na robotníkov so správnym triednym pôvodom. Iné osoby, hoci pracujúce v robotníckych povolaniach, spadali podľa klasifikácie triedneho zloženia do zvlášť evidovaných kategórií: „kulaci“, „bývalí ľudia“, „protispoločenské živly“ a podobne.

⁸⁴ Nikolajeva, Galina J.: *Žatva*, Bratislava: Pravda, 1952.

bolo stálou úlohou stranických aktivistov. Podľa správy z Bratislavy z roku 1955, napriek neustálemu obmedzovaniu tlače niektorých denníkov, odborných časopisov a zaujímavých kníh z dôvodu nedostatku papiera, „u denníka *Pravda* je tlačný podstatne nižší náklad v porovnaní k plánovanému nákladu. Obdobná je situácia u ostatných denníkov.“⁸⁵ Pokus o vydávanie časopisu *Mladosť*, so zámerom osloviť dedinskú mládež, ktorý dosiahol maxima 5000 výtlačkov, bol zastavený v roku 1958 so zdôvodnením, že „po niekoľko rokov jeho vychádzania nemá ujasnenú koncepciu a nie sú ani predpoklady pre ďalšie zvyšovanie nákladu“.⁸⁶ V roku 1959 bola cenzúrou zachytená ako nezverejniteľná poznámka prispievateľa časopisu *Družstevný obzor*, ktorý kritizoval vedúceho predajne vo Vavrišove: „Súdruh Slabý nevie predať ani jediný exemplár novín a časopisov, o rozširovanie tlače sa vôbec nestará, lebo sa vraj obáva, že keby ponúkal noviny a časopisy, mohli by ho považovať za komunistu.“⁸⁷

Časť kapacít, ktoré by propagandisti boli mohli venovať nerušenej tvorbe komplexného obrazu zahraničia, či vzbudzovaniu odporu k imperialistickej rozpínavosti, po celý čas odčerpával agresívny boj proti domácim symbolom všetkého, čo malo byť „socialistickej spoločnosti“ už dávno cudzie.⁸⁸ Zápas o zahraničnopolitickú uvedomelosť sa tak

⁸⁵ AMV ČR, 318-5-2, č. j. St-0100/16-55, Zpráva o zajištění rozsahu a nákladu periodik podle usnesení politického byra ÚV KSČ ze dne 6. 12. 1954 ke dni 20. 1. 1955.

⁸⁶ SNA, ÚV KSS, 1958, kr. 177, a. j. 477/615, Uznesenie zo 17. schôdze sekretariátu ÚV KSS, konanej 5. 9. 1958, k bodu Zpráva o výsledkoch prieskumov v systéme tlače na Slovensku a návrh na zrušenie niektorých časopisov. Časopis *Mladosť*, ročník 1957, obsahoval stabilnú rubriku „Krajina, o ktorej sa hovorí“, ktorá vyznamovala čitateľov so štátmi, na ktoré sa sústreďovala zahraničná politika socialistického bloku. V danom roku to boli: Sudán, Kuba, Kašmír, USA, Argentína, Ghana, Nigéria, Egypt, Jordánsko, Omán, Západné Nemecko, San Maríno. Mimo rubriky boli ešte uverejnené články o Indonézii, Číne, ZSSR a reportáže o pripravách Festivalu mládeže.

⁸⁷ SNA, ÚV KSS, David, Denné zprávy (DZ) č. 23/1959, *Družstevný obzor*. Pri vyvodzovaní všeobecných záverov o verejnej tolerancii ku „komunistom“ na slovenskom vidieku však treba brať do úvahy istú sociálnu špecifickosť obce Vavrišovo. [Obec s tradične veľkým percentom obyvateľov baptistického vyznania. V porovnaní s majoritnými cirkvami na Slovensku tu totalitná moc postihovala omnoho tvrdšie laické vrstvy veriacich, navyše baptisti žili (od roku 1938) už v druhom politickom režime, ktorý sa ich cirkev snažil úplne likvidovať.]

⁸⁸ *Informatívna správa o začatí stranického školenia a jeho súčasnom stave* zo 14. 12. 1959 zachytila časť prednášky lektora OV KSS, „Hmota a vedomie“, vo večernej škole v Čadci: „Vedomie je vždy také, aká je základňa, ale zaostáva za jej vývinom. Preto darmo hovorím robotníkovi, že keď pokaziš štátne, pokaziš i svoje, pretože jeho vedomie zaostáva.“ SNA, Predsedníctvo KSS, kart.198, 795-1959/14. 12. 1959.

sčasti prenášal od hrozby atómovej bomby na domáce pole boja proti „kovbojom“ neupraveného zjavu, príliš upraveným „potápkam“, krátkym vlasom, dlhým vlasom, konským chvostom, prílišnej rodičovskej starostlivosti, nedostatočnej rodičovskej starostlivosti a iným domácim nešvárom.

... a problémy s uvedomelým recipientom

Obdobie, počas ktorého na Moskvu orientovaní komunisti, derúci sa k moci v Československu po druhej svetovej vojne, potrebovali a dokázali využiť presvedčených idealistov na lokálnej úrovni, bolo relatívne krátke. Od prebratia moci bol pre komunistickú moc ideálny ten recipient propagandy, ktorý sa riadil pokynmi bez prílišnej osobnej aktivity a v podstate dokázal sám rozlíšiť reálne požadované konanie od proklamácií *pro forma*. Dôsledkom nepochopenia formálnosti propagandistickej rétoriky bývali konflikty reálneho záujmu moci s tými jednotlivcami, ktorí si mocou propagované hodnoty a myšlienky osvojovali doslovne.⁸⁹

Príkladným 'nárazom o realitu' podobného typu bolo umŕtvenie súťaže ľudovej umeleckej tvorivosti v kategórii ľudových rozprávačov. V roku 1951 spopularizoval túto súťažnú kategóriu Ľudo Zeljenka s umeleckým pseudonymom „ujo z Detvy“. Následne sa do nej začal hlásiť veľký počet rozprávačov. Mnohí však nepochopili, že na rozdiel od slobodného krčmového publika, na ktoré boli zvyknutí, pred porotou neobstoja práve tie príbehy, vďaka ktorým sa vo svojom okolí stali uznávanými „naozajstnými“ ľudovými rozprávačmi. Očakával sa od nich politicky angažovaný príspevok, ktorý zodpovedal propagandistickému obrazu uvedomelosti más. Po niekoľkých škandáloch na nižších kolách súťaží, zapríčinených vulgárnosťou a ideologickou nevhodnosťou textov, vyriešila redakcia *Našej práce* vzniknutý problém uverejňovaním vzorových textov, ktoré mali „ľudoví rozprávači“ recitovať doslovne, ako básničku. Výsledkom bolo, že už v roku 1954/1955 musela zvláštnym apelom volať ľudových rozprávačov do súťaže, pretože na celom Slovensku sa v danej kategórii prihlásili len štyria.⁹⁰

⁸⁹ Ako príklad konfliktu medzi doslovnou akceptáciou mocenských proklamácií *pro forma* a reálnym očakávaním moci pozri Ľubovoľné vydanie knihy Hašek, J.: *Dobrý voják Švejk za světové války*.

⁹⁰ *Naša práca*, časopis pre ľudovú umeleckú tvorivosť, 1956, č. 1, s. 1, „Voláme ľudových rozprávačov“.

Oblasťou, v ktorej sa insitní aktivisti dokázali výnimočne zaskvieť, v čom ich podporovala politika dosadzovania preverených, no často nedovzdelaných kádrov na „viditeľné“ miesta, boli rečnícke výkony na verejných zhromaždeniach a aktívoch. Vďačným prostriedkom im pritom boli notorické slovné spojenia nezvyčajných „cudzích“ slov. A tak ešte v čase kampane na podporu kubánskej revolúcie vysoký akademický funkcionár vyzýval zhromaždených študentov heslom „ruky preč od Kóreje“, či oslovoval družobných súdruhov z NDR „Volksgenosse“. Zmienky o podobných pochybeniach sú, žiaľ, v prameňoch priveľmi roztratené. Predpokladajme však, že sa čiastočne prekryvali so zásahmi cenzorov do odovzdaných písomných príspevkov. V nich sa nezriedka symbolom militantnosti stávali „západoslovenskí revanšisti“.⁹¹ Prvý máj bol pre neznámeho pisateľa symbolom „medzinárodnej solidarity a proletárskeho imperializmu“.⁹² Sovietsky zväz neochvejne verný svojej internacionalistickej povinnosti pomáhal národom bojujúcim proti „imperializmu a komunizmu“.⁹³ Ten istý motív u iného autora: „milióny ľudí z rôznych koncov našej planéty spájajú so Sovietskym zväzom, s celým socialistickým táborom ... a s ideami komunizmu možnosti riešenia takých aktuálnych problémov, ako zabezpečenie všeobecného trvalého mieru, všeobecného a úplného odzbrojenia a likvidácia komunizmu“.⁹⁴ „Tisíce pracujúcich manifestovalo na znamenie solidarity s bojom francúzskych antikomunistov.“⁹⁵ Keď si autor zamenil obe „Nemecká“, čitatelia sa takmer dozvedeli, že v „Nemeckej demokratickej republike však na čele štátu sú ľudia, ktorí sa v hitlerovskom režime osvedčili, a tí, ktorí sa proti dnešnému režimu postavili, sú perzekvovaní a mnohí sa musia uchýliť do zahraničia“.⁹⁶ Zvyk vsúvať „politické“ adjektíva vyprodukoval i vety: „jedine marxistickoleninské strany uplatňujú pri svojej praxi tvorivý schematismus a dogmatizmus“,⁹⁷ a „zvítazila leninská pravda a zničená bola leninská lož“.⁹⁸

Podobné situácie sa však neustále opakovali. Ľudia boli propagandou formálne vyzývaní a poverovaní plniť úlohy, na ktoré buď schopnosťami

⁹¹ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 48/1960, západonemeckí.

⁹² AMV ČR, 318-48-2, DH č. 27/1961, internacionalizmu.

⁹³ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 56/1961, kolonializmu.

⁹⁴ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 54/1960.

⁹⁵ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 45/1962, antifašistov.

⁹⁶ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 56/1961.

⁹⁷ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 45/1962.

⁹⁸ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 23/1962.

nedorástli, alebo ich reálne plnenie nebolo v skutočnosti vôbec žiaduce. Naopak. Pritom bol vždy potrebný určitý čas, kým sa nanovo vytvorili síce priamo nepovedané, no citeľné mantinely pre agilných radových aktivistov. A tak i množstvo cenzúrnych zásahov v nadšených novinových príspevkoch amatérskych korešpondentov vedie k záveru, že pre politickú moc bolo občas ťažšie zneutralizovať aktívneho „pitomce u kumpanie“, ktorý moci doslovne uveril a začal usilovne a odhodlane konať v intenciách jej proklamácií, než zlikvidovať „ideového nepriateľa“ s odlišným politickým názorom.

II. Zahraničnopolitická propaganda 1956 – 1962: hracie pole, postupy a hrdinovia

Umelé stvárnenie sveta, ktoré svojim recipientom predkladala komunistická propaganda, malo umožniť „masám“ ľahkú orientáciu a navigovať ich v každodenne vyžadovanom zaujímaní „správnych“ postojov.¹ Prvým krokom bolo jasné rozdelenie sveta na dve sféry a jeho opísanie v dimenziách *dobry – zlý, náš – nepriateľský*.

Dvojpólovosť sveta

Grafické vyjadrenia bývali zámerne zjednodušené a vždy obsahovali kľúč k otázke „Na ktorej strane mám stáť?“. Sledujme ho na titulnej strane *Roháča* z marca 1956, na obraze zemegule a dvoch konkrétne neidentifikovaných postáv, znázorňujúcich dva politické systémy.²

Nie príliš zložitý obrázok symbolov „dvoch svetov“ sa sústredil na propagáciu myšlienky mierového súťaženia dvoch systémov, plodu XX. zjazdu KSSZ. Ako základné tvrdenia z neho možno odvodiť všeobecnú – mocenskú i mravnú – prevahu Sovietskeho zväzu nad imperializmom, mierumilovnosť Sovietskeho zväzu a agresivitu oponenta. Ďalšou rovinnou obrázka je vyjadrenie sympatií k Sovietskemu zväzu a odporu k

¹ „Prvoradou úlohou satirického časopisu je výchova čitateľov v duchu ideí socializmu. Uplatňovanie tejto zásady vyžaduje od redakcie *Roháča* jasnosť politického cieľa.“ SNA, ÚV KSS, Sekretariát, 682/58 – 19.12. Uznesenie z 27. schôdze sekretariátu ÚV KSS, k bodu: Hodnotenie časopisu *Roháč* a návrh členov redakčnej rady.

² Všetky použité ilustrácie sú prevzaté z časopisu *Roháč*, 1956-1962. Autori: Bidlo, Hajdučík, Kubal, Petrikovský, Pop, Reichman, Vavro, Weisskopf a ďalší, vrátane zahraničných autorov. Odkaz na prameň je pri každom obrázku zachovaný formou číselnej kombinácie rok – číslo – strana (1956 – č. 10 – s. 1). Prípadný záujemca podľa nich ľahko identifikuje autorov obrázkov, ktorých som sa vzhľadom na nestálosť podpisovania ilustrácií a rôznorodosť rozmerov obrázkov i celkový zámer práce rozhodla jednotlivito neuvádzať. Vzhľadom na podstatne zníženú kvalitu obrázkov po využití dostupných reprografických služieb Univerzitnej knižnice museli byť mnohé z nich do značnej miery reštaurované a upravované pomocou počítačovej grafiky. Na reštaurátorských prácach sa podieľala Mgr. Žofia Farárová.

Roháč, 1956-10-1

renú tvár, čierne husté vlasy, bezchybný zrak. Jeho odev má znaky odevu pracujúceho človeka, je jednoduchý, praktický. Politickú orientáciu, no i vitalitu a radosť života symbolizuje jasná červená farba oblečenia. V ľavej ruke má zložku papierov s rímskou číslicou XX, odkazujúcou na XX. zjazd KSSZ. Tá oboznamuje vnímateľa nielen s politickými názormi postavy, no automaticky predpokladá u hrdinu aspoň základnú úroveň vzdelanosti, jeho schopnosť čítať. Priestorové umiestnenie na obrázku stavia kladného hrdinu do nadradenej pozície, nad nepriateľa, odkiaľ sa pri ústretovej geste podanej ruky seabedome usmieva. I geometricky „neutrálne guľatá“ zemeguľa je antropoidnými črtami dovybavená tak, aby bola jasná jej náklonnosť pre tú správnu zo strán. Jedinou nevýhodou použitého priestorového rozmiestnenia je fakt, že hoci rozhodujúce socialistické i kapitalistické krajiny ležali na severnej pologuli, a ich symbolické ťažiská boli v Moskve a Washington, zobrazená postava vyrastajúca z priestorov Sibíri podáva ruku popod Európu a severoamerický kontinent súperovi, skrývajúcejmu sa kdesi za Južnú Ameriku.

Vráťme sa však k telesným znakom postáv. Ich dôležitosť pre vizuálny vnem by sa minula účinkom, keby u súpera nenachádzali svoj protiklad. I u neho telesné znaky odhaľujú mnoho. V prvom rade – je starý. Hlavu má neforemnú a veľkú, plešatú, so zvyškami neesteticky zježených

jeho nepriateľom. Na presadenie tohto pocitu u vnímateľa je pri zobrazení oboch symbolov politických systémov použitý celý rad vzájomne ostro protikladných znakov. Jediným spoločným znakom oboch postáv je azda len ich mužské pohlavie.

Symbol ZSSR (vnímaný i ako stelesnenie ostatných kvalít už predtým priradených propagandou k ZSSR, ako socializmus, komunizmus, budovateľstvo, mier, nápomocnosť, priateľstvo) získava sympatické telesné znaky: je mladý, má súmernú vysokú postavu s náznakom telesnej sily, je zdravý, má jasnú, otvo-

vlasov, uši odstávajúce, ústa krivé, hlbokú ryhu v podbradku, zuby mu – napriek predpokladanému dobrému materiálnemu postaveniu – zostali len dva. Na očiach má čierne okuliare, ktoré majú zakrývať výraz tváre a prípadné nekalé úmysly. Ruka zvierajúca mešec má reumaticky vykrivený palec. Z odevných súčastí vidno „panskú“ bielu košeľu, čierny kabát zrejme od fraku, motýlik a padajúci cylinder. Ako ďalšie atribúty postavy sú použité zaplátaný mešec so symbolom dolára a dve „rúry“, symbolizujúce hlavne bližšie neurčených zbraní. V porovnaní so sebavedomím kladného hrdinu, vyzbrojeného len doskami na spisy, je na ozbrojenom nepriateľovi badateľný znetvorujúci pocit strachu a ohrozenia.

... a dvojpólovosť jeho jazyka

Odpoveď na otázku „Na ktorej strane stáť?“ však musela byť evidentná i z písomných reflexií diania v okolitom svete. Tak, ako pri grafickom zobrazení bolo „zlo“ zreteľne nepekné, postoj autora písaného textu mal byť jasný už z použitého tónu, ktorým sa o problematike (prípadne o nositeľoch názoru) vyjadroval.

Jedna z príručiek, odporúčaná propagandistom v roku 1953, opisuje správnu voľbu vyjadrovacích prostriedkov takto: „No jazyk propagandistu nie je ani zďaleka rovnorodý... Ak propagandista hovorí o menševikoch, trockistoch, alebo dnešných ideológiách imperialistických dravcov, tak v jeho jazyku, pravdaže, prevládajú také slová, výrazy a charakteristiky, ktoré majú za úlohu úplne poraziť triedne nepriateľskú ideológiu. Bez hnevu a vášnivosti nie je možné hovoriť o všetkých intrigách a ‘teóriách’ prekliatych nepriateľov pracujúceho ľudstva. Keď sa, naopak, hovorí o politike našej strany a vlády, tak v jazyku a štýle propagandistu prevládajú prvky vysvetľovania a presvedčovania.“³

Propagandistický text

Podobne ako grafický obraz, i text dotýkajúci sa tematiky dvoch svetov obsahoval špecifické atribúty. Najspoľahlivejším apelačným prvkom ideologických konceptov reprezentujúcich moc, ktoré sú vytvárané s

³ Jefimov A. J.: *O jazyku propagandistu*, Martin: 1953, orig. Moskva: 1951, 2. preprac. vydanie, s. 10-11, Lenin a Stalin o jazyku propagandistu.

cieľom osloviť čo najväčší počet ľudí, je ponuka istoty, bezpečia, ochrany, majority, oprávnenosti konania. Moc, ktorá sa chce udržať, teda vysielala všetkými spôsobmi dva signály: a) presviedča, že práve ona, jednotná a silná, je zárukou istoty... b) pozýva jednotlivca stať sa súčasťou tohto mocného „my“, ku ktorému patria všetky relevantné sily v spoločnosti.

V prostredí, kde je heréza (hoci aj nevedomá) trestaná, sa vedomie spolupatričnosti k väčšinovému názoru u mnohých ľudí automaticky spája s pocitom osobného bezpečia. Zároveň zdanie, že istý názor je akceptovaný množstvom jednotlivcov, ho robí v očiach váhajúceho laika menej diskutabilným. Ak si teda jednotlivec mocou ponúknutý názor osvojí, je v *bezpečí* (na strane moci) a má (zdieľa) *pravdu*. Oba vzorce ľudského uvažovania boli propagandou permanentne využívané.

Názorová jednotnosť

Mnohé články so zahraničnopolitickou tematikou preto neboli formulované ako vyjadrenie názoru redakcie, autora, prípadne neprinášali názor do pléna na verejnú diskusiu, ale boli prezentované ako opis všeobecne prijatých názorov a postojov, podsúvali „správnym“ tvrdeniam *masový súhlas*. Podopierali ho frázami ako „každému je jasné“, „všetci vieme“, „nepopierateľne“, „je všeobecne známe“. Nediskutovateľnosť zaručovali i frázy typu „maďarský ľud usudzuje“, „čínsky ľud prijíma správy s rozhorčením“.⁴

Vedomie spolupatričnosti k silnému bloku posilňovali časté zmienky o *vnútornej jednote* pokrokových síl a ich politických vedení. K zahraničnému spravodajstvu patrili uistenia o užšom a tesnejšom spojení, o nerozbornom priateľstve, neustálom raste a posilňovaní socialistického tábora, mohutnosti jeho síl, žulovej pevnosti spojenectva, úplnej jednoty v chápaní problémov, plnej zhode názorov na všetky otázky. Na základe prejavov štátnikov sa dal sledovať i úpadok dobrých vzťahov v rámci socialistického bloku podľa ústupu od citovaných výrazov k frázam typu „prejavila sa názorová jednota vo všetkých otázkach, o ktorých sme jednali“ (ZSSR a Poľsko, 23. 7. 1959), „názorová jednota v mnohých otázkach, o ktorých sme jednali“ (NDR a ZSSR 20. 6. 1959, na rozdiel od „úplnej jednoty“ inokedy), „*stojíme na spoločných marxisticko-leninských pozíciách* a národy kráčajú bok po boku k socializmu“ (ZSSR a Čína po

⁴ *Pravda*, 5. 1. 1957, *Pravda*, 6. 1. 1957, *Pravda*, 27. 4. 1959.

roku 1960).⁵ Bojovalo sa za *jednotu* medzinárodného robotníckeho hnutia a *akčnú jednotu* robotníckej triedy.⁶

Podobná škála existovala v slávnostných príhovoroch politikov, kde sa v prípade sporu ustupovalo od série pozdravov lokálnym vodcom a bratským komunistickým stranám k pozdravu hrdinského *ľudu Juhoslávie*, statočného *ľudu Albánska* (bez zmienky o jeho revizionistickom alebo dogmatickom straníckom vedení).

Morálna a historická oprávnenosť

Ak text opisoval politický čin reprezentantov socialistického tábora, podporili ho odkazy na automatickú *oprávnenosť k akcii*. Na strane socialistického tábora musela byť podľa ľubovoľného textu i *stabilná prevaha dobra*. Tá bola vyjadrená myšlienkami založenými na pojmoch „*historickej nevyhnutnosti*“, „*internacionalistickej povinnosti*“, „*svetodejných predností socialistického zriadenia*“, na tvrdeniach, že „*najdôležitejšia je naša prevaha politická a morálna, že na našej strane je logika historického vývoja*“, a podobných. Zodpovedali jej i spojenia ako „*rastúca prevaha ZSSR a socialistického tábora*“.⁷

Ak sa text zmieňoval o nepriateľovi a o zle prameniacom z jeho existencie, bolo treba poukázať nielen na slabosť, no i na morálnu *podradnosť nepriateľa*. Napríklad takto: „*Meno letca, špióna Powersa, aj keď je to len taký malý jedovatý hmyz, ktorý je v službách vojenskej kliky Pentagonu, bude poškvrnuť na dejinách Ameriky*.“⁸

Podvojná terminológia

Nezanedbateľnou súčasťou reportovania o svetovom dianí bola podvojná terminológia pre rovnaké fakty v rozdielnych súvislostiach. Už klasickým príkladom je dichotómia termínov *špión / rozviedčik*, kde *špión* automaticky obsahuje nepriateľskú konotáciu, zatiaľ čo *rozviedčik* úspešne klame „*nepriateľa*“ a jeho konanie je apriori kladné. Podobne ľahko možno odhaliť znamienko ideologickej prijateľnosti opisovaného

⁵ Chruščov, N. S.: *Svět beze zbraní, svět bez válek*, II., Praha: SNPL, 1961, s. 320.

⁶ *Pravda*, 4. 10. 1956, Uznesenie ÚV KSČ o straníckej propagande v súvislosti so začatím učebného roku straníckeho školenia 1956/1957.

⁷ *Pravda*, 27. 12. 1956, SUAr, fond ÚV KSČ, 05/3, Materiály z aktívu MV KSČ Praha.

⁸ Chruščov, N. S.: *O zahraniční politice Sovětského svazu*, II, Praha: SNPL, 1962, s. 54. Prejav 21. 6. 1960.

subjektu pri označení slovom z významovej dvojice *internacionalizmus / kozmopolitizmus* či *nacionalizmus / socialistické vlastenectvo*.

Niektoré termíny, používané pri referovaní o vnútropolitickom diani v socialistickom tábore, sa stali vzájomne zameniteľné podľa momentálnej prevahy vplyvu konzervatívcov či reformistov na líniu propagandy. V argumentácii o smere politického vývoja nájdeme dvojice: *revolučnosť / maloburžoázna anarchistická živelnosť*; *boj proti stalinizmu / staré protikomunistické štvanie*; *tvorivá kritika / rozpútaná nezodpovedná diskusia*; *zásadná stranická kritika / ohováranie a klebety*; *boj za mier / pacifizmus*; *rozhodnosť / hazardérstvo*.⁹

Pri referovaní o Západe boli podvojné termíny využívané na rozlíšenie dvojíc porovnateľných javov, ktoré z pozície propagandistu mali vyzeráť úplne odlišne, neporovnateľne. Kým na Západe bola *nezamestnanosť*, pri komentovaní problémov domáceho hospodárstva sa ten istý jav nazýval *nevyužitá pracovná rezervy*.

V bývalých koloniálnych krajinách, ktoré prijímali pomoc od socialistických krajín, alebo sa k nim aspoň nesprávali odmietavo, prebiehal *národnooslobodzovací boj*. Kompatibilný proces v Tibete bol označený ako *povstanie, ktoré riadili imperialisti*. Potlačenie zmieneného povstania bolo opísané ešte negatívnejšie: *likvidovanie puču tibetskej reakčnej špičky*.¹⁰

Prосто, keď dvaja (komunista a imperialista) robili to isté, nesmeli to byť to isté: *kontrola odzbrojovacieho procesu tímami odborníkov / špionáž*; *rokovanie, konferencia / snaha zavliecť socialistický tábor do labyrintu diplomatického rokovania*; *rázny, tvrdý postoj / neústupnosť, zaľatosť*.¹¹

Vďačným nástrojom navodenia negatívneho dojmu z použitého termínu bolo použitie *úvodzoviek*, predpony „pseudo-“ a skratky „tzv.“. Na Západe tak bola úvodzovková ironicky znejúca „sloboda“, alebo len *takzvaná demokracia, neutralitu* Fínska zasa bolo treba odlišiť od *pseudo-neutrality* Iránu a Pakistanu.

Podvojnosť sa odrážala i v obšírnejších textových variantoch. Časopis *Život strany* dokonale využil túto možnosť v propagácii armády NDR. Kým u západonemeckej armády bol jedným z najväčších negatív „systém všeobecnej brannej povinnosti“, armáda NDR mala byť „výberovou, zloženou len z najlepších synov pracujúceho ľudu“. (Tlač v ČSR

⁹ *Pravda*, 19. 2. 1956 polemika s Kardeljom, citát Lenina o kronštadtskej vzbure, *Pravda*, 17. 12. 1956; 5. 1. 1956; 4. 10. 1956.

¹⁰ *Pravda*, 29. 3. 1959; 6. 4. 1959.

¹¹ Chruščov, N. S.: *Svět bez zbraní, svět bez válek*, I., II., ref. 5.

rozsiahlo reportovala o prípadoch odmietania povolávacích rozkazov mladými mužmi v NSR.)

Východní Nemci spôsobili československým propagandistom nepríjemnosti výberom strihu a farby vojenskej uniformy. V záujme mentálneho potlačenia súvislosti s hitlerovským Wehrmachtom totiž západonemecká armáda svoj odev modernizovala a prebrala prvky z americkej uniformy. Avšak vojsko armády NDR, znova oblečené temer po starom, bolo pre množstvo ľudí v ČSR príliš živou spomienkou. Stalo sa témou nejedného vysvetľovania na družobných stretnutiach v pohraničí i v centrálnej tlači. Aj v tomto prípade však propagandisti dokázali vyrobiť pravde svojskú, ideologicky prijateľnú verziu: „Zatiaľ čo západonemecká armáda je príznačne obliekaná do uniforiem amerického strihu, rovnošaty nemeckej ľudovej armády NDR zachovávajú tradičnú šedivú farbu nemeckých vojenských rovnošiat.“¹²

Správne chápanie

Ak poučovaným masám ako návod k vyhodnoteniu a zaujatiu žiadúceho postoja z nejakých dôvodov nepostačovali konotačné termíny, bežným postupom bolo jeho poskytnutie vo forme návodu na „správne chápanie“ reálneho obsahu propagandistami formulovanej informácie. Dialo sa tak prostredníctvom *uviedenia na správnu mieru, hlbokého osvetľovania*, aby mohli byť *správne využívané*. Poučení recipienti na jeho základe dokázali „dialekticky myslieť, čítať noviny, časopisy i knihy tak, aby všetko pochopili v *najhlbších súvislostiach*“, teda tak, ako je žiaduce.¹³

Často dovysvetľovaným pojmom bola *sloboda*. Socialistický blok sa totiž k jej myšlienke hrdo hlásil a ako takú ju nebolo možné verejne odmietaf. Ostražitosť jeho propagandistov v tejto veci bola založená na skúsenosti, že „prekrucovanie stanovísk“ socialistických krajín a maskovanie „skutočných cieľov západných mocností frázami o ‘slobode’ a ‘demokracii’ patria medzi hlavné zbrane imperialistov“.¹⁴ Pri vysvetľovaní bol preto demokratický koncept slobody opísaný ako „sloboda vykorisťovať, sloboda kraďnúť, sloboda umierať od hladu, sloboda byť nezamestnaný. Sloboda v USA je slobodou pre monopolistický kapitál

¹² *Život strany*, č. 6/1956, s. 41-42.

¹³ *Pravda*, 18. 12. 1956, SUAr, fond ÚV KSČ 05/47, Uznesenie z 29. 7. 1961, *Propagandisté hovoria o své práci*, SNPL 1960, s. 84.

¹⁴ *Pravda*, 4. 10. 1956, Uznesenie ÚV KSČ o straníckej propagande.

utláčať pracujúcich, balamutiť ľudí systémom dvoch strán a vnucovať svoju vôľu partnerom vo vojenských blokoch.“¹⁵

Diktatúra proletariátu v súlade s týmto konceptom demokraciu nielen že nevyučovala, ale priamo vytvárala podmienky pre rozvoj *skutočnej demokracie*. Dokonca sama diktatúra robotníckej triedy bola vyhlasovaná za *vrcholnú formu demokracie*.¹⁶ Vysvetlenie mocenského odmietania argumentu potláčania slobody časti obyvateľstva v socialistických štátoch potom vyzeralo nasledovne: „Niet a *nemôže byť slobody pre kontrarevolucionárov, imperialistických agentov, pre živly...*“¹⁷

Nástrojom pre odmietnutie názoru interného protivníka a jeho „zhodenie zo stola“ bolo jeho označenie za metodologicky chybný. Metodológia propagandy používala tiež zvláštny slovník. Označenie informácie ako „rozpornej so skutočnosťou“ znamenalo, že je v rozpore „s marxistickou metódou triednej analýzy faktov, ktorá je pre každého komunistu záväzná“.¹⁸

Alebo pochybenie *subjektivismu*. I za ním sa skrývalo odsúdenie názoru, ktorý sa dostatočne nepridržiaval aktuálne požadovanej politickej línie. „Teória a politika *nemôže byť vysvetľovaná alebo rozvíjaná ľubovoľne, podľa priania alebo názorov jednotlivcov*. Subjektivismus vo vysvetľovaní a uskutočňovaní politiky strany nevyhnutne vedie k zmätkom, ochromuje praktickú prácu a vo svojich dôsledkoch oslabuje jednotu strany.“¹⁹

V oblasti medzinárodných vzťahov boli ako nesprávne uvádzané napríklad prejavy *jednostranného, liberalistického a niekedy i pacifistického posudzovania* prebiehajúcich procesov.²⁰

Za nevyhnutné kvality pri informovaní boli považované vlastnosti ako *objektívnosť, typickosť, kritickosť, vyhýbanie sa subjektivismu, samoučelnosti*.²¹ Požadovaná typickosť sa nevzťahovala na zovšeobecniteľnosť

¹⁵ Chruščov, N. S.: *O zahraniční politice Sovětského svazu*, II., ref. 8, s. 530.

¹⁶ Chruščov, N. S.: *Svět beze zbrání, svět bez válek*, II., ref. 5, s. 205.

¹⁷ *Pravda*, 10. 1. 1957.

¹⁸ *Pravda*, 9. 12. 1956, A. Novotný o Titovi.

¹⁹ *Pravda*, 4. 10. 1956, Uznesenie ÚV KSČ o stránickej propagande.

²⁰ SUAr, AÚV KSČ, 014, sv. 4, a. j. 79, Bulletin ÚV KSČ, Usnesení orgánu ÚV KSČ, č. 28, 5. 5. 1960, bod 5, Některé negativní názory projevující se mezi příslušníky armády a občanstvem v souvislosti se současnou mezinárodní situací.

²¹ Noel, Ladislav: *Fotografie v názornej agitácii a propagácii*, Bratislava: 1961, s. 7: „To však neznamená, že možno fotografovať všetko bez rozdielu. Naopak, aj pri tejto fotografii – ako pri každej tvorivej činnosti – treba hľadať a vyberať námety typické, dobre vyjadrujúce myšlienku, ktorú chceme snímkom vysloviť.“

a aplikovateľnosť poskytnutej informácie. Skrývala sa za ňou podobná slovná hra, akú vytvorila Mária Terézia svojimi „normálnymi školami“. Neboli v tej dobe vôbec „normálne“, teda bežné, ale mali byť „normou“ pre budúcnosť. Podobne bola pre newyorský urbanizmus „typická“ kartónová škatuľa bezdomovca (hoci jedna medzi mrakodrapmi) a „typickým“ sovietskym domom bola novostavba (hoci jediná svojho typu v krajine).

Okrem objektívnosti bol dôraz kladený na *zdravosť* následkov, ktoré by informácia mohla spôsobiť. Na odmietnutie zverejnenia správy, hoci o fabrike vo Francúzsku podobnej na našu hliníkareň, postačovala obava, že by bola zo strany zamestnancov závodu SNP v Žiari nad Hronom „podnietila mnoho *nezdravej* kritiky“.²²

Pokiaľ nesprávny názor zastával otvorene označený nepriateľ, jeho odmietnutie mohlo byť postavené i na báze *morálnych argumentov*. V roku 1961 na internej stránickej diskusii bolo „právo na sebaurčenie východného Nemecka“ klasifikované takto: „celá propaganda s právom na sebaurčenie je len *trikom* a preto nemôžeme ani v najmenšom v našej verejnosti priznať tomuto argumentu vôbec akúkoľvek závažnejšiu platnosť“.²³

Vážnosť neprijateľných názorov pochádzajúcich z radov komunistov bola podryvaná spochybňovaním dôveryhodnosti komunistického presvedčenia ich nositeľov. Podľa tejto interpretácie nepriateľ na šírenie podvratných názorov využíval najrôznejších *oportunistov*, *revizionistov* a iných *lokajov kapitalizmu*. Bolo treba „vyznať sa v tom, kto sú *skutoční* komunisti, ktorí obhajujú triedne stanoviská a bojujú za záujmy pracujúcich a kto sa len nazýva komunistom alebo socialistom, ale v skutočnosti je špehom triedneho nepriateľa, ktorý sa snaží vniknúť do radov robotníckej triedy a rozkladať ich zvnútra“.²⁴

Neprijemné témy boli odmietané tiež poukázaním na „*naozajstný dôvod*“ ich rozvíjania. V OSN predstavitelia socialistických krajín namietali: „A myslíte, že predložením otázok Maďarska a Tibetu zasievate semeno mieru a vzájomného porozumenia?“ Tieto otázky neprinášajú nič, okrem „otravovania medzinárodného ovzdušia“.²⁵

²² AMV ČR, 318-48-1, DH č. 36, 1960.

²³ SUAr, fond ÚV KSČ, 05/3, a. j. 25, Celoštátny aktív k súčasnej medzinárodnej situácii a k uzavretiu mierovej zmluvy s Nemeckom, 7. – 8. 9. 1961, s. Šnejdárk (HU).

²⁴ Chruščov, N. S.: *Svět beze zbraní, svět bez válek*, I., Praha: SNPL, 1961, s. 347.

²⁵ Chruščov, N. S.: *O zahraniční politice Sovětského svazu*, II., ref. 8, s. 450-455.

Osoby a obsadenie

Nestori panteónu nepriateľov

John Bull

<http://www.boondocksnet.com/cartoons>

Hoci je to v našej verejnosti málo známe, dve v komunistických kreslených vtípoch najnapádanejšie symbolické figúrky, *strýko Sam* a *John Bull*, majú životopisy oveľa staršie ako celá komunistická tlač.

Skôr narodený bol John Bull, ktorého vytvoril vo svojich parodických spisoch škótsky matematik a fyzik John Arbuthnot v roku 1712. Už vtedy bol John Bull zaangažovaný do zahraničnej politiky. Jeho partnerom v boji proti obmedzovaniu obchodu bol Nicholas Frog (Žaba) – zosobnený radový Holanďan, odporcom bol Lewis Baboon (Pavián) – teda francúzsky kráľ Ľudovít

XIV. V karikatúrach sa John Bull objavil počas Francúzskej revolúcie a napoleonských vojen. O 50 rokov neskôr sa z podoby ubiedeného platcu daní a poplatkov vyvinula figúrka prosperujúceho občana vo veste vo farbách britskej zástavy a stal sa stabilným hrdinom časopisu *Punch*.

Pôvod strýka Sama (Uncle Sam), šedivého, dlhovlasého, s rozježenými bokombradami, vo fraku, veste, cylindri a pásikavých nohaviciach je odvodzovaný od reálnej historickej postavy – obchodníka Samuela Wilsona, ktorý zásoboval vládnu armádu počas vojny r. 1812 tovarom v obaloch s označením U. S. Podoba jeho vonkajšieho zjavu sa ustálila okolo roku 1870. Hoci už pred ním existovalo niekoľko „symbolických Američanov“, práve strýko Sam dosiahol taký stupeň popularity, že ho v roku 1961 americký Kongres uznal oficiálnou rezolúciou za národný symbol.²⁶

Estetické kritériá kladené na obraz záporného hrdinu v boji proti komunizmu zostávali dlho v podstate stabilné. Ich výstižnú syntézu obsahuje Stitesovo pozorovanie záporných hrdinov sovietskeho humoristického časopisu *Krokodil*: „Od karikatúry lorda Curzona z roku 1920

²⁶ *Britannica*, Uncle Sam a John Bull.

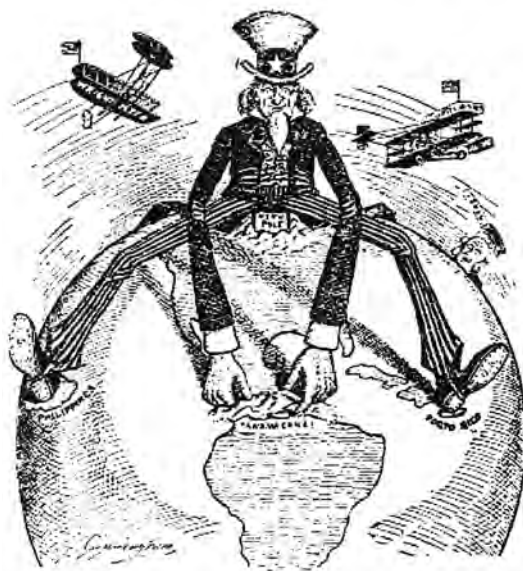
po postavy vojnových štváčov z NATO, neonacistických revanšistov a yankeevských imperialistov z 50. rokov sa tiahne v zobrazovaní nepriateľa pozoruhodná spojená línia. Má [nepriateľ] tendenciu byť tlstý, odporný, neotesaný, prefíkaný a drzý. Výsledkom je, že alabamský šerif, britský kolonialista a latinskoamerický diktátor sa dokonca môžu úplne podobať.“²⁷

Kľúč na určovanie nepriateľov

I v sledovanom období pri tvorbe množstva karikatúr so stále aktuálnou tematikou svetového súperenia dvoch systémov postačovala autorom uniformná figúrka vypaseneho vykorisťovateľa s militantným výrazom, ktorú občas nahradili iným nesympatickým tvorom (chobotnica a pod.).

Jednotná podoba záporného hrdinu prestala komunistickým propagandistom postačovať v momente, keď potrebovali upútať pozornosť na možné rozpory medzi konkurenčnými imperialistami. Štátna príslušnosť predstaviteľov jednotlivých kapitalistických krajín musela byť rozoznateľná i pri poukazovaní na ich veľmocensky nanucovanú politickú jednotnosť.

Vtedy sa k všeobecnej výbave každého nepriateľa pripájali rozlišovacie znaky. Titulky, textové bubliny alebo šípky s napísanými menami neboli vždy graficky vhodné. Fyzicky sa markantne odlišoval len britský kolonialista s veľkou hlavou v tropickej helme, ktorému zo safari-šortiek vytrčali chudé nohy. Hlavným hrdinom – najčastejšie Američanovi, Nemcovi, Britovi a Francúzovi – boli preto priradené dodatočné stabilné atribúty. Tie sa vyskytovali i tam, kde ľudské

<http://www.boondocksnet.com/cartoons> Uncle Sam

²⁷ Stites, Richard: *Russian popular culture*, Cambridge University Press, 1992, s. 136.

Roháč, 1959-38-300 Adenauer

postavy v role symbolu vystriedali zoomorfne či iné figúry.

Vďačným rozlišovacím znakom bola štátna vlajka, často ako súčasť odevu alebo použitej výbavy. Podobne bol používaný znak štátnej meny, najmä dolár a libra. Najviac variácií figúr typických pre jednu štátnu príslušnosť sa nachádza medzi zobrazeniami Nemcov. Preferované boli postavy z germánskej mytológie, Germania, Michl, Hitler, sudetský Nmec, zo symbolov hákový kríž, železný kríž a runy SS.

Odevné súčasti boli považované za dostatočne vypovedajúce napríklad v tejto kombinácii: Američan – cylinder, frak, nohavice z vlajky; Brit – korková prilba, biely safari odev; Nmec – vojenská uniforma; Francúz – spoločenský „diplomatický“ odev; agent Vatikánu – sutana. Podľa klenotov boli rozoznateľní členovia kráľovských rodín. Obyvatelia Afriky a Ázie reprezentovali svoje krajiny v tradičných

odevoch. Na zobrazenie mužov Latinskej Ameriky slúžilo sombrero.

Bez ďalších spresnení používali karikaturisti na definovanie postáv rôzne pokrývky hlavy. Zvlášť pri uniformách sa dodržiavali tvary heliem a vojenských čiapok, typické pre výstroj jednotlivých armád z čias druhej svetovej vojny. Inokedy poslúžila na rozlíšenie na hromadnej kresbe frygická čiapka, kapucňa Ku-klux-klanu, turban, fez alebo tonzúra a svätožiara.

Na obrázkoch často symbolizovali národne diferencovaných hrdinov zvieratá, tie sa však nezaobišli bez dodatočného spresňovacieho znaku. Napríklad britský lev mával vlajočku na čiapke, na hrudi, prípadne na chvoste, nemecká orlica zasa hákový alebo železný kríž na krku. Podobne fungovali americký sup, orol, kondor, francúzsky galský kohút, berlínsky medveď, z Tajvanu štekal besný pes, nad Indočínou lietali americké saranče.

Vtipy založené na symbolike máp, obrysov hraníc štátov a kontinentov vyžadovali od čitateľov aspoň základné zemepisné znalosti. Silueta Izraela bola samopalom v rukách Američanov, Taliansko čižmou s cvokmi z bômb, Karibik bol otvorenou papuľou Severoameričana, ktorý chce pohltiť Kubu.

Predpokladaný bol i čitateľský prehľad vo svetovej architektúre a umení. Na špecifikáciu geografického priestoru bola využívaná socha Slobody, Eiffelova veža, Big Ben, kopula Reichstagu, veže Kremľa, stĺpy gréckych chrámov, bránové oblúky orientálnej architektúry, minarety.

Jednotlivé krajiny mohli byť reprezentované atribútmi svojho nerastného bohatstva. Z nich najčastejším bola ropa, ktorú symbolizoval naftový barel. Za charakteristické výrobky boli považované zbrane, coca-cola, whisky a vodka, z výdobytkov techniky sa najviac uplatnili sputnik, raketa a bomba.

Zvláštnou kombináciou znakov boli obdarení „maskovaní nepriatelia“. Tu musela byť v obrázku rozoznateľná pôvodná figúra, teda imperialista, i tá, do ktorej sa štylizoval, napríklad priateľ robotníka, Araba atď. Po americkej kampani, snažiacej sa vylepšiť obraz kapitalistu jeho priblížením k masám (pomocou povzbudenia masového drobného nákupu akcií), sa stal symbolom „ľudového kapitalizmu“ maskovaný fabrikant s robotníckou šiltovkou či rádiovkou a dielenským nástrojom v ruke. V burnusoch boli zasa zamaskované záujmy imperialistov v arabských štátoch.

Obete

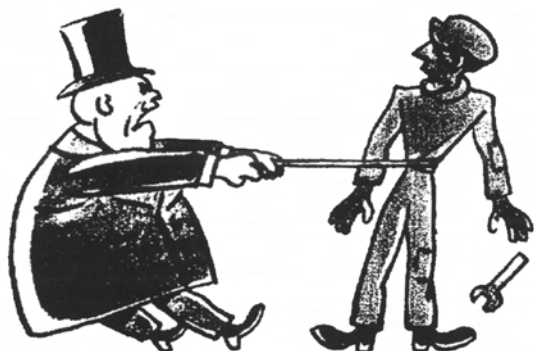
Protipólom imperialistov a militaristov boli ich obrázkové obete. Na európskom kontinente sa nimi stávali komunisti, nezamestnaní, vykorisťovaní robotníci, manipulovaní voliči. Komunisti mali odhodlané, no priateľské tváre, nezamestnaní a robotníci boli viac bez života, strhaní.

Častým námetom bola bezvýhodiskovosť ich situácie, ktorú nemožno zmeniť bez radikálnej zmeny politického systému, v ktorom žijú. Na obrázkoch ju znázorňovala „rovnakosť“ budúcnosti proletariátu s tým či oným víťazným prezidentským kandidátom.

GULIVER MEDZI LILIPUTÁNMI

Roháč, 1956-03-20

Roháč, 1957-15-116

choch stále viac presadzoval ako Afričan černochoch s prvkami severoafrickej kultúry. Vzpriamená, pomerne vysoká postava, v prostej bielej halene a bielych nohaviciach. Ťažký osud s nim zdieľal utláčaný Arab, okrádaný o ropu z vlastných ropných polí. V súvislosti s udalosťami v Egypte a Alžírsku mal však dosť dôvodov byť prezentovaný i ako morálny i faktický víťaz.

Esteticky príťažlivé črty a súmerné postavy mali i Číňania, Laosania, niektorí Vietnamci a obyvatelia ďalších rozvojových krajín.

Stereotyp dobrého černochoha (vysokého, silného, trhajúceho putá) v kontraste ku zlému bielému pánovi však prestal fungovať v situ-

Roháč, 1961-10-76 Lumumba

Zvláštnou skupinou obetí boli predstavitelia utláčaného černošského ľudu. Na vyjadrenie ich prítomnosti na obrázku často stačili čierne päste s okovami, alebo čierne bosé nohy. Najmä od vypuknutia Suezskej krízy, po ktorej nasledovali ďalšie aktivity ZSSR na africkom kontinente, sa v karikatúrach popri „divokých“ černo-

choch stále viac presadzoval ako Afričan černochoch s prvkami severoafrickej kultúry. Vzpriamená, pomerne vysoká postava, v prostej bielej halene a bielych nohaviciach. Ťažký osud s nim zdieľal utláčaný Arab, okrádaný o ropu z vlastných ropných polí. V súvislosti s udalosťami v Egypte a Alžírsku mal však dosť dôvodov byť prezentovaný i ako morálny i faktický víťaz.

Esteticky príťažlivé črty a súmerné postavy mali i Číňania, Laosania, niektorí Vietnamci a obyvatelia ďalších rozvojových krajín. Stereotyp dobrého černochoha (vysokého, silného, trhajúceho putá) v kontraste ku zlému bielému pánovi však prestal fungovať v situáciách, keď sa domorodí predstavitelia niektorých bývalých kolónií rozhodli orientovať na svoje bývalé materské krajiny, alebo na USA. Africkí politici ako „*separatista* Tshombe“ alebo „*zradca* Kasawubu“ preto súbežne s hanlivými prídomkami nadobudli v obrázkovej tlači i telesné defekty, s ktorými nápadne pripomínali figúrky pohanských ľudožrútov, variacích misionárov v kotle. Vyzeralo to, akoby tisíce atlétov z kmeňa Bantu bolo zrádzaných hŕstkou skoliotických Pygmejov. „Zlí černosí“ boli trpasličieho vzrastu, s divokým výrazom v očiach, obrovskými gambami, občas s kopijou v ruke.

Domorodí zradcovia sa našli i medzi arabskými pohlavármi, tí však svoju zapredanosť demonštrovali skôr veľkými bruchami, odpudzujúcim výrazom v tvári, vládou nad ropným barelom a rozprávkovým bohatstvom na pozadí obrázka.

Využívanie vyslovene streicherovských rasistických motívov badať i pri obrázkovom komentovaní diania v Ázii. Pri dvoch stranách konfliktu Čína – Tajvan evokujú tváre emigrantov na Tajvane predstavu „žltého nebezpečenstva“ oveľa viac, ako dobromyseľné tváre urastených (!) Číňanov z pevniny. Deformáciou telesnej konštitúcie trpeli okrem Li-Synmana, Čankajška a jeho vojakov aj vietnamskí spojenci Západu, či so Západom „kolaborujúci“ japonský premiér Kiši.

Bojovníci riše dobra

Kladní hrdinovia sa vyskytovali na obrázkoch s agresormi, kde reprezentovali pevnú morálnu prevahu a obrannú hrádzu, s triednymi súdruhmi z kapitalistických krajín, ktorým dodávali nádej a s utláčanými a vykoisťovanými z tretieho sveta, ktorým, podávajúc ruku, prichádzali na pomoc. Pri použití zoomorfného alebo materializovaného symbolu zla zodpovedala takémuto zobrazeniu i „kladná“ fi-

— ... ešte nie je v OSN, ale zdá sa mi, že je predsa prítomný..

Roháč, 1958-40-368

Roháč, 1961-03-20

Roháč, 1960-30-237

Roháč, 1959-39-30

gúra. Supovi tak čelila hoolubica, bombe kancelárske dosky s programom XX. zjazdu KSSZ.

Konkrétni záporní hrdinovia, politici, však svojich pendantov nemali. Zákaz zobrazovania tvári spriateľených štátnikov totiž v československej tlači trval i po XX. zjazde.²⁸ (V poľskej i maďarskej tlači boli publikované a tunajšie médiá robili občasné neúspešné pokusy o prevzatie takýchto obrázkov z „tlače ľudovodemokratických štátov“.) Pravidlo nepublikovania tvári domácich a spriateľených politikov, z minulých rokov síce zažitú, začalo v období Chruščovových osobných návštev cudzích krajín a rokovaní s ich predstaviteľmi spôsobovať novú vlnu problémov. Aby bolo vôbec možné komentovať kreslenou formou návštevu socialistického štátnika v kapitalistickej krajine, boli namiesto zobrazenia jeho tváre využité všetky možné zástupné symboly. Naprí-

klad hoci Eisenhowerova tvár bola v karikatúrach stálicou, práve počas návštevy Chruščova v USA sa objavuje pomenej. Stretnutie dvoch

²⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 7/1957, zásah vykonaný „podľa pokynu s. Michaličku o nezverejňovaní žiadnych karikatúr našich štátnikov, ani sovietskych a z krajín ľudových demokracií“.

tváří na jednom obrázku nahradza lietadlo s americkými výsostnými znakmi, ktoré sa na letisku usmieva na sovietsky stroj, kopula washingtonského Capitolu objímajúca kremľskú vežu a podobne. Nakoniec sa v *Roháči* v období „návštev a stretnutí“ vyskytlo niekoľko karikúr Chruščova, no ostali ojedinelými a nenasledovali ich ani tváre žiadneho z domácich či spriatelených zahraničných politikov.

Roháč, 1961-39-30 Chruščov a Kennedy

Zvláštne pravidlo platilo pre zobrazovanie režimu blízkych politikov tretieho sveta. Najvd'ačnejšími objektmi boli konžskí politici Patrice Lumumba a Antoine Ginzenega. Kreslenie ich tváří bolo prípustné, len pokým zostávali v kategórii sympatizujúcich. Keď sa definitívne zaradili do tábora socialistických štátnikov, vzťahoval sa i na ich podobizne zákaz. V praxi ho možno sledovať na zmenách frekvencie obrázkov Fidela Castra.

Zaujímavosťou zostáva, že hoci sa niektorí jednotlivci spomedzi politických predstaviteľov krajín socialistického tábora dostali do otvorených konfliktov s oficiálne zastávanou líniou moskovského politického centra, ich tváre sa počas celého sledovaného obdobia v obrazovej forme neobjavili, napriek tomu, že v písaných článkoch sa im ušlo invetív neúrekom. V rokoch 1956 – 1962 teda neexistoval kreslený Tito, Enver Hodža alebo Mao.

Prítomnosť nesocialistických politikov v publikovanej kreslenej karikatúre odrážala úroveň politického záujmu predstaviteľov sovietskeho bloku o dotyčnú osobu. Ak sa plánovalo,

Pozor, mister Kennedy, ak s tou figúrou pohnete, dostanete mat.

Roháč, 1962-41-324 Castro a Kennedy

alebo dokonca už rysovalo možné zlepšenie vzťahov s krajinou, ktorú reprezentoval, prestal byť kritizovateľný a akékoľvek jeho zobrazovanie - okrem oficiálnych fotografií - bolo považované za „urážlivé“. Radový čitateľ preto poznal lepšie črty tváří politických protivníkov, ako predstaviteľov bratských krajín. Ak pozorne čítal, počas rokov 1956 – 1962 sa častejšie stretol s týmito konkrétnymi zápornými hrdinami: kancelár NSR Konrád Adenauer, starosta západného Berlína Willy Brandt, minister zahraničných vecí NSR Heinrich Brentano, prezident na Tajvane Čankajšek, štátny tajomník USA J. F. Dulles, prezident USA D. D. Eisenhower, španielsky diktátor B. F. Franco, francúzsky prezident Charles de Gaulle, maďarský admirál Miklós Horthy, jordánsky kráľ Husajn II., konžský prezident Joseph T. Kasavubu, prezident USA J. F. Kennedy, japonský premiér Nobusuke Kiši, juhokórejský prezident Li-Synman, britský predseda vlády Harold M. Macmillan, konžský generál Joseph D. Mobutu, juhovietnamský prezident Ngo-dinh-Dien, viceprezident USA a prezidentský kandidát Richard M. Nixon, predseda SPD v NSR Erich Ollenhauer, následník rakúskeho trónu Otto Habsburský, veliteľ spojených pozemných síl NATO generál Hans Speidel, minister obrany NSR F. J. Strauss, predstaviteľ konžskej provincie Katanga Moise K. Tshombe.²⁹

Rozprávanie o svete za hranicami

Nie menej dôležitou ako otázka „Ako o svete hovoriť?“, bola dilema „Čo o svete ľuďom povedať?“. Obrysy typizovaného obrazu o svete, ktorý sa propagandisti v sledovanom období snažili dostať do verejného povedomia, sú v podstate obsiahnuté v predošlých úvahách. Základom bolo videnie bipolárneho sveta, v ktorom sa klady sústreďovali na Sovietsky zväz a jeho satelity, negatíva na Západ. Pre zaujímavosť sa preto sústredím na niekoľko ilustratívnych zvláštností.

Sovietsky zväz

ZSSR sa od polovice 50. rokov prestal na krátky čas prezentovať ako krajina najpokročilejšia v technológii a ohlásil príklon k „nasledovaniu najlepších vzorov“ a „učeniu sa“ v jednotlivých oblastiach vedy a tech-

²⁹ Pri osobnostiach sú uvádzané ich najvyššie dosiahnuté funkcie v rokoch 1956-1962, podľa: Galský, D. – Žákovský, R.: *Kdo je kdo ve 20. století*, Praha: Svoboda, 1967.

niky od zahraničia. Frekventovaným prvkom príhovorov N. S. Chruščova na návštevách v západnej Európe a v USA sa stalo pripomínanie významného podielu hosťujúcich západných inžinierov a iných odborníkov v rodacom sa sovietskom štáte a vyjadrovanie vôle nasledovať túto tradíciu.³⁰

Roháč, 1958-29-236 americký satelit

Medzníkom v rétorike o potrebe učiť sa od kohokoľvek boli úspechy v sovietskom kozmickom programe. Vesmírna trojica Sputnik – Gagarin – Titov umožnila sovietskym politikom vystupovať z pozície po technologickej stránke nadradeného partnera i voči USA. Kombinácia úspechu s utajovaním všetkých neúspechov kulminovala v znevažovaní a karikovaní každého priznaného amerického nepodareného pokusu o kozmický let. Keď sa Američanom podarilo raketu na obežnú dráhu dostať, predmetom karikovania sa stala i jej menšia (!) váha.

Napriek uznaniu cudzích úspechov v technike, Sovietsky zväz zostával v slovách vlastných i satelitných propagandistov nedostupným priekopníkom v oblasti kultúry. A to nie len vo výchove špičkových umelcov, svojho objektívne najúspešnejšieho vývozného artiklu, ale i v dosiahnutej kultúrnosti ľudových mäs. Staršie známe postavy typu strýka pioniera Timura, ktorý vo voľnom čase „spieval vo fabrickej opere“, našli svojich pokračovateľov v kolchozníkoch, vezúcich na kolchoz klavír, alebo v mladej knihovničke, ktorá chce byť s knižnicou plnou marxistických klasikov poruke mládežníkom na Sibíri.

Veľký dôraz sa kládol na spravodajstvo o všestrannom kultúrnom rozvoji malých národov v ázijskej časti ZSSR, ktoré sa využívalo ako protiklad k novinkám o útlaku a asimilácii Západom kolonizovaných

³⁰ „Ford nám pomohol vybudovať automobilové závody v Gorkom. Významný americký odborník Cooper bol poradcom pri stavbe vodnej elektrárne na Dnepri, ktorá bola vo svojej dobe najväčšou na svete. Vaši inžinieri nám pomáhali stavať traktorové závody v Stalingrade a Charkove. Američania a Briti konzultovali stavbu moskovského metra. Boli sme vašim odborníkom vďační...“ 7. 9. 1960, New York, Prednáška v ekonomickom klube, in: Chruščov, N. S.: *Svět beze zbraní, svět bez válek*, II., ref. 5, s. 132.

národov. Nadradený postoj voči domorodcom a vedomie misionárskeho poslania boli u autorov propagandistických článkov porovnateľné so západnými ideológmi civilizačného poslania Európy voči svetu a predstieraná úspešnosť sovietskej misie nemala hraníc. Podľa jednej z reportáží sovietska moc stepným kočovným Karagašom dožičila nielen „domčeky“, no až vďaka nej sa Karagaši vlastne „stali ľuďmi“. Časť roka síce stále kočujú, ale ich kultúrny pokrok dokumentuje skupinová fotka pred veľkým stanom s titulkom: „Kultúrny dom im v prírode nahradzuje Červený čum.“³¹

Triedny nepriateľ

K odklonu propagandistickej línie od dogmatického prístupu k „triednemu nepriateľovi“ došlo v sledovanom období na dvoch frontoch. Prvým bola zmena politiky voči európskym ľavicovým uskupeniam mimo krajiny sovietskeho tábora. Rečníci XX. storočia sa vo svojich prejavoch otvorili spolupráci s pokrokovými silami Západu, ktoré majú „iné názory na prechod k socializmu“ ako ZSSR, a „úprimne pozdravili“ mierumilovných sociálnych demokratov. Na platforme „boja za mier“ sa neskôr bratsky zdravili i s „pokrokovými“ predstaviteľmi iných spoločenských organizácií, vrátane cirkví.

Druhou oblasťou, v ktorej bolo treba upraviť postoje voči triednemu nepriateľovi, boli dekolonizujúce sa krajiny Afriky a Ázie. Odkazmi na dialektiku vývoja sa z a priori negatívnej *buržoázie* stala – na zvýraznom pozadí zaostalej feudálnej Afriky – buržoázia vlastne pokroková. Ghanskej Strane ľudového konventu, vedenej dr. Kwame Nkrumom sa tak dostalo týchto pekných slov: „[je to strana] predstavujúca mladú *pokrokovú buržoáziu* Zlatonosného pobrežia a podporovaná ľudovými masami.“ Dr. Nkrumah bol pozitívne hodnotený, pretože bol „hrdý na to, že podrobne preštudoval marxistickú literatúru a hlási sa k *niektorým* myšlienkam socializmu“.³²

Rozporuplne vnímanou inštitúciou zostávala počas celého obdobia Organizácia spojených národov. I v jej prezentácii dochádzalo k postupným zmenám. V súvislosti s udalosťami roku 1956 bola predstavovaná ako úplne ovládaná nepriateľom, „hlasovacia mašineria“, javisko per-

³¹ *Svet socializmu*, č. 20, s. 7, 1957, „Čierne husi (Kara-gaši) sa stali ľuďmi“. Na pozadí skupinovej fotografie ľudí v tradičnom oblečení je čum s veľkým nápisom „Krasnyj čum“.

³² *Svet socializmu*, č. 11, 1957, s. 7.

manentných protisocialistických provokácií. V čase občianskych nepokojov v Kongu boli akcie OSN opisované ako občas dobre mienené, ale nerozhodné a slabé. Na jeseň roku 1962 už tlač Sovietskeho zväzu a jeho satelitov citovala z ďakovných listov OSN Chruščovovi za zásluhu o udržanie mieru.

Nespolahliví proletári všetkých krajín

Teória o nadradenosti marxisticko-leninskej filozofie nad všetky ostatné, z čoho vyplývalo jej isté globálne víťazstvo, tvorila základný kameň ideológie krajín socialistického tábora. Prax sa ale od samého počiatku od teórie líšila. Druhá svetová vojna ubrala na aktuálnosti otázke, prečo v revolúcii zlyhal nemecký proletariát. Po nej sa komunistické režimy presadili len tam, kde bola dislokovaná Červená armáda.

XX. zjazd KSSZ potvrdil, že ani očakávanie, že revolučná aktivita máš bude rásť priamo úmerne ich rastúcemu zbedačovaniu, sa nesplnilo a od tejto „poučky“ ustúpil. Stále však pretrvávalo oficiálne hlásanie predpokladu, že myšlienku komunistickej revolúcie vezme za svoju každý proletár, každý jednotlivec vykorisťovaných máš, ktorý s ňou bude v dostatočnej kvalite oboznámený. Korekcie politickej línie po Stalinovej smrti, zbavovanie sa kultu osobnosti, dogmatizmu, schematizmu, formálnosti, to všetko teoreticky malo šírenie myšlienky budovania komunistickej spoločnosti 'odbrzdiť' a priniesť jej globálny rozkvet. Namiesto nej sa objavili v samotnom tábore socializmu príznaky jej slabnutia, úpadku a rozvratu. Propagandisti v oblasti zahraničnej politiky vďaka nim čelili stále ťažším problémom.

Nemecké nepokoje z roku 1953 sa podarilo čiastočne utajiť, čiastočne vysvetliť aktivitou zbytkov fašistických živlov. Pouličné udalosti v Poľsku roku 1956 sa taktiež tajili, a neskôr boli prezentované ako akcie zahraničných centrál a miestnych chuligánov, skazenej mládeže. Povstanie v Maďarsku bolo spočiatku komentované tak isto, no jeho rozmer si vynútil korekciu tejto interpretácie. Popri rečiach o imperialistických agentúrach a horthyovských emigrantoch bolo koncom roka 1956 priznané, že „demagógiou sa v neďalekej minulosti podarilo nacionalistickými heslami ovplyvniť a zviest' značnú časť obyvateľstva“. Do novín sa v roku 1956 dostal i termín Republiknenflucht – únik občanov, zvedených západnou propagandou, z NDR, ktorý „dodnes nebol celkom vyriešený“.³³ V člán-

³³ *Pravda*, 7. 10. 1956, Rozštiepená krajina a Nemecko budúcnosti.

ku sa síce písalo: „Na prvý pohľad zdali by sa mzdy i ceny v pomere k NDR výhodnejšie. No trvalosť zamestnania, sociálne i kultúrne výhody a hlavne perspektívy pracujúcich vedú mnohých k tomu, aby sa presťahovali do NDR.“ Ale prečo si tým neboli istí všetci pracujúci východného Nemecka? Prečo sa Poliaci a Maďari tak ľahko nechali zviest? Ako oficiálne zdôvodniť potrebu čo najdokonalejšej ochrany obyvateľov socialistických krajín pred západnou propagandou (i západnou realitou)? Pre československú propagandu tieto otázky predstavovali neriešiteľný problém. Čosi vyriešila tvrdením o nezáujme svojich občanov o dané témy, zvyšok obostrela mlčaním.

Propagandisti nedokázali predvídať ani „zajtrajšie“ hodnotenie dnešných súdruhov a bratov z iných komunistických strán. Priebežne sa upravoval modus vivendi s juhoslovanskými predstaviteľmi. Ťažké bolo kritizovať a neuraziť Čínu. V roku 1959 ešte obhajovaní Albánci sa do roku 1962 prepracovali k správaniu „s rastúcou zaslepenosťou a bezohľadnosťou, trvale zhoršovali situáciu ohováračskými výpadmi, rozbuľnel tam nacionalizmus a sektárstvo“.³⁴

Ťažké bolo vysvetľovať i správanie sa radových občanov kapitalistických krajín, robotníkov, vykorisťovaných. Snahy o poskytnutie kľúča k „správne mu chápaniu“ ich konania a presné direktívy, ako o ňom písať a čomu sa vyhýbať, sa periodicky objavovali pred každými voľbami v SRN, Francúzsku, Veľkej Británii a USA. Účastníci celoštátneho stranického aktívu k medzinárodnej situácii v septembri roku 1961 kriticky konštatovali, že „niekedy naši propagandisti vo svojich prednáškach vyvolávali predstavy, akoby napríklad v Nemecku bol veľmi mocný a masový odpor voči militaristickej a revanšistickej politike. Také stavenie vecí pochopiteľne vyvolávalo v ľuďoch nesprávne predstavy“. Podľa posledných sovietskych inštrukcií bolo treba príliš pozitívny imidž vykorisťovaných más západných Nemcov upraviť, pretože evidentne príliš „dovoľovali novodobým fűhrerom, aby ich zavliekali na cestu vojny“. Zdôvodnenie obvinenia z pretrvávania nacistického myslenia v NSR bolo jasné: „Inak sa nedá vysvetliť skutočnosť, že obyvateľstvo NSR pri voľbách do spolkového snemu vždy pokorne odovzdá hlasy kancelárovi Adenauerovi a tým politikom, ktorí úporne zavliekajú Nemcov k novým agresívnym akciám.“³⁵

³⁴ SUAr, 014/14, sv. 6, a. j. 10, Bulletin, č. 6, 1961; 29. 12. 1961.

³⁵ SUAr, 05/3, a. j. 25, Celostátní aktiv k současné mezinárodní situaci a k uzavření mírové smlouvy s Německem, 7. – 8. 9. 1961, s. Hájek, s. Koucký, vyhlásenie sov. vlády z 31. 8. 1961.

Pretože „nelogický“ krok – z hľadiska zákonitostí marxisticko-leninskej dialektiky dejinného vývoja – sa nedal vylúčiť vlastne od ktorejkoľvek z krajín či jednotlivcov, najpraktickejším odporúčaním bolo vyhybať sa „prílišnému sústredeniu sa na jednu otázku, alebo konferenciu, osobu“. Riešenie sa ponúkalo cestou dostatočného „ekonomického výkladu a spojenia s ostatnými súvislosťami“. Potom by sa nemalo stať, že sa v tlači očakávaná od jednotlivce, osoby či národa preženú.³⁶

Príklady vybraných propagandistických kampaní

Ideálna, vopred plánovaná propagandistická kampaň v tlači mala svoj zaužívaný algoritmus: uznesenie – výňatky – úvodník – články – ohlasy, všetko v jednej požadovanej línii. Naplniť ho krok po kroku sa však darilo viac na poli domácej politiky, kde okrem neočakávaných úmrtí najvyšších predstaviteľov malo vedenie štátu a strany plánovanie udalostí (alebo aspoň informovanie o nich) pevne pod kontrolou. Vývoj v zahraničí zastihol domácich propagandistov nepripravených častejšie. Ba čo viac, nepripravené bolo i ich politické vedenie, ktoré malo aktualizované zmeny v propagandistickej práci autorizovať.

Od udalostí v táboch nepriateľa zväčša radikálne zmeny nehrozili, pretože s vyhláseniami „strany a vlády“ k nim sa čakalo na vyjadrenia politických špičiek Sovietskeho zväzu. Paradoxne, do stavu dočasného zmätku dokázali v sledovanom období niekoľkokrát uviesť československú propagandistickú mašinériu práve zahraničnopolitické udalosti režírované (alebo spolurežované) z Moskvy. Snahu propagandistov vysporiadať sa s neregulovateľnými udalosťami zahraničnej politiky budeme sledovať na troch tematicky rôznych, časovo ohraničených kampaniach.³⁷

³⁶ V takých prípadoch čitateľ napríklad „vidí svetový vývoj očami ženevskej konferencie, s ňou stojí a padá svetový vývoj. Keď sa zide konferencia, je každý plný optimizmu, a keď nemá očakávané výsledky, dochádza k pesimizmu a k preceňovaniu jej vplyvu na svetový vývoj.“ SUAr 05/3, sv. 4, a. j. 16, *Celostatní seminář k významu XXI. sjezdu KSSS pro řešení úkolu dovršení výstavby socialismu v ČSR a další rozvoj ideologické práce*, júl 1959.

³⁷ Ani v tomto prípade nie je zámerom ponúknuť komplexný obraz udalostí samotných, ide výlučne o sledovanie vývoja režimovej propagandy súvisiacej s danou udalosťou. Ďalšie informácie pozri napr. v Barnovský, Michal: *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953-1957)*, Brno: Prius 2002; Marušiak, Juraj: „Maďarská revolúcia 1956 a Slovensko.“ In: *Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu. Pocta Jozefovi Jablonickému*. Norbert Kmeť (ed.), Bratislava: Veda, 2005, ako i v množiacich sa čiastkových štúdiách a memoároch.

- Závery zjazdu Komunistickej strany Sovietskeho zväzu v roku 1956 priviedli vedenie KSČ do ťažkej situácie vzhľadom na zaostávajúci proces výmeny kádrov v jej vedení a na nechuť prijať vlnu 'noviniek', ktoré zo zmeny sovietskej politiky vyplynuli.
- Maďarské povstanie na jeseň toho istého roku ohromilo svojou silou, verejnou podporou a netransparentnosťou diania v tamojšej 'bratskej' strane. Na použitých prameňoch sa odrážajú i ostatné mocenské aktivity na ochranu štátu pred nákazou „kontrarevolúcie“, ako aj diferencovanosť verejnej mienky.
- Reportovanie o karibskej kríze z roku 1962 je výsledkom nedostatočnej informovanosti politických špičiek vnútri satelitných štátov ZSSR, kolízie domácej propagandy s kampaňami vedenými západnými štátmi a dokumentom organizovaného propagandistického ústupu po politickej porážke.

XX. zjazd KSSZ, boj proti kultu osobnosti, za kritiku a sebakritiku, jar 1956

Azda najvýstižnejší príklad dočasnej straty záväznej línie v jednotnej straníckej propagande a jej dodatočného oneskoreného presadzovania je možné sledovať na vývoji informovanosti o vnútrostraníckej diskusii, rozbehnutej na základe záverov XX. zjazdu KSSZ. Ako hlavný prameň preň slúži denník *Pravda*, kampaň je ohraničená dátumom publikácie materiálov z XX. zjazdu KSSZ a časom verejnej prezentácie výsledkov celoštátnej konferencie KSČ, prvej následnej „masovej“ domácej straníckej udalosti (február – jún 1956). Pozornosť zameriame na výskyt a spôsob prezentácie pojmov *kritika a sebakritika, kult osobnosti, opodstatnenosť, potrebnosť a možnosť zneužívania kritiky a sebakritiky, charakteristika jej odporcov*. Odrážajú sa v nich dva protikladne pôsobiace faktory. Prvým je vývoj prístupu vedenia strany, ktoré sa snažilo neutralizovať také politické kampane, prichádzajúce z Moskvy, ktoré by mohli narušiť status quo. Druhým sú argumenty reformátorov, ktorí dokázali prevzatým proklamáciám o potrebe zmeny statu quo dodať naopak ešte silnejší náboj, než im bol v pôvodnej moskovskej verzii prisúdený.

Z pohľadu verejnosti bol na samom začiatku impulz zo strany KSSZ, plné znenie prejavu A. I. Mikojana. Jeho referát bol prvým, ktorý na XX. zjazde z tribúny sústredil pozornosť na tematiku kultu osobnosti, na problém dvadsaťročnej neexistencie kolektívnosti vedenia strany, i na konkrétne príklady zaostávania sovietskej vedy. Medzi kvalitami činnosti vtedajšieho ÚV KSSZ vyzdvihol jeho boj „proti javom, ktoré nám

napáchali toľko škôd, proti domýšľavosti a nadutosti, proti prázdnemu vychvaľovaniu, proti okázalým hlásaniam, bojoval za najširšiu kritiku a sebakritiku bez ohľadu na osoby“.³⁸

Druhou podstatnou inštanciou, ktorá sa k tézám a záverom XX. zjazdu KSSZ vyjadrovala, bolo pre slovenského čitateľa plénum ÚV KSČ. Rezolúcia pléna, prijatá 30. marca a publikovaná o päť dní neskôr, obsahovala závažné slová do vlastných radov. Písalo sa v nej, že je potrebné jasne povedať, že v Komunistickej strane Československa kultu osobnosti *všetci bez výnimky* nielen podliehali, ale ho aj šírili, a to najmä od doby, keď sa strana stala plne vládnucou stranou v štáte. Ďalšie upevňovanie jednoty strany spájala s dôslednejším uplatňovaním všetkých základných princípov stranického života, rozvíjaním vnútrostraníckej demokracie, kritiky a sebakritiky, ďalej s úsilím o podstatné skvalitnenie straníckej organizátorskej práce „zhora dolu“. Najúčinnějšíou cestou k rozvoju kritiky mala byť sebakritika zhora. „Nie je možné iba kritizovať smerom dolu a nepovedať pri tom úprimné sebakritické slovo k vlastnej práci. Dokiaľ nenastúpime cestu sebakritiky zhora, ľudia neuveria, že to s kritikou a sebakritikou myslíme úprimne,“ tvrdil dokument. „Dôsledný boj za správne rozvíjanie kritiky a sebakritiky, široká vnútrostranícka demokracia znamená zvýšenie straníckej disciplíny, upevnenie zásad demokratického centralizmu.“³⁹

Citované tézy sa okamžite premietli do masmédií, vrátane mienkotvorných redakčných úvodníkov *Pravdy*. Už nasledujúci deň v ňom redakcia vyzývala: „Jednota nemôže však byť tam, kde sa mienka jednej osoby alebo skupiny osôb vydáva za jedinú správnu a neomylnú. Je v záujme strany neustále rozvíjať kritiku a sebakritiku v straníckych radoch.“ Opakovane zdôraznila stranícku povinnosť všetkých vyšších or-

³⁸ *Pravda*, 19. 2. 1956, s. 5, prejav A. I. Mikojana na XX. zjazde KSSZ. Popri výzve ku kritike a sebakritike, ktorá poslúžila na legitimizáciu reformných vnútrostraníckych aktivít, obsahoval ešte jednu podstatnú zmenu postoja vedenia KSSZ. Napriek tomu, že referát neuvádzal nijakých konkrétnych nositeľov zmienенých negatívnych javov, ich opis bol čímsi dovtedy neobvyklým. Spomínané ‘škody’ neboli páchané uvedomelými ‘nepriateľmi’, ale ľuďmi – súdruhmi s nedostatočne rozvinutými vlastnosťami socialistického človeka. Zo strany ‘uvedomelých’ mali tieto činy súdruhov vyvolať potrebu nápravy, vysvetlenia, odstránenia chýb, no nevylučovali chybujúceho z radov spolubojovníkov. Straníka, ktorý sa odchyľil od práve presadzovanej línie, síce automaticky radili k ‘pomýleným’, (teda nie k rovnocenným), ale poskytovali mu možnosť okamžitej nápravy postoja.

³⁹ *Pravda*, 4. 4. 1956, s. 1 a 3, závery ÚV KSČ, prijaté po vypočutí referátu A. Novotného „XX. sjazd KSSS a závery vyplývajúce pre našu prácu“.

gánov i pracovníkov strany urobiť pre svoju prácu hlboké uzávery zo smerníc ÚV. Zopakovala i konštatovanie o nedôvere nás v pravdivosť stranických proklamácií, pokiaľ nebudú nasledované činmi, teda verejnou otvorenou sebakritikou vedenia strany.⁴⁰

Spoločenská atmosféra sa po uverejnení viacerých podobných článkov v oficiálnej tlači stávala stále silnejšou oporou presadzovateľov liberálnejšej koncepcie straníckej politiky. Tento stav podporoval i fakt, že oficiálne orgány sa vyhýbali akémukoľvek výslovnému popretiu šíriacich sa fám o existencii „akejsi tajnej časti“ Chruščovovho referátu, resp. „ešte jedného prejavu“, kde „vraj“ odsúdil stalinské obdobie oveľa silnejšie. Keďže v KSC práve začínalo obdobie organizovania stranických konferencií nižších stupňov (závodov, okresov, atď.), ktoré mali predchádzať plánovanej celoštátnej konferencii KSC, posmeľovanie na stránkach ústredného stranického denníka sa zameralo na aktuálne oživenie práve prebiehajúcich organizovaných diskusií na týchto fórach. „Kult osobnosti zaviňuje zdržanlivosť v slovách, neotvorenosť v chovaní, pridúša hlas a uspáva myseľ. No my sa musíme usilovať zo všetkých síl o to, aby ľudia hovorili o všetkých svojich pochybnostiach, o svojich túžbach a bolestiach. Toto dosiahneme tak, keď nebudeme o kritike hovoriť iba všeobecne, ale prinášať konkrétnu kritiku, vytvárať prostredie pre kritiku, nemilosrdne odhaľovať v duchu stanov potlačovanie kritiky.“⁴¹

O tom, že na mnohých miestach padli tieto odporúčania na úrodnú pôdu, vydávajú svedectvo zápisnice okresných konferencií strany, v ktorých je badateľný „nový slovník“ aktivizácie straníkov i kritiky vedenia. Dočítame sa v nich napríklad, že v Michalovciach v rámci *vnútrostraníckej diskusie* takto upozorňovali funkcionára súdruha Škultétyho: „Musí si uvedomiť, že jeho hlavným poslaním je nielen organizovať slávnosti, čo je dôležité, ale hlavné poslanie je zapojiť do aktívnej práce široký okruh ľudí na výstavbe socializmu.“⁴² V okrese Lučenec zasa „funkcionári MNV v Tuhári, predseda a tajomník, ktorí v styku s voličmi nepoužívali správnych metód, s ľuďmi jednali diktátorsky, pričom požívali liehové nápoje, vrhajú špatné svetlo na orgány národných výborov a z funkcií museli byť odvolaní“.⁴³

⁴⁰ *Pravda*, 5. 4. 1956, úvodník „Jasný smer pre prácu strany“.

⁴¹ *Pravda*, 7. 4. 1956, s. 3, „Proti dôsledkom kultu osobnosti“.

⁴² SNA, ÚV KSS, 2/90/1073 s. 57, protokol z okresnej konferencie KSS v Michalovciach.

⁴³ SNA, ÚV KSS, 2/90/564-569, Protokol z okresnej konferencie KSS v Lučenci, 17. – 18. marca 1956.

Náhle zosilnenie reformného kurzu pochopiteľne nebolo prijímané bez odporu. Jeho odporcovia ale ostávali väčšinou anonymní a otvorene za svoje chyby neboli nijako popoŕahovaní – na to boli ich pozície v strane na všetkých úrovniach príliš pevné. Útok na názory, ktoré prezentovali, sa viedol na stránkach *Pravdy* vo forme polemiky s anonymnými „nesprávnymi“ myšlienkami tých, ktorí nepochopili ducha doby.

Už 10. apríla 1956 sa stretieme s vyvracaním námietok voči preferovanému kurzu uvoľnenia vertikálnej štruktúry absolútnej poslušnosti a s upozornením na pochybný ideologický i morálny profil ich možných šíriteľov. Podľa základných téz, vyvracánych v článkoch nasledujúcich v tesnom rade za sebou, možno klasifikovať niekoľko základných typov odmietavých argumentov, s ktorými sa zástancovia otvorenejších diskusií stretli. Najprv boli členovia strany článkom v *Pravde* varovaní pred tými, ktorí v obave o vlastnú dobrú povesť odmietnu posilnenie vnútrostraníckej demokracie na základe argumentov o *nesprávnosti mechanického preberania sovietskych skúseností*. „Možno sa objavia ľudia pochybovační, medzi nimi i tí, ktorí sa orientovali na staré, na to, čo bolo odsúdené XX. zjazdom KSSZ, dogmatici, ktorí svojou činnosťou niekedy i kompromitovali sovietske skúsenosti ich mechanickým a šablónovitým zavádzaním – a začnú nabádať k opatrnosti, budú varovať pred ‘prestrelovaním’ a mechanickým prenášaním, budú v tej či onej forme dokazovať, že sa nám sovietsky vzor nehodí.“⁴⁴

Ďalší deň sa polemika s najbežnejšími protiargumentmi ocitla v úvodníku: „Pravda, strana nie je nijaký diskusný klub, ale bojová, ideovo stmelená organizácia, a preto uznesenia, prijaté po výmene názorov, sú záväzné pre všetkých členov príslušného orgánu a nižších orgánov a organizácií. Škodili však strane tí, ktorí otvorene alebo skryte zabraňovali členom strany vyslovovať na zasadnutiach a schôdzach svoje názory zo strachu, že budú označení za úchyľkárov alebo dokonca za nepriateľov ľudu.“ Redakcia nielenže potvrdila svoje stanovisko, ale posilnila ho upozornením na negatívne skúsenosti zo súčasných straníckych mítingov. Kritizovali skutočnosť, že nie všetci členovia a kandidáti strany hovorili na straníckych schôdzach to, „čo si skutočne myslia, to, čo ich trápi, to, čo im je nejasné“. Podľa správ z posledného aktívu v Senci sa prihlásili diskutéri so svojimi otázkami až po niekoľkonásobnom upozornení predsedajúceho, aby hovorili na patričnom fóre o tom, o čom diskutovali po chodbách cez prestávku.⁴⁵

⁴⁴ *Pravda*, 10. 4. 1956, s. 5.

⁴⁵ *Pravda*, 11. 4. 1956, „Ide o aktivitu strany“.

V záujme boja o presadenie diskusií na prebiehajúce konferencie nižších článkov strany boli citované i stanov y KSC. Redakčný úvodník *Pravdy* 13. apríla apeloval pod nadpisom „Otázka, ktorú treba denne zodpovedať“: „Či stanov y nezdôrazňujú ako prvoradú povinnosť, ktorej – žiaľ- početní členovia strany zostávajú veľa dlžní, [orig. tučné] **nielen súhlasíť so straníckymi uzneseniami, ale aj aktívne na každom úseku bojovať za splnenie týchto uznesení?**“⁴⁶ Teda upozorňoval odporcov vnútrostraníckej diskusie, že sú v zmysle vlastných straníckych stanov povinní ju nielen nebrzdiť, ale ju dokonca aktívne podporovať a presadzovať, pretože je časťou odsúhlasenej politickej línie.

Uvedený typ argumentácie navyše čitateľovi posluži ako výstižná ukážka možnosti „dialektického“ používania rovnakej slovnej zásoby, rovnakej „ideologickej výzbroje“, v súperení medzi dvomi možnými stranami v názorovom konflikte. Použité citáty zo stanov sa totiž o pár mesiacov obrátili proti ich vykladačom ako bumerang.

Pod titulkom „Závažné slová“ sa 15. apríla objavili už i opisy nesprávneho postupu reformných aktivistov – tých, ktorí síce prijímali kritický postoj k činom minulosti, ale to vraj nerobili v súlade s predpokladanou straníckosťou a disciplínou celého procesu kritiky. Predbežne boli označení ako *obete* nepriateľskej propagandy a nebolo vyjadrené, že sú medzi nimi i členovia strany. „Nepriateľská propaganda sa usiluje zanášať faľošný názor, akoby kritika Stalina znamenala odsúdenie všetkého, čo sa robilo počas skoro dvadsaťročného obdobia v Sovietskom sväze a potom tiež u nás ... Nuž, nie tak: presvedčivé výsledky, ktoré dosiahol Sovietsky sväz ukazujú, že *generálna línia politiky* komunistickej strany, fundovaná marxizmom-leninizmom, bola *správna*. *Nesprávne boli metódy* J. V. Stalina, ako aj niektoré jeho teoretické závery.“ Z nesprávnych metód alebo z jednotlivých chýb však nebolo možné podľa autorov článku vyvodzovať závery o nesprávnosti generálnej línie ako takej. Rozvíjanie a prehlbovanie vnútrostraníckej demokracie, otvorené prediskutovávanie všetkých otázok členstvom, obnovovanie leninských noriem vnútrostraníckeho života, všetky tieto nástroje straníckej sebaregulácie mali byť „oporou nielen pre všetkých komunistov, ale aj bezpartajných, aby na každom pracovisku mohli usúdiť, či sa správne uplatňuje línia strany, či sa činy niektorých funkcionárov a komunistov nerozhádzajú so stanovami, programom a cieľmi strany a podľa toho dožadovať sa nápravy.“⁴⁷

⁴⁶ *Pravda*, 13. 4. 1956.

⁴⁷ *Pravda*, 15. 4. 1956, „Závažné slová“.

Na pozícii chybujúcej názorovej skupiny, ktorej politiku sa snažila redakcia *Pravdy* korigovať, v očiach čitateľa stále zostával tábor odmietajúci zverejňovanie kritiky nedostatkov. Vnútri čísla uverejnený článok Juraja Fabiana „Aby naša tlač lepšie slúžila ľudu“ analyzoval situáciu v masmédiách pred očakávaným zjazdom novinárov. Opísal neaktuálnosť, byrokratickosť, nezáživnosť spravodajstva, dotkol sa i problému kritiky, ktorá sa v jeho očiach sústreďovala na potieranie nedostatkov na „bezpečných“, nižších úrovniach: „Na takúto prax vplývala aj skutočnosť, že redakcie podľahli falošnému náhľadu, že otvorenú kritiku našich chýb zneužijú nepriatelia, hoci opak je pravda: kritika predsa odstraňuje nedostatky, a tak vyráža zbraň z rúk neprajníkov a nepriateľov nášho ľudu.“⁴⁸

Dôležitou črtou diskusie o kritike bolo aspoň občasnú obracanie pozornosti na rolu nestraníkov vo verejnom diskurze. V dovtedajších apeloch boli vyzývaní maximálne ku aktívnej kontrole toho, či sa v ich okolí správne *uplatňuje* politika strany. Do jej formovania však nemali zasahovať. Postupne sa téma ich možného záberu začala v redakčných článkoch rozširovať. Znakom vnútrostraníckej demokracie malo byť *smelé* rozvíjanie sebakritiky a kritiky, ktoré umožňuje nielen v straníckej, ale vo všetkých oblastiach hospodárskej a štátnej činnosti odhaľovať nedostatky. Na jeho základe sa mal dosiahnuť objektívny a *hlboký* rozbor situácie a následne vytyčovať správne smernice, prijímať správne rozhodnutia, kontrolovať, opravovať a zabezpečovať ich uskutočnenie. Opakovane sa zdôrazňovalo, že kritika i sebakritika je predpokladom reálnej a principiálnej politiky a stanov strany jasne hovoria, že potlačovanie kritiky je ťažkým zlom a je nezlučiteľné s členstvom v strane. „Široké uplatňovanie kritiky a sebakritiky je dôkazom *dôvery* komunistickej strany v ľud, dôkazom úzkeho spojenia strany s masami.“⁴⁹ Strana teda mala dôverovať masám en gros, nielen straníkom. Úvodník z 18. apríla hovoril výslovne: „Smelo a zásadne treba diskutovať o *všetkých* otázkach, ktoré nemajú nestraníci zodpovedané.“⁵⁰

Článok z 24. apríla, vyzývajúci „Dôsledne dodržiavať leninské princípy straníckej práce“, konštatoval, že kritika sa často mnohými spôsobmi potláča. Hrozba zneužitia kritiky nepriateľom je v ňom stále prezento-

⁴⁸ *Pravda*, 15. 4. 1956, s. 6-7.

⁴⁹ *Pravda*, 17. 4. 1956, „Kritika – prvý krok k náprave“.

⁵⁰ *Pravda*, 18. 4. 1956.

vaná ako menej nebezpečná, než úmyselné bránenie kritike, zakrývané vyššími politickými záujmami: „U niektorých straníckych i hospodárskych pracovníkov sa vyskytuje názor, že o vážnych nedostatkoch netreba hovoriť preto, že by to využila reakcia a naši zahraniční nepriatelia. No my, komunisti, sa nebojíme povedať ľuďom pravdu.“⁵¹ Autori vyslovili i podozrenie, že podobné zdôvodňovanie potlačania kritiky môže vyplývať aj zo snahy zakrývať vlastné chyby.

K politike strany voči bezpartajným, u ktorých by sa vo väčšej miere mohli vyskytovať nesprávne názory, a najmä k uprednostňovaniu výchovného pôsobenia pred represívnym, sa vyjadruje i úvodník z 30. apríla, nazvaný rozprávkovo „O komunistoch a bezpartajných“. Vcelku opodstatnene sústreďuje pozornosť na prácu základných organizácií strany, ktorých členovia sú s politicky neorganizovanými občanmi v dennom styku. Argument je stavaný na tvrdení, že práve aktivisti na nižších stupňoch majú najlepší prehľad o tom, čo ľudí zaujíma, čím sa zaoberajú, čo sa im nepáči, čo ich roztrpčuje, kde vidia chyby, ktoré treba odstrániť. Nabáda veľmi starostlivo načúvať hlasom bezpartajných a predovšetkým každému vysvetľovať, opraviť aj nesprávne názory a „navždy už prestať s umlčovaním ľudí, s ich paušálnym označovaním za neuvedomelých a reakčných. Stranícke organizácie musia dbať aj na to, aby nijaký člen strany nevystupoval viac voči nepartajným povýšenecky, akoby mal patent na rozum, čo mnohých ľudí uráža, znechucuje v práci a ubíja ich iniciatívu.“⁵²

Po úsilí venovanom argumentačnému odzbrojeniu činovníkov, ktorí by mohli kritiku potlačiť, prípadne jej zabraňovať svojou mocou, bola pozornosť propagátorov „novej línie“ venovaná i nevýhražným metódam eliminácie diskusie – a diskutujúcich: „Komunisti musia byť pamätní toho, že dobré, správne názory sa kryštalizujú len v zdravej straníckej polemike, ktorej nestojí v ceste nič, ani ‘veľkosť’ osobnosti, sediacej za predsedníckym stolom.“ Začali sa odhaľovať i také prejavy pasívneho potlačovania kritiky, ako nevhľadnosť, ľahostajný postoj ku kritike. Ako výnimočne zavrhnuteľná bola hodnotená prax tzv. „obrovňavania“. Dobový popis jeho priebehu ho definoval nasledovne: „Keď niekto na schôdzi kritizoval jednotlivého člena alebo výbor, vzali si hneď za sebou

⁵¹ *Pravda*, 24. 4. 1956, „Dôsledne dodržiavať leninské princípy straníckej práce“, s. 6-7.

⁵² *Pravda*, 30. 4. 1956, „O komunistoch a bezpartajných“.

⁵³ *Pravda*, 8. 5. 1956, „Kritika a sebakritika – trvalá metóda v práci komunistov“.

slovo viacerí členovia výboru a na mieste súdruhovi všetko 'vysvetliť'.“⁵³

Po citovanom úvodníku *Pravdy* zo začiatku mája sa témy ďalších, bezprostredne nasledujúcich, až nápadne menili. V tesnom slede za sebou nasledovali stĺpce venované príprave druhej päťročnice. Napĺňali ich hospodársky rozvoj, živočíšna výroba, iniciatíva Národných výborov, decentralizácia, bohatší a kultúrnejší život, nové úspechy slovenskej hudby, rýchlejšie vybavovanie sťažností, spoľahlivá opora nášho hospodárstva – Rada vzájomnej hospodárskej pomoci, záväzky, na Medzinárodný deň detí radosť a mier deťom.

Prvá zmienka o predchádzajúcej tematike sa do úvodníkov vrátila až 3. júna. V článku „Tvorivosť a konkrétnosť je základom účinnej propagandy“ však možno postrehnúť zásadnú zmenu prístupu k problému. Potreba a povinnosť otvorene vyjadrovať kritický názor bola síce stále zdôrazňovaná, ale už nie odôvodňovaná snahou zdola odbúrať kult nadriadeného funkcionára, no mierila proti osobám s *chybnými kritickými názormi*. Otvorené vyjadrovanie názorov radových členov malo slúžiť na to, aby sa ich nesprávne názory dali v zárodku odhaliť a poučení heretici sa po vysvetlení mohli podriaďiť kolektívnej pravde: „Či je nebezpečenstvom pre stranu, ak niektorý člen na straníckej schôdzi vysloví nesprávny názor? Iste nie – oveľa nebezpečnejšie by bolo, ak by mlčal, utvrdzoval sa vo svojom názore, podľa neho i konal a ovplyvňoval svoje okolie.“ Nadriadený funkcionár už podľa úvodníkov nezlyhával vtedy, ak sa názoru odlišnému od svojho bránil, ale ak sa voči nemu nebol schopný brániť dostatočne kvalifikovane. „Pravda, nijaký nesprávny názor nemôže zostať bez odpovede. Schôdza a najmä funkcionár, ktorý ju vedie, musia vedieť argumentmi vyvrátiť nesprávny názor a presvedčiť aj súdruha, ktorý ho vyslovil. Pri našej vnútrostraníckej diskusii však vychádza najavo, že mnohí funkcionári nie sú vyzbrojení hlbokými znalosťami marxizmu-leninizmu, preto sa niekedy namiesto argumentov uchýľujú k nadávkam a k zastrašovaniu. Tak brzdia diskusiu a celý blahodarný proces aktivizácie strany.“⁵⁴

V priebehu celoštátnej konferencie KSČ v júni 1956 nastal v línii propagovania kritiky a hlásania odlišných názorov definitívny zlom. Bola ním poznamenaná od svojho začiatku a viditeľne sa odráža v jej záveroch. Zápas v straníckych kuloároch prebehol už pred konferenciou, keď zástancovia radikálnejších reforiem pod dojomom prvých diskusií po XX.

⁵⁴ *Pravda*, 3. 6. 1956, „Tvorivosť a konkrétnosť je základom účinnej propagandy“.

zjazdu KSSZ požadovali namiesto konferencie zvolanie mimoriadneho zjazdu KSČ. Vedenie strany predpokladalo, že do termínu konania konferencie sa situáciu podarí vnieť do starých koľají a trvalo na neprijímaní mimoriadnych krokov. Keďže už krajské konferencie prebiehali v atmosfére „zdisciplinovanej“ kritiky, zvolená taktika v podstate splnila svoj účel.

V otváracom prejave, publikovanom 12. júna, Antonín Zápotocký pripomínal ako najdôležitejšiu informáciu z XX. zjazdu KSSZ „urobené a nevyvrátiteľnými dokladmi doložené konštatovanie, že socialistický poriadok a jeho výstavba oveľa prekročili rámec“, zmienil sa o prelomenom obkľúčení, o potrebe preniesť súťaženie na pole mierového budovania. Uviedol, že práve z tohto „zorného uhla nových poznatkov a ocenenia súčasnej situácie urobil XX. zjazd KSSZ hlboko zásadnú a otvorenú kritiku všetkých nesprávnych ideologických úchyliet i praktických chýb, ktoré skutočnému marxisticko-leninistickému hodnoteniu situácie nezodpovedali a rozvoj socializmu brzdili, poškodzovali a ohrozovali“. Reakciou ÚV KSČ na širokú diskusiu vo všetkých straníckych orgánoch bolo uznanie potreby „doplniť program konferencie okrem referátu k smerniciam druhej päťročnice, ktorý prednesie predseda vlády s. Široký, i referátom o súčasnej situácii a úlohách strany“.

Avizovaný prejav z úst A. Novotného sa už zameral na negatívne znaky priebehu vnútrostraníckej diskusie, ktorá podľa jeho hodnotenia vyznela ako organizačne i ideologicky nezvládnutá. Až dodatočne, po vyhrajanej zrážke koncepcií, boli čitatelia informovaní z oficiálneho prejavu o neriedkom výskyte ideologických úchyliet počas prípravy na konferenciu, o ich vysokej nebezpečnosti a o spôsoboch klasifikácie ako kritiky, tak nepriateľa. Len pri Novotného výpočte radikálne odmietnutých požiadaviek sa dozvedeli, o čom sa vlastne na straníckych schôdzach na nižších úrovniach naozaj diskutovalo. Začal vyhodnotením priebehu prerokovávaní marcového pléna v straníckych organizáciách, ktoré videl ako „doklad jednoty, pevnosti a celistvosti našej strany. Napriek veľkým kladom, ktoré priebeh diskusie priniesol, nesmieme však ponechať bez povšimnutia i hlasy tých, ktorí kolíšu, alebo vybočujú z rámca straníckosti“. V prejave bol zadefinovaný i ideový zdroj nesprávnych názorov, o ktorých možno všeobecne povedať, „že tieto názory sú odrazom *malomeštiackej kritiky politiky strany* a prechádzajú až k zlovoľným útokom na stranu a jej zásady“.

Stále však nebolo jasné, aké konkrétne výčitky adresované na politiku strany a jej jednotlivých aktivistov presahovali akceptovateľný rámec. I v Novotného reči sa prejavila skutočnosť, že pri posudzovaní „nespráv-

nosti“ názoru hrala väčšiu úlohu forma – v tomto prípade sa prejavovala cez personifikáciu – než obsah výčitky. Útok spoza rečnického pultu bol preto vedený najmä proti prameňom, zdrojom, príčinám „nesprávnych“ názorov, až sekundárne proti obsahu názoru ako takému. „S akými nesprávnymi názormi sme sa v diskusii stretli? Vystupujú napríklad rôzni radikáli, ktorí v našej doterajšej činnosti vidia všetko čierne a zlé a nechcú vidieť, aké obrovské revolučné zmeny prinieslo.“ Ďalej občanom prezradil, že vedľa nesprávnych názorov, vyplývajúcich z nízkej úrovne, sa objavili i hlasy skrytých nepriateľov a útoky vedené proti generálnej línii. Malo ísť o „škodlivé názory, popierajúce úlohu a význam Národného frontu, alebo buržoázno-liberálne názory, žiadajúce oslabenie vedúcej úlohy komunistickej strany, požadujúce voľnosť pre buržoáznu protisocialistickú propagandu, obhajujúce najrôznejších nepriateľov nášho zriadenia. Dokonca nechýbali ani hlasy, ktoré pod pláštikom ‘slobody’ volali po návrate k predfebruárovým pomerom. Tieto tendencie sa prejavili mimo strany, avšak nechýbali pokusy prepašovať ich i do straníckych radov.“

Požiadavka potrebnosti kritiky do vlastných radov komunistov prešla v texte prejaviu ukážkovou „marxisticko-dialektickou“ metamorfózou. Po vytesnení neakceptovateľných kritikov ako nepriateľov sa do roly kritika straníckych funkcionárov postavil sám prednášajúci Novotný, ktorý ich kritizoval za to, že neboli schopní nepriateľskej kritike dostatočne čeliť: „Chybou niektorých komunistov bolo, že nespozorovali včas ich triedne nepriateľský zámer a nevedeli vždy hneď proti týmto cudzím hlasom v zárodku vystúpiť. Vraj nechceli porušovať demokratické pravidlá nášho života a nesprávne sa domnievali, že stačí také hlasy registrovať. Nerozoznali, že v takých prípadoch nejde o kritiku, ale o útok proti línii strany, proti socializmu vôbec.“

Znovu bolo pripomenuté, že kolektívna múdrosť a ideová jednota strany sa vytvárajú na základe slobodnej výmeny názorov a kritiky, i za cenu prezentácie nesprávnych názorov. Okamžite ale musia byť nasledované reakciou zo strany uvedomelých. Akt boja proti nesprávnym názorom Novotný vyhlásil za „životne dôležitý pre stranu“ a vyzval na zosilnenie ideologickej práce predovšetkým tam, kde sa nesprávne názory v poslednom čase objavili. V žiadnom prípade „[strana] nemôže a nebude trpieť šírenie nepriateľských, buržoáznych názorov“. Domnienky, že zmiernenie medzinárodného napätia znamená i zmiernenie ideového boja, klasifikoval ako „falošné a nesprávne“, prameniace z pochybných ilúzií. „Naopak, širší styk s kapitalistickým svetom, s rôznymi smermi socialistického hnutia a zosilnenie výchovnej funkcie nášho štátu vyža-

dujú oveľa väčšie ideologické, marxisticko-leninské zocelenie, oveľa väčšiu ideovú pevnosť.“⁵⁵

O tom, že na konferencii prevážil duch predošlého desaťročia, i o tom, že udalosti predošlých dvoch mesiacov zúčastnenými komunistami museli naozaj otriasť, svedčilo i rozhodnutie zasiahnuť do stanov strany v bodoch týkajúcich sa vnútrostraníckej demokracie a – neurobiť nijakú zásadnú pokrokovú novelizáciu reflektujúcu udalosti XX. zjazdu KSSZ. Naopak. Správa organizačnej komisie, ktorú predložil B. Köhler, odporučila „spresniť znenie stanov o vnútrostraníckej demokracii“. Ustanovenia o vnútrostraníckej demokracii v stanovách v nej boli hodnotené ako „celkom správne“, ale ich znenie zapríčinilo, že „niektorí súdruhovia nie dosť dobre pochopili, že zásady našej vnútrostraníckej demokracie platia tiež pri diskusii v strane, a niektorí jednotlivci dokonca zneužívali diskusiu proti strane“. Preto bol predložený návrh preformulovať vetu v bode 27: „Avšak široká vnútrostranícka demokracia, **vrátane diskusie**, musí byť uplatňovaná tak, aby nemohla viesť k pokusom nepatrnej menšiny vnútiť vôľu veľkej väčšine strany, k pokusom o rozšírenie cudzej nepriateľskej ideológie atď.“⁵⁶

Modernizačná mediálna kampaň, ktorá sa na stránkach *Pravdy* pôvodne odvinula od oficiálnej propagácie sovietskeho boja proti prejavom kultu osobnosti za pomoci propagácie kritiky, sebakritiky a verejnej straníckej diskusie, tým bola v podstate ukončená. Pojem „boja proti kultu osobnosti“ sa stal kľúčovým slovom pre zmocnencov Správy tlačového dozoru a zápas o jeho správny výklad sa presunul z redakcií do kancelárií politických pracovníkov ÚV KSČ.⁵⁷ Akoby oblúkom sa v priebehu niekoľkých mesiacov vedeniu československých komunistov podarilo záväzný podnet z Moskvy poslušne prevziať i takticky ho neutralizovať.

⁵⁵ *Pravda*, 12. 6. 1956. Tiež publikovaný diskusný príspevok súdruha Hrazdíru, zastupujúceho Brnenský kraj, nenechal nikoho na pochybách, aký ďalší postup najvyšších straníckych orgánov vo veci kritiky sebakritiky možno v najbližšom období očakávať: „Väčšina funkcionárov však dnes už správne chápe, že nie je možné mlčať voči prejavom tých, ktorí pod rúskom kritiky útočia na stranu, a že nie je možné na druhej strane ani pripustiť, aby tí, ktorí sa v minulosti dopúšťali chýb, trpeli pocitom menejcennosti pred tými, ktorí nikdy nič nepokazili preto, že nikdy nič poriadne neurobili. Nie je predsa náhodou, že veľa nesprávnych a neopodstatnených požiadaviek sa ozýva práve od niektorých vysokoškolských študentov a i z niektorých straníckych organizácií nevýrobného charakteru.“ *Pravda* 14. 6. 1956, s. 6.

⁵⁶ *Pravda*, 17. 4. 1956.

⁵⁷ Detaily o niekoľkoročnom (už) neverejnom pokračovaní konfliktov spätých s pojmom „kultu osobnosti“ v oblasti cenzúry sú tematicky zaradené do III. kapitoly.

Na prelome rokov 1956 a 1957 už bolo všetko inak v celom tábore socializmu. Udalosti v Poľsku a najmä v Maďarsku „dali za pravdu“ všetkým, ktorí cítili, že povolením zovretia diktatúry sa reálna moc komunistov začne zmenšovať. Súdruh Bacílek v referáte „V spojení strany s ľudom je úspěch našej politiky“ zdôrazňoval, že socializmus nemôže trpieť travičov studní, nemôže „dovoľovať, aby ktokoľvek hlásal, čo mu napadne, aby ktokoľvek písal, čo mu napadne“.⁵⁸ A v *Pravde* sa začalo písať o tom, že „páni zo Slobodnej Európy propagujú dokonca akési ‘od-stalinizovanie’, rafinovane predstierajúc, že toto je nejaká línia XX. zjazdu KSSZ“.⁵⁹

Ešte o päť rokov neskôr, v roku 1961, metodická a obsahová pomôcka pre propagandistov krúžkov dejín KSČ nabádala svojich aktivistov v odseku o „výklade a objasnení účinného postupu ÚV KSČ po XX. zjazde KSSZ“ takto: „Naša strana vykonala otvorenú kritiku všetkých nedostatkov a zahájila boj za ich odstránenie. ÚV KSČ dôsledne presadzoval leninské metódy do života celej strany a riadenia štátu. ... Pri celkovom hodnotení udalostí *propagandista vyjde z rokovania celoštátnej konferencie 1956.*“⁶⁰

Maďarské povstanie, jeseň 1956

Dianie v Maďarsku na jeseň roku 1956 zaskočilo tvorcov zahraničnopolitického spravodajstva pre Československo niekoľkými skutočnosťami. Prvou bola, pochopiteľne, akcelerácia vývoja, na ktorý plánovitá informačná politika tvorená v dlhodobom horizonte nebola pripravená. K negatívam sa pridružilo vedomie, že išlo o dianie v „bratskej“ krajine, kde na čele súperiacich prúdov spoločenských pohybov do posledného momentu stáli preverení komunisti, súdruhovia. Navyše bol, vzhľadom na geografickú blízkosť a množstvo osobných kontaktov, pre podstatnú časť územia československého štátu ťažko použiteľný scenár úplného utajenia neželaných udalostí. Výsledkom bola nekompaktná propagandistická línia s dennými výkyvmi v interpretácii udalostí i v hodnotení osobností, ktorá nedokázala navodiť dojem dôveryhodného spravodajstva.⁶¹

⁵⁸ *Pravda*, 16. 12. 1956, s. 3.

⁵⁹ *Pravda*, 26. 1. 1957, s. 3, M. Marko: „Poznámky k diskusi o demokracii a demokracii v diskusi“.

⁶⁰ *Metodická a obsahová pomôcka pro propagandisty kroužků dějin KSČ*, Praha 1961, s. 37.

⁶¹ V analýze sú v časovej postupnosti citované úryvky z denníka *Pravda*, 23. 10. - 16. 11. 1956.

V stručnom kalendáriu pripomeňme, že v utorok 23. októbra sa v Budapešti konala demonštrácia, ktorej účastníci vyjadrili podporu liberalizačným zmenám, odohrávajúcim sa v Poľsku. Potom pokračovali likvidáciou symbolov komunistickej moci v meste, odzbrojovaním príslušníkov polície a pokusom o obsadenie budovy rozhlasu. Vedenie maďarských komunistov menovalo nového predsedu vlády, Imre Nagya. V stredu vyšli z kasární do ulíc Budapešti sovietske jednotky a z Moskvy prileteli Mikojan a Suslov. 28. októbra sa úspešne skončilo vyjednávanie o všeobecnom zastavení paľby. O dva dni neskôr Sovietsi uverejnili vládnú deklaráciu, sľubujúcu rozvoj vzájomných vzťahov socialistických štátov na základe rovnoprávnosti, bez zasahovania do vnútorných záležitostí. Vzápätí však masívne posilnili svoje jednotky v Maďarsku. Nagy vyhlásil neutralitu štátu a žiadal o pomoc OSN. Sovietsi 4. novembra zaútočili na Budapešť a povstanie, ktoré miestami prerastalo do občianskej vojny, krvavo potlačili. Dnešné štatistiky hovoria o približne 600 padlých sovietsoch. Na maďarskej strane uvádzajú 4000 padlých, 300 následne popravených, 22 000 odsúdených a státisíce emigrantov. Moci sa ujal premiér novej, „robotnícko-roľníckej“ vlády, János Kádár.

Pre denník *Pravda* z 25. októbra 1956 ešte neboli správy z Maďarska hodné titulnej stránky. Niesol sa v znamení priprav podujatí k mesiacu Československo-sovietskeho priateľstva, nazvaných „Radostné starosti“. Na strane 2 *Pravda* oznámila „vážne udalosti v Maďarsku“, „nepokoje inšpirované kontrarevolučnými živlami, ktoré sa pokúsili o zvrat ľudovo-demokratického zriadenia“. V danom momente však už „úspešne prebiehala likvidácia kontrarevolučných bánd“, hoci správa sa zmieňuje i o tom, že „nepriateľské živly oklamali mnoho dobromyseľných pracujúcich“.

Nasledujúci deň úvodníkom „Neotrasiteľná je jednota nášho ľudu“ *Pravda* varovala domáce obyvateľstvo. Nepriatelia socializmu „počítajú s tým, že mnohí, najmä mladší ľudia, študovali zväčša zo Stalinových diel, nepoznajú dobre Marxove, Engelsove a Leninove práce a preto budú prístupní k tomu, aby z pozície liberalizmu a meštiackeho anarchizmu útočili na jednotu strany a ľudu, na silu a bezpečnosť štátu“.

V správach z Maďarska oznámili „pokusy reakčných podzemných organizácií o ozbrojený puč“. Hoci nikde nenájdeme odhady počtu povstalcov, o vážnosti situácie napovedalo, že na žiadosť maďarskej vlády „pomoc poskytnú sovietske jednotky“, ktoré boli dislokované v Maďarsku na základe Varšavskej dohody. „Život v niektorých štvrtiach Budapešti prechádza do normálnych koľají.“ Podľa sobotných správ sa situácia už dokonca „upokojila natoľko“, že boli znova otvorené potravinové ob-

chody. Ozbrojení povstalci sa vzdávali na základe Nagyovej amnestie. V nedeľu „ľudová demokracia v Maďarsku upevňuje svoju moc“. V pondelok boli priznaní niekoľkí zranení Sovieti, „vykonávajúci poriadkovú a sanitnú službu“, a pretrvávajúce lokálne zrážky. Citovaná bola Moskovská pravda, kde súdruhovia Kádár a Nagy hovorili o „nepočetných kontrarevolučných štváčoch“.

Ďalší deň už bolo všetko inak. Začal ho „Špinavý pokus zneužitia OSN“ na zaručenie neutrality. Zdanlivo nepochopiteľne, v čase, keď sa „reakčné elementy pod údermi maďarských pracujúcich viac-menej podarilo rozprášiť“. Na stránky novin vstúpila ďalšia téma, začínala sa invázia do Egypta kvôli Suezskému prieplavu. V posledný októbrový deň už nebola jednota nášho ľudu „neotrasiteľná“, ale len „nezdolná“. Správy z Maďarska ukazovali, že „cesta socialistickej výstavby je tam vážne ohrozená, že nepriateľom socializmu sa v mnohých smeroch darí ich dielo“. Publikovaná bola „Deklarácia vlády ZSSR o základoch rozvoja ďalšieho upevnenia priateľstva a spolupráce medzi ZSSR a ostatnými socialistickými štátmi“. V nej sa sľubovalo budovanie vzťahov na základe „úplnej rovnoprávnosti, rešpektovania územnej celistvosti, štátnej nezávislosti a zvrchovanosti a nezasahovania do vnútorných záležitostí“.

Novinky z Budapešti zachytili plán na koaličnú vládu viacerých politických strán, hodnotený ako krok späť. Začínalo prituhovať: „Supi, ktorí dnes krúžia okolo Maďarska a zlietajú sa zo všetkých končín kapitalistického sveta.“ 1. novembra sa čitatelia dozvedeli, že „došlo k tak vážnemu otraseniu maďarskej ľudovej demokracie, že treba mať najväčšie obavy o jej existenciu“. Sovietske vojská boli na žiadosť vlády odvolané do kasární. Kardinál Mindszenty znovu vo funkcii arcibiskupa. Obnovovali sa politické strany. Maďarský ľud „musí ustrážiť socialistickej vymoženosti“. „Robotnícka trieda a všetok pracujúci ľud sa ocitli v zápase s dobre organizovaným, zo Západu podporovaným nepriateľom a tento zápas bude vyžadovať veľké vypätie a odhodlanie.“

Československá propaganda začala pripravovať vo verejnej mienke pôdu pre oprávnenosť zásahu cudzích vojsk. S dôrazom na „osud socializmu v tej ktorej krajine spočívajúci predovšetkým v tom, že každá komunistická strana pociťuje plnú zodpovednosť nielen za osudy vlastného národa a krajiny, ale i zodpovednosť za celé hnutie“. Ďalší deň sa niesol pod heslom „Sú len dve cesty“. Sovietske jednotky sa stiahli a „spoza hraníc hrnuli sa na maďarský ľud, ako vyhladované šakaly, najzarytejší nepriatelia“. „Tragické dni Maďarska, sedemdnňové boje, ulice preplnené troskami.“ Nikde sa nepísalo, aké zbrane boli použité a kto

ich používal. Nasledujúceho dňa noviny hlásili napätú situáciu, občasnú streľbu. Pristávali vraj lietadlá plné agentov, diverzantov, zbraní, streliva. V nedeľu 4. novembra už Imre Nagy definitívne nebol súdruhom, lež „oportunistom“. Staral sa totiž o „novú zradu na robotníckej triede, na veci socializmu“, jeho vláda bola vopred odsúdená ako „vláda zrady“.

Potom nadišiel zlom. Pondelkovému číslu predchádzalo ešte mimoriadne vydanie *Pravdy*, na titulnej strane s obrovským nadpisom „Maďarský ľud zvířazil nad kontrarevolúciou“. Súdruh Kádár je predsedom novej vlády, budovanej už od 1. novembra, pretože v tej starej „nemali žiadne možnosti, aby zakročili“. V pondelok 5. novembra bolo už všetko jasné, „Maďarsko sa spamätalo“. Nová vláda požiadala v záujme ľudu velenie sovietskych vojsk, „aby pomohlo skrotiť čierne sily reakcie a kontrarevolúcie a obnoviť poriadok a pokoj v krajine“. Tri dni sa navracal poriadok, 8. novembra strana žiadala „rozhodne skončiť so skupinou I. Nagya“. 9. novembra československá vláda oznámila zriadenie Fondu solidarity v prospech maďarských pracujúcich. Až 10. novembra bola v *Pravde* uvedená prvá správa „od nášho vyslaného spravodaja“. Približne odvtedy bola veľká pozornosť venovaná i pozitívnemu opisovaniu správania sa sovietskych vojsk. Pravidelne boli dementované správy o deportáciách do ZSSR. „Sú to gavalieri“, len a len ich prítomnosť zabraňuje terorizmu. „Provokatéri navádzali ľudí, aby rabovali“, a potom „rozširovali správy, že obchody spustošili sovietski vojaci.“ Bez nich by „porážku agentov kontrarevolúcie“ maďarskí vlastenci neboli zvládli.

Z tlače nebolo jasné, čo robila pôvodná maďarská armáda. Až 16. novembra správy spomenuli „*tank banditov*, ktorý sa objavil na rohu ulice“. O niečo neskôr „dokonca aj *kanóny*“. V decembri len tak mimochodom ktosi povedal, že v uliciach boli aj *sovietske tanky*. Hoci nikdy nebolo zverejnené, že tie staré zlyhali, začínali fungovať „nové maďarské bezpečnostné zbory“.

Údaje o počty utečencov sa rôznili. Najprv boli všetci označovaní za utekajúcich pred terorom. Keďže sa nevracali, preznačkovali ich na fašistov. Po propagandistických kampaniach „listov z táborov“ zo Západu, kde „desaťtisíce zvedených Maďarov nemajú prácu“, boli amnestovaní. Víťaní boli tak i tí navracajúci sa maďarskí občania, ktorí „ušli v čase, keď vyčíňal biely teror“ do Rakúska. Nepoloženou otázkou ostalo, prečo pred kontrarevolucionármi neutekali napríklad do Československa.

Vďaka materiálom zachovaným v AMV SR a SNA je priebeh kampane z čias maďarského povstania ideálnym prameňom na skúmanie správania sa predstaviteľov mocenských rezortov i reálneho vplyvu propagan-

dy na obyvateľstvo, prieniku informácií z iných zdrojov a prítomnosti takých názorov u verejnosti, ktoré boli mimo vyžadovanej línie.⁶²

Interné informácie orgánov ministerstiev vnútra a obrany sa od proklamácií prezentovaných verejnosti podstatne odlišovali. Už 24. októbra bol z príkazu ministra vnútra „okamžite zahájený prieskum verejného mienenia obyvateľstva, zameraný k udalostiam v Poľsku a Maďarsku“. Jedna z odoziev na túto akciu potvrdzuje, že vysokoškolskí študenti, ktorí boli ako basketbalové družstvo v Budapešti „vyprávajú, že do pokojnej demonštrácie začali strieľať tanky. Ďalej tvrdia, že všetok maďarský ľud sa stotožňuje s povstalcami, lebo Rusi tam robili útlak a ide o maďarský oslobodzovací boj. Vcelku neveria, že ide o kontrarevolúciu a nastolenie kapitalizmu.“⁶³ Správa o situácii na vysokých školách a medzi mládežou z 2. novembra pripomína, že lampiónový sprievod, ktorý sa mal pri príležitosti osláv výročia VOSR konať v Košiciach, bol krajským výborom strany zrušený, aby nemohol byť zneužitý k „nejakým kontrarevolučným činom zo strany reakcie“.

Časť územia Slovenska bola v dosahu povstaleckého rádiového vysielania. Prepis jednej z večerných relácií rádia Miškolc uvádza citáciu výzvy „bratia Slováci... nepomluvajte u Vás nás za fašistov a podporujte náz v našom spravodlivom boji“. Podľa dokumentov zo začiatku novembra boli naopak z československého územia do Maďarska posielané prosovetske noviny a na PO-VB v Milhošti bol pre maďarských súdruhov pripravený čistý novinový papier zo Slavošoviec. Košické okresné oddelenie MV vyfasovalo mimoriadny prídel 5000 forintov „pre služobnú potrebu“. Po straníckej linke sa šírilo upozornenie z ÚV KSS, že „na územie Slovenska môžu byť zhadzovaní ako parašutisti agenti imperialistických rozvedok“ a apely na bdelosť a ostrážitosť občanov. Na 3. a 4. novembra bolo oznámené „normálne vojenské cvičenie niektorých záložníkov,“ ktoré „nemalo byť považované za mobilizáciu“. Opäť bola z oficiálnych miest žiadaná správa o prijatí tejto informácie obyvateľstvom. Z Prešova hlásili 31. októbra miestny „výskyt poplašnej správy v tomto znení: V súčasnej dobe dôjde k tretej svetovej vojne, nakoľko takto predpovedá ‘Sibila’. Rozširovanie takejto správy má podľa zistenia sčasti vplyv na zvýšený nákup tovaru dennej spotreby, ako múky, cukru a pod.“

Napriek bohatým zdrojom informácií o verejnej mienke nedokázali

⁶² AMV SR, B 10 -7, i. j. 72 - 88; SNA, fond ÚV KSS, David, kart. 2248, i. j. 344.

⁶³ AMV SR, B 10-7, i. j. 72. Všetky citácie až po nasledujúcu poznámku pochádzajú z jednej inventárnej jednotky uvedeného tajného fondu. PO-VB (Pohraničné oddelenie Verejnej bezpečnosti), KS MV (Krajská správa Ministerstva vnútra).

propagandisti svoj produkt adaptovať tak, aby splnil požadovaný cieľ.⁶⁴ Namiesto ponúkajú „politicky akceptovateľných verzii reality“ strácali sily v neúspešnom zápase s prísny systémom utajovania informácií, do ktorého ich nútili ministerstvá vnútra a obrany. Informačné vákuum a všeobecná nedôvera verejnosti voči oficiálnym médiám doháňali ľudí k podliehaniu fáмам a snahe čítať najrozličnejšie „znamenia“. Štátom sa prehánali vlny správ agentúry „JPP – jedna pani povedala“. Verejnú atmosféru ilustruje nasledovná príhoda, zachytená v hlásení cenzora. Na začiatku bol nevinný článok v nedeľnej prílohe denníka *Lidová demokracie*, ktorá priniesla gazdinkám rady o základných zásobách potravín, ktoré by mala mať bežná domácnosť poruke. Problémom sa stalo načasovanie článku – koniec októbra 1956. Povedomie o tom, že *Lidová demokracie* bola formálne prezentovaná ako „nie úplne komunistické“ noviny, vyprodukovalo spolu s vyššie uvedenou informáciou fámu, že redakcia takto statočne varuje svojich čitateľov pred nadchádzajúcou vojnou. Hľadanie skrytého významu sa zmenilo na spúšťač nákupnej lavíny.⁶⁵

Ten istý týždeň nejaká pani z Kácova konzultovala v súkromnom liste (ktorý zachytila cenzúra v rámci zisťovania verejných nálad) svojmu synovi-lekárovi informáciu od riaditeľa školy, že všetci učitelia majú byť očkovaní proti týfusu, paratýfusu a tetanu. „Vyzerá to podozrivo, pretože to má byť prísne dôverné. Prosí ťa, aby si poradil, či sa má či nemá zúčastniť toho očkovania. Vyzerá to, ako by mali všetci učitelia s deťmi odísť niekam preč, ja to tak narýchlo, tajne.“⁶⁶

O ďalší druh poplašných správ a následné prísne vyšetrovanie sa postarali vojaci miestnych posádok, ktorí zrejme z recesie vypisovali rodičom a frajerkám v listoch, že „kontrarevolučné živly z Maďarska vtrhli na územie východného Slovenska, kde sa zakopali a my s nimi vedieme boj“, „v horách na východnom Slovensku a to najmä v blízkosti Košíc sú ozbrojené tlupy, ktoré majú vysielaciu a my proti nim robíme akcie.“⁶⁷ Náčelník KS-MV pritom zdôraznil, že takéto zjavy svedčia o slabej masovopolitickej práci tamojšej posádky.

⁶⁴ Viac o tejto téme v Zavacká, Marína: A čo píšú, bude vojna? Propagandistické využívanie pocitu ohrozenia v studenej vojne, in: *Slovensko vo vojnách a konfliktoch v 20. storočí*, (Eds.: Štefánský M. – Purdek I.) Bratislava: 2003, p. 233-238.

⁶⁵ AMV ČR AMV ČR, fond H 669, díl II., K událostem v Maďarsku a Polsku. Správa z 1. 11. 1956 o novinách *Lidová demokracie*, rubrika Rady hospodyňkám. *Lidová demokracie* bola oficiálnym tlačovým orgánom Československej strany lidovej.

⁶⁶ AMV ČR, H 669, díl II.

⁶⁷ AMV SR, B 10-7, i. j. 72. Všetky citácie až po nasledujúcu poznámku pochádzajú z jednej inventárnej jednotky uvedeného tajného fondu.

V deň sovietskeho útoku na Budapešť, 4. novembra o 7.00 hod minister vnútra Barák s okamžitou platnosťou vyhlásil stopercentnú pohotovosť pre všetkých príslušníkov MV, vojská MV ako aj pre všetky útvary. Ako perlička pôsobí dodatok referentky z Prešova na ďalekopise ministerského rozkazu: „to nezabudnite povedať, lebo Praha na to kladla veľky doraz aby to bolo zariadené.“

Správy o náladách naďalej referovali o rečiach protištátnych živlov. Doktor nemocnice v Humennom tvrdil, že sa to v Maďarsku dalo očakávať, „nakoľko tam boli nemožné pomery a konečne Európania nemôžu dlho žiť podľa sovietskeho spôsobu, lebo v ZSSR ani po 40 rokoch ľudia ešte nemajú riadne odevy. To, čo je dobré sovietskemu ľudu, ktorý bol vyťahnutý z najväčšej zaostalosti a negramotnosti, nemôže byť dobré kultúrnym Európanom, ktorí už boli zvyklí žiť inakším spôsobom života. Keby u nás naozaj boli tajné a slobodné voľby, zaručene by aj niektorí komunisti nevolili na tento režim.“ Jeho kolegyňa bola presvedčená, že „ruské tanky masakrovali maďarských ľudí a za tých pár dní pobili 50 000 občanov.“

Obyvateľ Veľkého Šariša pred spoluobčanmi hovoril, že „ešte nič nie je stratené, lebo Amerika to tak nenechá, u nás je mobilizácia, ale bojovať nebude nikto, a ja ako bývalý dôstojník budem viesť po narukovaní kam sa mám pridať, respektíve kam utiecť“. Iní považovali za taktickú chybu, že Maďari nevyčkali, kým Rusi úplne odídu, obviňovali Bulgani na z vedenia útočnej vojny priečiacej sa leninskej poučke o vojne obrannej. Dvaja dedinskí učitelia z prešovského okresu schvaľovali odstraňovanie socialistických symbolov.

Nákup potravinových zásob sa na niektorých miestach zvýšil o 100-150%. Na odbyt išli najmä múka, masť, soľ, zápalky, cukor. Podľa pisateľa správy z Košíc sa „riadiťel byskupskeho uradu vyjadril, že výťažstvo nad kontrarevolúciou v Maďarsku je pirohovým výťažstvom, že nie je na stálo. Medzi pomocou sovietskej armády a udalosťami v Egypte vidí on podľa jeho reči súvislosť a síce, že sa všetkým stojí svetová moc židovského kapitalizmu, ktorý má vplyv jednak na USA a jednak na ZSSR.“

Pretrvávajúce napätie na hraniciach sa prejavovalo v ochabovaní disciplíny. 6. novembra sa 10 súdruhov príslušníkov vybralo z budovy umiestnenia svojej údernej skupiny upravovať jedáleň, odkiaľ časť z nich pokračovala do krčmy, kde poručík, podporučík a mladší seržant „požili väčšie množstvo liehovín, takže sa urobili neschopnými okamžitého nástupu služby“. Mladší seržant, odvelený z Karlových Varov neskôr na ubytovni vykrikoval, že sa „na službu na hranici vy..., a že tu za 1170 Kčs slúžiť nebude, že sa radšej nechá zatvoriť“. V správe o jeho priestupku je operatívne navrhované 10-dňové väzenie.

Nadriadení však neboli nadšení ani z príliš aktívnych strážcov hraníc. Zistilo sa totiž, že „na niektorých PO-VB a taktiež i niektorí príslušníci ČSLA, keď vidia, že k čl. hranici prichádzajú maďarskí občania, týchto volajú na naše územie a potom zadržujú. Toto je zásadne nesprávne a neprípustné.“ Správa zdôrazňuje najmä fakt, že deti a ženy, ktoré prichádzajú nakúpiť potraviny, treba vrátiť okamžite domov a nie je vhodné ich zadržiavať a odosielať k výsluchom.

Hoci sa vyskytli zmienky o existencii internačného zberného tábora, pobyt v ňom sa zrejme netýkal významného počtu osôb. Podozriví kontrarevolucionári boli preventívne uväznení, ohrození maďarskí príslušníci bezpečnostných orgánov, ktorí sa „uchýlili pod ochranu čs. úradov po vzniku kontrarevolučného puču“ boli zasa „odovzdávaní k dispozícii sovietskym orgánom do Miškolca“.

Po zrušení pohotovosti prišiel čas bilancii a účtovania. Podľa správy KS-MV Košice v období od 23. októbra do 28. novembra 1956 prešlo do košického kraja z Maďarska 470 občanov. Z nich 449 bolo poslaných späť. Do väzby bolo vzatých 21, z toho do Maďarska odovzdaných 3. Zo stále uväznených bolo 11 za kontrarevolučnú činnosť, 7 bez podozrenia z trestného činu len za ilegálny prechod do ČSR. Rozviedčikom boli preplatené kilogramy droždia, soli, cukru a tiež desiatky cigariet, ktorými počas kolapsu zásobovania v Maďarsku vyplácali svojich maďarských informátorov. Mimoriadne aktivity na československo-maďarských hraniciach po 20. novembri postupne utíchali.⁶⁸

V *Pravde* zo 16. decembra sa prvý tajomník ÚV KSS Karol Bacílek pochvalne zmienil o vysokej morálke orgánov bezpečnosti, pohraničnej stráže i armády, ktoré „často i za ťažkých poveternostných podmienok preukazovali vysoký stupeň disciplinovanosti“. Ocenil i dobrovoľné „nespočetné ponuky“ československých občanov pomôcť našim „ozbrojeným zložkám, ľudovým milíciám, prípadne sa priamo zúčastniť boja proti maďarskej kontrarevolúcii“⁶⁹.

Karibská kríza, jeseň 1962

Informácie o politike Sovietskeho zväzu voči Kube sa sporadicky objavovali v tlači od Castrovho vylodenia sa na Kube a najmä od úspešného završenia prevratu v roku 1959. Fidel Castro bol vykresľovaný ako

⁶⁸ MV SR, B 10-7, i. j. 72

⁶⁹ *Pravda*, 16. 12. 1956

revolucionár, ktorého sociálne cítenie vyvoláva v ZSSR a v ostatných socialistických krajinách prirodzené sympatie. Charakteristika hnutia, ktoré viedol – pokrokového, revolučného a protiimperialistického – z neho robila ukážkového kandidáta na nezištnú pomoc a podporu v rámci povinností, vyplývajúcich komunistom ostatných krajín z axiómy o proletárskom internacionalizme. Podpora Castrovým silám bola prezentovaná ako „pomoc krajine, ktorá je vydieraná americkou hospodárskou blokádou“. Zbabraný americký pokus o elimináciu revolúcie cestou invázie sa stal vo očiach sovietskych politikov, ktorí si uvedomovali geopolitický význam vytvorenia si sféry vplyvu v tesnej blízkosti USA, historickou šancou. V roku 1960 ZSSR s Kubou uzavrel široko koncipovanú obchodnú dohodu a zaručil Castrovmu režimu možnosť udržania chodu ekonomiky zoči-voči americkému embargu.

Občania ČSR Kubu vnímali skôr v kontexte svojho podielu na „dodávkach“. V ľudovej slovesnosti sa stávala symbolom príčiny nedostatku tovarov na domácom trhu. Z ľudových estrád cenzori vyradňovali hlásky typu: „Nepáči sa vám stáť v šóre na mäso? Tak si kúpte sánky, tých môžete mať aj trojo. Viete, ono na Kube ešte nesneží.“⁷⁰ Naopak oficiálnym mediálnym zvýrazňovaním akútneho vojenského ohrozenia Kuby zo strany USA sa vytvárala v československej verejnej mienke priaznivá atmosféra pre podporu obranyschopnosti Kuby.

Avšak žurnalistický opis Kuby bol koncipovaný v rámci obrazu nezávislej krajiny, ktorá udržiava so socialistickými krajinami obchodné styky na základe obojstrannej výhodnosti a záujmu. Otvorene sa pripomínalo, že vedenie štátu nepatrí k vyhraneným marxistom. V novinách vystupovali ako „čestní ľudia, ľudia veľkých činov, ľudia, ktorí úprimne chcú slúžiť svojej vlasti, bojovať proti cudzím vykorisťovateľom a utláčateľom“ ale nie – aspoň zatiaľ – ako komunisti.⁷¹

Kľúčový motív karibskej krízy, téma *vojenských základní na cudzích územiach*, nebola pre poslucháčov a čitateľov rečí sovietskych štátnikov novinkou. Záznam zo stretnutia N. S. Chruščova s predstaviteľmi amerických odborov v septembri 1959, publikovaný v Moskve ako súčasť edovaných spisov v roku 1960, obsahuje i tento dialóg: [Chruščov:] „Okolo našich hraníc sú americké vojenské základne, ale my základne na americkej pevnine nemáme. Ako by vám bolo, keby v Mexiku a v Kanade boli sovietske základne?“ [host' V. Reuther:] „A kto vám v tom

⁷⁰ AMV ČR, 318-4-2, Informačná správa o r. 1962.

⁷¹ Chruščov, N. S.: *O zahraniční politice Sovětského svazu*, II., ref. 8, s. 203.

bráni? Zaobstarajte si aj vy také základne.“ Komentár uvádza, že táto provokačná poznámka vyvolala medzi ostatnými prítomnými Američanmi *búrku námietok*.⁷²

Ešte vo svojom záverečnom prejave na XXI. mimoriadnom zjazde KSSZ vo februári 1960 Chruščov vyhlasoval: „Sovietsky zväz nemá na území iných štátov *vôbec žiadne vojenské základne*, pretože usudzujeme, že budovanie takých základní, najmä keď sú na hony vzdialené od vlastného územia, nie je nič iného než príprava na vojnu, príprava na agresiu.“⁷³

Na tlačovej konferencii v Kremli 12. júla 1960 Chruščov už priamo vyvracal americké „údajné tvrdenia“, že Rusi vraj chcú na Kube vybudovať svoje vojenské základne. Označil ich za „nehorázný nezmysel“. Námietky odmietol poukazom na argument, že vzhľadom na sovietsky pokrok vo využívaní vojenskej techniky je najlepšou základňou Sovietsky zväz, „odkiaľ môžu sovietske rakety neomylné zasiahnuť ľubovoľné miesto v ktorejkoľvek časti sveta. ... Vojenské základne na cudzích územiach budujú americkí imperialisti, ktorí obklopili Sovietsky zväz základňami.“⁷⁴

Napredovanie vo vývoji sovietskych kozmických rakiet dodávalo použitým argumentom na dôveryhodnosti. Let Germana Titova podľa sovietskych i amerických komentátorov potvrdil, že Sovietsi sú schopní vyslať a navigovať raketu s obrovským doletom na vopred vytipované miesto. Titov sa stal dokonca symbolickým „posilnením“ východného Berlína. Jeho mediálne bohato využitá návšteva tohto mesta v čase, kedy NATO do západného Berlína „posielalo vojakov“, mala poukázať nielen na sovietsku mierumilovnosť, no i na irelevantnosť počtu jednotiek pozemného vojska a konvenčných zbraní. Hrozbu odvety za útok zo strany západu stelesňovali rakety, schopné zasiahnuť „ľubovoľné miesto v ktorejkoľvek časti sveta“, teda i priamo na americkom kontinente.

Novinové správy o kubánsko-amerických vzťahoch z leta 1962 sa na prvý pohľad nevyomykali obvyklým stereotypom. *Agresor* zbrojil a ohrozoval, Kubánci posielali varovania, občas nad nimi preletelo špionážne lietadlo, príležitostne nejaké zostrelili. Tie isté veci sa diali medzi Československom a Nemeckom, či USA a ZSSR. Dôsledkom neustálej mobili-

⁷² Chruščov, N. S.: *Svět beze zbraní, svět bez válek*, II., ref. 5, s. 203.

⁷³ Chruščov, N. S.: *Svět beze zbraní, svět bez válek*, I., ref. 24, s. 76.

⁷⁴ Chruščov, N. S.: *O zahraniční politice Sovětského svazu*, II., ref. 8, s. 210, tlačová konferencia 12. 7. 1960.

zácie verejnej mienky v súvislosti s revanšizmom, militarizmom a inými akútnymi „hrozbami“ mali takéto informácie nevelký účinok.

Na začiatku septembra 1962 článok v *Pravde* o kubánskom odmietnutí ďalšej „provokatívnej americkej nóty“ – kvôli údajnému útoku kubánskych lodí na americké lietadlo – obvinil USA z neustáleho hľadania zámienky na novú intervenciu proti Kube. „Preto tiež ľživo vyhlasujú, že Sovietsky zväz si vraj utvoril z Kuby vojenskú základňu.“⁷⁵ O deň neskôr boli čitatelia informovaní o začiatku pobytu vysokých kubánskych predstaviteľov E. Guevaru a E. Aragonesa v Československu. Zavítali doň cestou z Moskvy a zdržali sa štyri dni. Pod titulkom „Nová doktrína – staré ciele“, bol 7. septembra publikovaný zahraničnopolitický komentár, ktorý odsudzoval reč ministra obrany McNamaru k študentom Michiganskej univerzity z polovice júna. McNamara vysvetľoval princípy politiky „kontrolovanej jadrovej odvetvy“, amerického variantu ústupu od stratégie masového úderu.

Reportáž o zjazde kubánskych odborov predstavovala Kubu, stojacu „na stráži pred agresormi“ a ubezpečovala, že „zbrane, ktoré má Kuba, slúžia na obranu a nikoho neohrozujú“. Podľa citovaných prejavov zo „zhromaždení roľníkov v Brazílii“ musí Kuba „brániť celý [juhoamerický] kontinent“.⁷⁶ Z dnešného pohľadu už táto správa indikuje výnimočné dianie, kvôli ktorému bolo treba vyvolávať u domáceho publika ilúziu obrovskej masovej podpory Kuby u jej latinskoamerických „susedov“. Promoskovskí propagandisti pracujúci smerom do zahraničia zatiaľ pracovali na zabezpečení „spontánnych“ akcií verejnosti. Čitatelia už z novín vedeli, že Kennedy sa rozhodol mimoriadne povolať do služby záložníkov, i to, že sa tento akt snaží „spájať s obrannými opatreniami, ktoré Kubánska republika musela uskutočniť tvárou v tvár rastúcemu nebezpečenstvu zahraničnej vojenskej intervencie“.

Na fakt, že pomoc socialistických krajín Kube nespočívala len v dodávkach spotrebného tovaru a výrobných komplexov a že vyslaní odborníci neboli výlučne civilnými zamestnancami, nebyvalo vhodné v tlači upozorňovať, no 9. septembra to prestalo byť verejným tajomstvom. Americká tlač podľa článku v *Pravde* totiž „úmyselne zveličuje správy o sovietskych dodávkach výzbroje a o vyslaní technických odborníkov na výcvik kubánskych vojakov a o pomoci, ktorá sa poskytuje na žiadosť zvrchovanej kubánskej vlády“. Sovietski vojaci a zbrane už na Kube teda oficiálne boli.

⁷⁵ *Pravda*, 2. 9. 1962.

⁷⁶ *Pravda*, 8. 9. 1962.

Fóbia, vybudená nezodpovednými americkými militaristami vraj dosiahla takých rozmerov, že situáciu musel upokojovať sám prezident Kennedy, ktorý „bol nútený“ dementovať na svojej tlačovej konferencii „rôzne výmysly a ohovárania“ o sovietskej pomoci Kube. „Vyvrátil napríklad výmysel o tom, že na Kube sú nejaké organizované bojové sily, ktoré prišli z ktorejsi krajiny sovietskeho bloku, o existencii vojenských základní, vybudovaných Ruskom.“⁷⁷ TASS zásoboval novinárov i listami predstaviteľov „rozhorčenej verejnosti“ Latinskej Ameriky, ktorí obhajovali dodávky sovietskych zbraní Kube a vyčítali USA, že svojimi zbraňami zaplavilo celý kontinent.

Naozaj vážne začala pre tunajších čitateľov situácia vyzeráť až 11. septembra. Pod hlavičkou „Sovietsky zväz vážne vystríha proti agresii,“ zaberalo vyhlásenie TASS o „provokáciách USA proti Kube“ vyše celej novinovej stránky. Varovanie obviňovalo členov Kongresu i americkú tlač, že vedú už dlhší čas bezuzdnú propagandu proti Kubánskej republike, „vzývajú na útok na Kubu, na útok na sovietske lode, ktoré privážajú kubánskemu ľudu nevyhnutný tovar a potraviny, skrátka vyzývajú k vojne“. Podľa vyhlásenia celý problém spočíva v tom, že v očiach vojnových hysterikov sa „zemiaky, alebo nafta, traktory a kombajny alebo iné priemyselné a poľnohospodárske nástroje na pomoc kubánskeму hospodárstvu“ menia na dojem, že sa na Kubu „hrnie akási záplava vojsk“. Sovietsky zväz sa netají tým, že posíla na Kubu agnómov, mechanizátorov, traktoristov a zootechnikov, ... aj prostých robotníkov sovchozov a členov kolchozov a hostí vo svojej krajine tisíce Kubáncov, ktorí tam získavajú poľnohospodárske znalosti a skúsenosti. Zaujímavo začína zmienka o zbraniach: „Ako je známe, dopravuje sa ... na žiadosť kubánskej vlády ... i určité množstvo výzbroje.“ O kubánskej žiadosti o vyslanie vojenských odborníkov a technikov je uvedené, že bola v Sovietskom zväze „posudzovaná s porozumením“. To znamenalo, že počet sovietskych vojenských odborníkov „nemožno ani porovnať“ s počtom vyslaných civilných expertov a že „zbrane majú slúžiť výlučne na obranné ciele“. Sovietsky zväz znovu zdôraznil argument o dostatku prostriedkov na odrazenie agresie a odvetný úder zo svojho vlastného územia a kontroval otázkou: „Celý svet vie, že USA obklopili Sovietsky zväz a ostatné socialistické krajiny svojimi základňami. Čo na nich umiestnili? Traktory?“⁷⁸ Informácia o prítomnosti sovietskych zbraní i

⁷⁷ *Pravda*, 9. 9. 1962.

⁷⁸ *Pravda*, 12. 9. 1962.

vojakov na Kube bola znova potvrdená. Ostávalo dohadovať sa, na aký druh obranných prostriedkov ešte nepostačovali ani vedomosti Kubáncov, preškolených kurzami v ZSSR.

Nasledujúce tri dni *Pravda* „vyzývala k rozumu“ a varovala pred „vojnovým dobrodružstvom“, šialencami, za podpory listov a názorov uvedomelých občanov. Potom sa minister námorného loďstva ZSSR vyjadril, že k „ostrovu slobody *mieria desiatky lodí*“, vezúcich naftu, poľnohospodárske stroje a rôzne zariadenie. „Nech americké lietadlá akokoľvek mávajú svojimi čiernymi krídlami nad stožiarimi sovietskych lodí, nepodari sa im podlomiť odhodlanie ľudu krajiny, ktorá buduje komunizmus, poskytnúť Kube bratskú pomoc pri obrane jej nezávislosti.“⁷⁹ Ďalšia podstatná informácia bola vonku. Američanom možno nešlo o dodávky pre Kubu ako také, ku Kube sa zrejme odrazu vydalo jedno veľké, konkrétne podozrivé uskupenie sovietskych lodí.

Vyššie týždňa trvalo masírovanie verejnej mienky článkami o odhodlaní Kubáncov, podpore československých pracujúcich a študentov, pribúdali stále nové „hlasy Latinskej Ameriky“, spravodajsky bol pokrytý „odpor sveta proti agresívnym úmyslom USA“. Domáce politické spravodajstvo informovalo o odhalení a odsúdení ďalšej skupiny imperialistických špiónov. Minister zahraničia V. David v OSN v prokubánskom vyhlásení podporil „všetky návrhy na zabezpečenie mieru a bezpečnosti národov“. Kube poslali pozdravné posolstvo členovia zväzu spisovateľov. Kongres schválil povolanie záložníkov.

V snahe odraziť podozrenia z využívania Kuby zo strany ZSSR, 29. septembra *Pravda* v článku „Čo získava Kuba“ citovala vyhlásenie F. Castra, že sovietska rybárska flotila, ktorá je v Atlantickom oceáne, bude môcť v prípade potreby použiť prístav, ktorý sa vybuduje v Havane s tým, že ZSSR k stavbe dodá všetko, čím Kuba nedisponuje. Na rozdiel od „spontánnych“ podporných akcií sovietskych satelitov, Američania boli obvinení z „organizovania“ latinskoamerického paktu proti Kube. Vyhlásenia na podporu Kuby sa pretiahli o ďalších štrnásť dní.

Zaujímavý začal byť stĺpček správ zo sveta, písaných temer mikroskopickým písmom. Hlavné veliteľstvo amerického atlantického loďstva podľa správičky z 14. októbra vyhlásilo v karibskej oblasti veľké námorné a obojživelné manévry, na ktorých sa malo zúčastniť 40 plavidiel. Pomedzi veľkými heslami odporu informovala tá istá malá rubrika 17.

⁷⁹ *Pravda*, 16. 9. 1962, v nasledujúcom texte (až po ďalšiu poznámku) je citovaná *Pravda* z dní 17. 10. – 1. 11. 1962.

októbra o stretnutí N. S. Chruščova s americkým veľvyslancom a o ich rokovaní o „najdôležitejších medzinárodných problémoch a otázkach sovietsko-amerických vzťahov,“ ktoré sa nieslo v priateľskom a srdečnom ovzduší. Veľká pozornosť bola zato venovaná podpornej návšteve alžírkeho premiéra Ben Bellu na Kube. Štatistika z 22. októbra sa zamerala na dôsledky západného bojkotu dopravy na Kubu pre lodiarske firmy štátov NATO. Uvádzala, že za posledných osem mesiacov pristalo na Kube 125 gréckych, 110 britských, 50 nórskych, 50 západonemeckých a 35 dánskych lodí. O porovnateľnom počte sovietskych alebo československých lodí sa štatistika nezmieňovala.

Z 23. októbra pochádzajú správy o príprave nebezpečných manévrov východne od Portorika a „podozrivej Kennedyho konferencii“, na ktorú sa do Washingtonu dostavili štátny tajomník Rusk, predseda zboru náčelníkov štábu, minister námorníctva a zástupca náčelníka štábu pre námorné operácie. V ten deň vydala sovietska vláda vyhlásenie, ktoré sa k československým čitateľom dostalo už nasledujúceho dňa, 24. októbra, súčasne s jeho publikáciou v *Moskovskej Pravde*. Dočítali sa, že už 22. októbra prezident Kennedy vydal svojmu vojnovému loďstvu rozkaz zdržiavať všetky lode idúce na Kubu, vykonať na nich prehliadku a neprepúšťať lode so zbraňami, ktoré označia americké úrady za útočné. Vo vyhlásení sa zopakovali tvrdenia o výlučne obrannom charaktere sovietskymi dodávaných vojenskej techniky.

Až vnútri čísla, na 4. strane, sa 25. októbra spôsob verejnej informovanosti definitívne zlomil. V dementi havanského rozhlasu, ktorý „kategoricky vyvrátil Kennedyho tvrdenie, že na Kube sú umiestnené *riadené strely*,“ sa použil konkrétny termín na označenie záhadných sporných zbraní. Zo správ o pochybnostiach Švédov a Britov o Kennedyho tvrdení, že „vraj na Kube sú *raketové základne*,“ bol predmet sporu ešte jasnejší. Aj úvodník z 25. októbra dehonestoval Kennedyho za „zosmiešnenie americkej vlády“ rečami o „sovietskych útočných základniach na Kube“. Československá vláda odsúdila blokádu Kuby a nápad vracaj po prehliadke tie lode, „čo vezú náklad, ktorý americké úrady označia za ‘útočné zbrane’“. Nikoho podľa nej nemôže presvedčiť „*smiešne tvrdenie*, že by taká malá krajina, ako je Kuba a jej mierumilovný ľud, mohla ohroziť bezpečnosť USA“. Podľa Castrovej odpovede Kennedymu boli reči o útočných zbraniach „celkom nezmyselné a absurdné“. Svetová rada mieru založila argumentáciu na predpoklade, že keďže ZSSR doteraz neodpovedalo na ohrozenie svojej bezpečnosti zo strany amerických základni v tretích krajinách, určite neobstojí domnienka, že by to urobilo teraz.

Pokrokoví obyvatelia Reykjavíku zas neuznávali právo americkej vlády zasahovať do toho, „aké *stavby* sa budujú v zvrchovanom štáte.“ Rakety – základne – stavby... tušený rozsah údajných sovietskych aktivít už začal pre domáceho čitateľa nadobúdať reálne rozmery. K tomu správa z Balkánu: „ľudové Bulharsko“ – turecký sused – vyhlásilo stav bojovej pohotovosti.

Kodanské noviny „odhalili pravú podstatu fotografií, ktoré americké propagačné orgány dali rozposlať po celom svete, aby ‘doložili’ tvrdenie prezidenta Kennedyho, že *na Kube sú základne s balistickými raketami stredného doletu*“. Noviny píše, že na fotografiách sú zreteľne viditeľné len „protiletadlové batérie, ale žiadne základne pre *rakety s jadrovými náložami*“. Potvrdili sa teda i šepkané správy poslucháčov vysielania vienedskej televízie a zakázaných rozhlasových staníc, že po svete kolujú akési fotografie, ktoré už videli všetci, len nie obyvatelia sovietskych satelitov. V. A. Zorin ich v OSN označil za „akési ‘dôkazy’, ktorých lživosť je zrejímavá“. Imperialistom poplatná Venezuela „nezmyselne“ (v intenciách USA) žiadala o „zabránenie dopravy *nukleárnych zbraní* na Kubu a zrušenie *raketových základní*, ktoré vybudoval Sovietsky zväz na Kube.“ Komunistická propaganda dokonca ironizovala Kennedyho za to, že sám pred časom ubezpečoval svojich spoluobčanov o neprítomnosti zbraní tohto typu na Kube.

Zahraničnopolitické spravodajstvo 26. októbra oznámilo prístupenie N. S. Chruščova na návrh generálneho tajomníka OSN U Thanta, prerušiť na 2 – 3 týždne dopravu zbraní i karanténne opatrenia, kým sa situácia nevyjasní.

Detailnejší opis fotografií sa objavil 27. októbra. „Nájdeme tu predovšetkým jasné plochy dvoch letísk. Rakety, ako je známe, z letísk neštartujú. Potom je tu zariadenie, ktoré by mohlo pripomínať batériu protiletadlových rakiet – tak ho tiež odborníci Pentagonu označili. A konečne sú na jednom z obrázkov záhadné škvrny, ktoré môžu byť pri troške fantázie hocičím, to majú byť tie rakety stredného doletu.“ Samotné „falošné“ fotografie však čitatelia na vlastné posúdenie nedostali.

O deň neskôr sa *Pravde* podarilo dať krásny vlastný gól. V čísle, v ktorom karikaturista Hajdučík v sérii obrázkov vykreslil štýl práce amerických dezinformátorov („malí astronauti“ – deti, stavajúce model rakety s rampou, sú fotografované „veľkým špiónom“ z U2, uniformovaní „podvodníci“ fotografiu prispôsobia a „zavádzaný“ čitateľ si ju obzerá v novinách), sa čitatelia dozvedeli o posolstve N. S. Chruščova Kennedymu s návrhom *stiahnuť z Kuby* – na základe výmeny za odstránenie amerických rakiet z Turecka – „prostriedky, označované USA za útoč-

né“. Text posolstva bol pritom v reálnom čase už dva dni starý, datovaný 26. októbra: „Rozmiestnili ste predsa raketové zbrane, ktoré nazývate útočnými, v Turecku, teda pri našom prahu. Ako sa teda zhoduje uznanie našich rovnakých vojenských možností s týmito nerovnými vzťahmi medzi našimi veľkými štátmi?“ Informácia bola oficiálne vonku. Rakety v Turecku boli dávno v tlači satelitov prezentované ako útočná hrozba NATO. Sovieti mali na Kube čosi porovnateľné, s čím sa dal robiť výmenný obchod. Fakt, že sovietska propaganda doteraz klamala, bol evidentný zo stránok tlačového orgánu Ústredného výboru KSS.

Podčiarklo ho Chruščovovo nasledujúce ubezpečenie Američanom: „*Prostriedky, o ktorých hovoríte, že Vás znepokojujú, sú v rukách sovietskych dôstojníkov. Preto je vylúčené akékoľvek náhodné použitie týchto prostriedkov na škodu Spojených štátov.*“ Opakovaný dodatok o tom, že sú dotyčné „prostriedky“ umiestnené na Kubu „na žiadosť kubánskej vlády a výlučne v záujme kubánskej obrany,“ veľa nenapravil. Chruščov vlastne Američanov ubezpečil, že sa nechystá vydať spomínané zbrane pod kubánske vojenské velenie. Zmienka o sovietskych dôstojníkoch ako záruke správneho použitia rakiet naznačila otvorenú dehonestáciu Kubáncov, inak by predsa neboli prezentovaní ako menšia záruka. Podstatným podtextom tejto vety bolo, že Sovietsky zväz má na Kube *vlastné rakety pod vlastným velením* a je ochotný sa o nich s Amerikou dohadovať ako veľmoc s veľmocou. O to, kde ostala zvrchovanosť kubánskej obrany, sa na pár dní prestali propagandisti úplne starať.

Hlavnou úlohou teraz bolo pomôcť Sovietom so cfou cúvať. Argumentovali Chruščovovou ústretovosťou voči návrhom U Thanta a lorda Russella. Podľa komentára z 29. októbra „ak sa z nebezpečnej situácie v karibskej oblasti, vyvolanej pirátskymi akciami a agresiou amerického imperializmu proti revolučnej Kube nevyvinul vojnový konflikt, je to predovšetkým zásluha *uvážlivého, rozumného, triezveho a obozretného postojá sovietskej vlády* i Kubánskej republiky“. Americké záruky, že nepodniknú inváziu na Kubu a zrušenie karantény po tom, čo sa ZSSR k zbraniam priznal a uznal nutnosť ich stiahnutia, boli prezentované ako dosiahnutie vlastného cieľa celej akcie. Sľub Kennedyho, „bábky v rukách monopolistov“, s garanciami OSN, len pred časom „mašinérie ovládanej USA“, bol odrazu dôveryhodným slovom, po ktorom mohol nasledovať okamžitý pokyn „*zastavenia ďalších prác* na budovaní vojenských zariadení na obranu Kuby“ a súhlas s „*demontážou* výzbroje pre Kubu, ktorú USA nazývajú ofenzívnymi zbraňami“.

Motív zodpovedného postupu ZSSR ostal v zahraničnopolitickej propagande kľúčovým ešte po niekoľko dní. Publikované boli vďačné

posolstvá a telegramy osobností Chruščovovi, plné „štátnickej múdrosti a uvážlivosti“. S posolstvom na Kubu ku Castrovi sa však musel vybrať osobne A. I. Mikojan. Počas jeho pobytu na ostrove Castro v rozhlasovom prejave vyhlásil, že nemá v úmysle podrobiť americkej inšpekcii *svoje vlastné zariadenia* – a „potvrdil pokračujúcu demontáž sovietskych vojenských zariadení na Kube“.⁸⁰

Paradoxom celej akcie zostalo, že hoci Chruščov v podstate naozaj dosiahol elimináciu jadrovej hrozby NATO v Turecku, ktorá ho k expanzii na Kubu motivovala, v očiach československej verejnosti sa imidžu porazenca nezbavil. Priebeh informačnej kampane v sovietskej a následne i československej tlači počas jeho zosadenia a neutralizácie v roku 1964 ukázal, že negatívne reminiscencie z kubánskeho ústupu vo verejnej mienke občanov oboch štátov s úspechom mohla – a dokázala – využívať Brežnevova propaganda na podkopávanie Chruščovovej autority ešte po niekoľkých rokoch.

⁸⁰ *Pravda*, 3. 11. 1962.

III. Cenzúra – protipól i organická súčasť propagandy. Zásahy STD do správ o zahraničí

Pri snahe porozumieť vývojovým procesom v propagande, chápanej ako „aktívna“ informačná politika štátu, ako šírenie ideí a faktov, ktoré je potrebné v záujme politickej moci dostať do verejného povedomia, napomáha do veľkej miery znalosť spektra informácií v istom zmysle „reverzných“ – tých, ktoré mali byť občanom utajené. Napriek zložitosti a rôznorodosti represívnych opatrení voči nevhodným informáciám, vo verejnosti sú známe pod jednotným pojmom *cenzúra*. Jej staršia história je pomerne frekventovanou témou záujmu svetovej i slovenskej vedy. Z našej najnovšej literatúry dávam do pozornosti dizertačnú prácu Ivony Kollárovej,¹ v ktorej záujemca nájde stručný prehľad bibliografie, histórie i výklad najbežnejšej terminológie.

Organizácia a inštitúcie cenzúry

Históriou organizácie komunistickej cenzúry v rokoch 1948 – 1956 sa podrobne zapodievali vo svojich štúdiách Karel Kaplan a Dušan Tomášek.² Štruktúra inštitúcií sa podstatne nemenila ani v nasledujúcich rokoch. Funkciu inštitucionálneho cenzora plnila od roku 1953 Správa tlačového dozoru (STD) s Hlavnou správou tlačového dozoru (HSTD) sídliacou v Prahe a podriadenou Ministerstvu vnútra. Úrovně regionálnych úradov neboli vždy jednotné. Postupne boli špecializovanými pracovníkmi obsadzované pracoviská na úrovni krajov (Bratislava bola jedným zo sídiel krajských správ). V prípade potreby sa zriaďovali i detašované pracoviská na okresnej úrovni, v ktorých však prácu zmocnen-

¹ Kollárová, Ivona: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, Bratislava: ÚK SAV, 1999.

² Kaplan, Karel – Tomášek, Dušan: *O cenzúre v Československu v letech 1945-1956*, studie, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. Tomášek, Dušan: *Pozor, cenzurováno! Aneb ze života soudružky cenzury*, Praha: Vydavatelství a nakladatelství MV ČR, 1994. Pozoruhodným príspevkom k histórii cenzúry fotografických materiálov je kniha: Řeháková, H. – Veselý, D.: *Zakázané dějiny ve fotografiích ČTK*, Praha: X-Egem 1999.

cov tlačového dozoru suplovali pracovníci aparátu OV KSS. Formálne presuny právomocí, napríklad v súvislosti so zrušením slovenských povereníctiev v roku 1960, nemali pre fungovanie cenzúry praktický význam vzhľadom na pretrvávajúci direktívny a centralizovaný typ riadenia politických záležitostí štátu Komunistickou stranou Československa a jej nadriadeným moskovským centrom.

Nadradenosť straníckych orgánov nad štátnymi sa dá sledovať aj na druhoch vydávaných cenzúrnych „pravidiel“. Jednotlivé rezortné ministerstvá vydávali podľa potreby obsiahlejšie *Zoznamy utajovaných skutočností*, i jednoduchšie *pokyny, smernice* atď., aktualizované smernice vydávala podľa potreby i Hlavná správa, často sa však cenzor rozhodol v konkrétnych sporných prípadoch zasiahnuť „po konzultácii s ideologickým oddelením KV KSS“, „po konzultácii so súdruhom Michaličkom, ÚV KSS“, a podobne. Niekedy bolo zdôvodnenie ešte jednoduchšie: „na základe telefonickej konzultácie“.

Dobovým oficiálnym slovníkom bola cenzúra nazývaná *tlačový dozor*, cenzor bol *zmocnenec tlačového dozoru*, akt cenzúry bol *zásah TD*.

Správa tlačového dozoru v Bratislave spracovávala detailné, strojom písané zvodky zásahov s uvedením dôvodu zásahu, tzv. Denné hlásenia (DH), s frekvenciou približne tri-štyri razy do týždňa, a ďalej rozmnožovacím strojom kopírované tzv. Denné zprávy (DZ), výťah najdôležitejších zásahov a vzorových prípadov, ktoré sa v počte 10–15 kusov rozosieli osobám na najdôležitejších ideologických postoch v strane a v štáte. Obidve tlačoviny, ktoré obsahovali i rubriku pochybení a publikovaných „ušlých závad“ boli označené ako tajné. Existencia STD bola utajená sama o sebe, nesmeli sa o nej referovať. Paradoxne tak akékoľvek verejné požiadavky na jej zrušenie boli nevhodné už tým, že pre verejnosť „neexistovala“.³

Podľa momentu vstupu do procesu zverejňovania informácií rozlišuje Kollárová cenzúru *preventívnu*, ktorá výslovne vydáva povolenie pre jednotlivé texty pred zadaním do tlače, a *represívnu*, teda systém všeobecného dovolenia rozmnožovania textov, ktorá ich dodatočne, v prípade, že sa preukáže nevhodnosť textu, konfiškujú, sťahuje z trhu a podob-

³ Na diskusné príspevky na Zjazde slovenských spisovateľov v apríli 1956, kde niektorí žiadaním zrušenia cenzúry priznali jej existenciu, reagovali členovia byra KSS s veľkým rozhorčením: „Bude potrebné poskytnúť väčšiu pomoc a podporu tlačovému dozoru, ... proti útokom zo strany rôznych redakcií a spisovateľov ich chrániť.“ SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, kart. 931, Zápis zo 145. schôdzky byra ÚV KSS, 18. 10. 1956.

ne. Pre podmienky v období sledovanom touto prácou je však zmiernené rozdelenie nedostatočne jemné, navyše význam pojmu *represívny* v tomto období zvädza čitateľa k automatickému – a nie neoprávnenému – spájaniu cenzúry s postihom autora, s represiou voči nemu ako osobe. Oba vymedzené druhy cenzúry tu pôsobili kombinovane, často patrili do kompetencie jednej inštitúcie, táto kategorizácia preto nebude v ďalšom zohľadňovaná.

Za cenzúrne „zásahy“ boli považované intervencie rôzneho rozsahu: výzva redakcii na preformulovanie viet, vynechanie celých viet či odstavcov, vyradenie „závadného“ článku (obrázka), preformátovanie novinovej strany, aby vedľa seba neboli texty s „nevhodnou súvislosťou“, zastavenie vydávania periodika, revízia knižnice, zastavenie distribúcie jednotlivej knihy, vyradenie kníh daného autora z obchodnej siete, úprava nevhodne usporiadaného výkladu v obchode, „odposluch“ (návšteva zmocnenca v publiku) a následné úpravy scenárov estrád, kontrola plagátovej výzdoby. Prevalu však mali preventívne zásahy v časopisoch.

V oblasti knižnej produkcie do kategórie „dodatočných“ zásahov možno zaradiť kontroly verejných knižníc, ktoré zvyčajne prebehli v teréne následne po rozsiahlejších aktualizáciách oficiálnych zoznamov zakázaných autorov a kníh. Pri mnohých z nich však boli z políc vyradené aj knihy, ktoré nevyhovovali už podľa predchádzajúcich „preventívnych“ kritérií, no zostali čitateľom prístupné vinou nedbanlivosti alebo úmyselného neuposlušnosti príkazu. Mimoriadne často sa podobné prípady stávali pri knihách v maďarčine, vinou nedostatočného jazykového vybavenia revízorov knižníc, a pri knihách v ruskom origináli, prípadne pri prekladoch autorov s rusky znejúcim menom, pri ktorých revízori reflexívne predpokladali ich „sovietskosť“, dlhodobý symbol politickej bezchybnosti.

Úrad cenzora v navonok relatívne konsolidovanom totalitnom štáte, ktorý svojich občanov nasycuje správami o sústredenom nápore vonkajšieho i vnútorného nepriateľa, by mohol budiť zdanie, že ide o inštitúciu orientovanú na zabránenie zámernému prenikaniu nepriateľskej propagandy, cielene zameranej proti režimu, prípadne na odfiltrovanie informácií zneužitelných proti režimu. Texty, do ktorých cenzori v sledovanom období zasahovali, však svojou štruktúrou i obsahom svedčia o inom. Bod z „Operatívneho plánu československej tlače“⁴ z roku 1948

⁴ SUAr, 100/3, a. j. 70, MON, 1948, Operatívni plán čs. tisku.

(ktorý nadväzoval na výsledky 1. zjazdu československých novinárov), „uznášame sa, že sa v priebehu jedného roka každý československý novinár podrobí ideovému i odbornému školeniu,“ sa do roku 1956 stal zažitou realitou. V redakciách ústredných periodík už dávno boli len skúsení pracovníci so schopnosťou temer dokonalej autocenzúry. Od drastického obmedzenia slobody tlače na základe Košického vládneho programu, ktorý už roku 1945 zakázal akúkoľvek kritiku ZSSR, aj od februárového prevratu roku 1948 uplynulo príliš mnoho času. V roku 1958 STD s uspokojením uznala, že „najvýznamnejšou je skutočnosť, že väčšina redakcií sa s nami radí už vopred pri príprave materiálu. ... Redaktori veľmi kladne hodnotia, že ich informujeme o niektorých pokynoch a zmenách, najmä krátkodobých.“⁵ Navyše, tlačou zverejňované rozhodujúce stanoviská politického významu vždy pochádzali z prevereného stranického zdroja, redaktori do nich teda nemali možnosť zasahovať.

Zámerné pokusy o publikáciu ak nie priamo nevyhovujúcich, tak prípadne diskutabilných materiálov sa častejšie vyskytovali v záujmových a odborných periodikách, akými boli *Kultúrny život*, *Ekonom* a iné.⁶ Avšak mnohé, pritom často bizarné problémy politického charakteru, spôsobovali cenzorom neporovnateľne menej kvalifikovaní redaktori závodných a roľníckych novín, aktívni terénni korešpondenti a iní amatéri píšuci v dobrej viere.

STD ako spolutvorca obrazu čitateľa o zahraničí

Zásahy zmocnencov STD, dotýkajúce sa tematicky zahraničia, v širšom zmysle tvorenia obrazu okolitého sveta a života v ňom, zachytávali nevhodné informácie o všetkých zložkách rozdeleného sveta. Kvôli prehľadnosti zachováam dobové triedenie na informácie o kapitalistickej cudzine, o spriatelenom bloku socialistických krajín a na informácie o krajinách tretieho sveta. Dôvody zásahov boli veľmi rôznorodé. Keď-

⁵ AMV ČR, 318-114-1, Správa o činnosti STD 30. 10. 1958.

⁶ SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, kart. 931, Zápis zo 145. schôdzky byra ÚV KSS, 18. 10. 1956. Správa od diskusii (s. 16), zachycuje tvrdenie Ivana Kupca na zjazde slov. spisovateľov, že nepublikovaním literárnych diskusií z maďarskej, poľskej, čínskej a francúzskej tlače dochádza k umelému izolovaniu sa strany od prúdu hnutia vo svete. V tom istom materiáli je zaznamenaný argument o nepotrebnosti tlačového dozoru, pretože vraj „tento je zameraný proti komunistom – keďže nikto iný [ako komunisti] do Kultúrneho života nepíše“.

že odôvodnenie zásahu, i uvedenie prípadného súhlasu či nesúhlasu redakcie s vykonaním zásahu tvorilo súčasť hlásenia o cenzúrnom zásahu, môžeme najvýraznejšie odôvodnenia bez problémov zmapovať. Prirodzenými sa javia tie zásahy, ktorých objekt tvoril súčasť štátneho tajomstva alebo zoznamov utajovaných skutočností jednotlivých ministerstiev, povereníctiev a podobne. Ťažšie dešifrovateľné sú zásahy zapísané ako „v zmysle telefonického pokynu MV HSTD“, prípadne „po konzultácii s III. odd. KV KSS“.

Cenzúrne upravované texty, ktoré nejakým spôsobom súvisia s utváraním verejného povedomia o zahraničí, boli ovplyvnené viacerými faktormi. Na prvé miesto sa radí oficiálne podporované popularizovanie zahraničnopolitického diania, ktoré spôsobovalo problémy častými zvratmi v „jednoznačne daných“ kladných a záporných hodnoteniach, i pokusmi aplikovať a vysvetľovať zložitú zahraničnú politiku na nižších úrovniach.

Markantne zasiahlo do vytvárania obrazu o svete zahraničné rozhlasové a najmä televízne vysielanie, pri ktorom sa vďaka nedostatku profesionálnych skúseností ich tvorcov a úrovni technického vybavenia násobili problémy s „výrobou“ uverejniteľných „autentických“ záberov.

Významný vplyv mal rozvoj turistického ruchu. Cestujúcich na západ bolo málo, ich spoľahlivosť bola ostražito preverovaná a o druhoch zakázaných a povolených informácií boli vopred náležite poučení. Paradoxne problémy zmocnencom STD spôsoboval nárast počtu občanov, ktorí videli na vlastné oči krajiny ľudovodemokratického tábora. Účastníci organizovaných zájazdov, ktorí zareagovali na apely, aby sa po svojom príchode podelili so zážitkami a skúsenosťami na besedách a v novinových článkoch, narážali na limitovanosť povolených informácií temer zákonite.

Častým dôvodom cenzúrnych zásahov bola v prostredí totalitnej kontroly a selekcie informácií vždy prítomná absencia priestoru pre iróniu, hyperboly či metafory, ktoré – hoci boli použité v záujme obhajovania oficiálnej verzie skutočnosti – vzbudzovali u cenzorov podozrenie zo znevažovania a zlého úmyslu. Výraznou črtou cenzorov bola ich snaha zastaviť každú správu, ktorá by mohla „nadobudnúť“ iný, alebo priamo opačný zmysel. Zásahy s týmto odôvodnením variujú od preštylizovania nešikovných formulácií po odmietanie zverejnenia bájok, epigramov, poviedok, pri ktorých zdôvodnenia cenzorov dopredu upodozrievajú čitateľa z občas až fantastických myšlienkových skratov. Najmarkantnejším prejavom mánie vyhýbania sa „možnému nadobudnutiu iného zmyslu“ bolo starostlivé prezeranie nadpisov, ktoré vystupovali z textu

novinových obsahov, a vraj ten, kto sa pri zbežnom čítaní obmedzí len na titulky, by si ich mohol dať do „škodlivej súvislosti“.

Cenzurovaný politický vývoj v ZSSR

V zásahoch zmocnencov STD do textov, ktorých témou bol Sovietsky zväz, sa odrazili všetky zmienené faktory. Politická popularizácia tu hneď na začiatku sledovaného obdobia narážala na rozporuplné interpretácie výsledkov dvadsiateho zjazdu KSSZ, so všetkými následnými problémami, vyplývajúcimi ako z meniacej sa miery ochoty komunistického vedenia „vyrovnávať sa“ s kultom osobnosti, tak i z ťažkostí spôsobených snahou ilustrovať výsledky zjazdu na príkladoch z našich pomerov. Tak isto nasledujúce roky boli bohaté na politické zvraty, ktoré spôsobovali zmeny pomerov vnútri ľudovodemokratického tábora i jeho vzťahov s ostatným svetom.

Vysporiadavanie sa s kultom osobnosti

Prispôbovanie sa meniacej sa oficiálnej línii robilo problémy najmä prispievateľom do regionálnej tlače. Na ilustráciu možno uviesť, že v dňoch tretieho výročia úmrtia J. V. Stalina a Klementa Gottwalda v marci 1956 bola STD nútená zastaviť články pripravené v periodikách *Nová dedina*, vydávanom ONV Brezno, ďalej v *Kahanci*, redigovanom baňou Nováky, v prešovských podnikových novinách *Vihorlatský kovák*, v závodných časopisoch *Slovena* a *Koľaje*.⁷ Keďže nevhodnosť pripomínania si oboch osôb bola medzičasom formalizovaná zvláštnou smernicou HSTD č. 48, možno sa domnievať, že ústredné periodiká boli o jej existencii informované, no neprenikla do všetkých závodných a dedinských novín.

V tom istom roku je dokumentovaných ešte niekoľko zásahov k tejto téme. „Redakcia po upozornení, v zmysle materiálov uverejnených z XX. sjazdu KSSZ, vypustila závadné údaje“ z učebnice *Technologie*,

⁷ SNA, Povereníctvo vnútra (PV), Sekretariát, STD, inventárne číslo 69, kartón číslo 53, Denné hlásenie (DH) č. 31, č. 32, č. 33/1956, „Spomienka k III. výročiu smrti J. V. Stalina a K. Gottwalda“, *Nová dedina* č. 7, 1956, ONV Brezno, „Čeť pamiatke najdrahšieho“, *Slovena* č. 4, Žilina, „V duchu odkazu Klementa Gottwalda“, záv. časopis *Koľaje* č. 2, „Živí v spomienkach“, *Kahanec* 7. 3. 1956, Nováky, „Večne budú žiť v našich srdciach“, *Vihorlatský kovák*, 15. 3. 1956, Prešov.

kde vypadla „Stalinova päťročnica“, a z cvičebnice ruského jazyka, kde nevyhovovala zmienka o jeho geniálnom príspevku k jazykovede.⁸ V Čítanke pre 5. ročník všeobecnovzdelávacích škôl zmocnencovi STD vadi- lo znenie článku o detstve prezidenta Klementa Gottwalda písaného „v duchu kultu osobnosti“: „Keď [K. G.] pomocou komunistickej strany odstránil nadvládu bohatých a dal všetkým pracujúcim možnosť slobodne a šťastne žiť...“ Vypustil tiež „Báseň o veľkom priateľstve“, obsahujúcu verš „milujem veľkú Stalinovu zem“.⁹ Ako „ušlá závada“ bola v zmysle smernice klasifikovaná časopisecká publikácia fotografie rozostavanej Stalinovej sochy na Letenskej pláni. Na výstave o histórii Zväzu česko-slovensko-sovietskeho priateľstva v Košiciach bol STD s rovnakým odô- vodnením vypustený Gottwaldov citát: „V SNP hrala sovietska pomoc priamo rozhodujúcu úlohu. Stalin ako hlavný veliteľ sovietskych vojsk dal slovenským bojovníkom zbrane i skúsených partizánskych veliteľov. Stalin v kritických chvíľach povstania zabránil rozdrveniu ľudu tým, že velí I. ukrajinskému frontu k útoku na Duklu.“¹⁰ Z predstavenia divadel- ného krúžku v Krnišove bol vynechaný výstup, kde „Ol'ga rozpráva o svojom stretnutí sa so Stalinom vo sne“.¹¹

Nie všetci dedinskí aktivisti však mali takéto problémy s pochope- ním ducha doby. Už v máji 1956 redakcia okresných roľníckych novín (ORN) *Roľník zpod Dukly* zaradila do vydania báseň „Pod slnkom mieru a slobody“, s veršami „Všetkých nás omladila strana Chruščova ... A o všetkých nás otec Chruščov a Bulganin dbá / i pšenicu, maslo, ryby nám on posieľa“. Zmocnenec STD konzultoval báseň s KV KSS a neodporučil ju na uverejnenie, pretože „priamo podporuje kult osobnosti. V súčasnej dobe pôsobí tiež ironicky v súvislosti s bojom proti kultu osobnosti.“¹²

Skutočnosť, že písať o Stalinovi a Gottwaldovi zle sa neoplatí, pretože isté zásluhy sú im ešte priznávané a ich vyznávači okupujú stále dôležité posty, no ani chváliť ich netreba a najlepšie je úplne mlčať, pochopili na-

⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 42, 1956, Pletko, J.: Technológia; Sopina – Čebotarev – Haburčák: Cvičebnica ruského jazyka.

⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 50/1956, Čítanka pre 5. ročník všeobecnovzdelávacích škôl, s. 143 a 156, týždenník *Sloboda* č. 19, 1956.

¹⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 44/1956, 27. 4. 1956, Košice, výsta- va História SČSP na Slovensku.

¹¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 69/1956, zásah v divadelnej hre „Svatba s venom“ od Diakonova, nacvičoval div. krúžok v Krnišove, okr. Krupina.

¹² SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 48/1956, 28. 5. 1956, ORN *Roľník zpod Dukly*, ONV Svidík, v ukrajinskom jazyku.

koniec všetci zainteresovaní a táto téma z cenzúrnych zásahov v dennej tlači zmizla. Už ojedinelým zásahom bolo vynechanie básne Milana Ferka „Strana moja rodná“ z rozhlasového pásma k 11. výročiu februárového komunistickeho prevratu. Na základe veršov: „Dobre je zložiť srdce k tvojmu obrovskému / a naladiť ho na spoločný tón / na nočnej smene o šťastí hrá tému / o Zápotockom a Širokom/... /Aj atentáty prežiješ a spod rozvalín / vyklíčiš v ohni, v dyme, cez dážd' striel, / a vždy sa vznietiš – stelesnený Stalin – / na pocty víťazstva, kde hynie nepriateľ,“ zmocnenc poznamenal, že „báseň je z obdobia pred XX. zjazdom KSSZ a ako zastaralá z obdobia pestovania kultu osobnosti je dnes pre vysielanie nevhodná“.¹³ No Ferkova báseň bola zrejme vypustená viac kvôli svojej dobovosti a menovaniu stále aktuálnych domácich politických osobností. Ťaženie proti stalinskému kultu – a najmä proti kultu osobnosti ako takému – medzičasom dávno stratilo na razancii.

Už v roku 1957 redakcia Večerníka nedostala súhlas STD na zverejnenie článku o životopisných filmoch, v ktorom hodnotila nespornú kvalitu sovietskej biografickej dokumentárnej tvorby, analyzovala jej príbrzdzenie v období kultu osobnosti a neskorší nový rozmach. I tak bola upodozrievaná z toho, že citát, ktorý uviedol zmocnenc vo svojej správe „budí dojem, že aj tu kult osobnosti je ako pojem využitý len na to, aby sa kritizovalo všetko to, čo je sovietske, v rámci demokratizácie umenia“.¹⁴ O dva roky, pri úradnom zastavení satirickej poviedky, v ktorej sa vyskytoval Veľký medveď, „ktorý mal rozhodujúce slovo a všetci mu poklonkovali, čo bolo príčinou brzdenia vývoja a pokroku“, potom „akýsi Kvočkin, filiálny podnik so všetkými svojimi deťmi“ a podobné figúrky, cenzor konštatoval, že autorom použité symboly „vyvolávajú u čitateľa situáciu, že ide o Sovietsky zväz a ostatné ľudovodemokratické štáty, pričom autor vedúce postavenie Sovietskeho zväzu a jednomyselnosť krajín socialistického tábora pokladá za príčinu brzdenia vývoja a pokroku“. Poznámka je príznačná predovšetkým jedným zaujímavým slovným spojením, totiž že v poviedke je kritizovaný „domnelý kult osobnosti“.¹⁵

Formálne bol boj proti kultu osobnosti síce schvaľovaný, no ako vidno z nasledujúceho zásahu, úsilie niektorých komunistov o Stalinovu rehabilitáciu ani v šesťdesiatych rokoch neustávalo. V roku 1961 bola, po upozornení zmocnencom a konzultácii na ÚV KSS, za prítomnosti auto-

¹³ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 8/1959.

¹⁴ SNA, ÚV KSS, David – tajomník ÚV KSS, DZ č. 6/1957 *Večerník* č. 76.

¹⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, DH č. 41/1959.

ra Milana Ferka prepracovaná jeho báseň „Zamyslenie“, pôvodne zaradená do pripravovanej zbierky básní *Svet na dlani*, pretože „v pôvodnom znení vyznieva ako obhajoba kultu osobnosti J. V. Stalina a najmä záver básne odporuje uzáverom XX. zjazdu KSSZ v otázke kultu osobnosti“. Zostavovatelia Denných zpráv pripojili i opis pôvodiny evidentne „pojzdovej“ básne: „Veď keby jeho nebolo / a nebol žiaril on / každému predmestiu a každému bedárskemu hniezdu –/ tie predmestia / a ľudské hniezda napokon / stvorili by si / takú istú hviezdu. / Akže má naň / pred prísny tribunál dejín / dáky tieň padnúť dnes / či po rokoch / tak predovšetkým tieň zástavy / ktorú mu odovzdal Lenin / a ktorú zdvihol on / tak vysoko.“¹⁶

Z návštev v krajine, kde zajtra znamená už včera

Občania, cestujúci hoci len v rámci organizovaných zájazdov, pod dozorom propagandisticky vyškolených turistických sprievodcov cez východnú hranicu, boli priamo nabádaní vedením i lokálnymi funkcionármi zväzu československo-sovietskeho priateľstva k popularizovaniu svojich skúseností.¹⁷ Neuposlušnutie takejto výzvy mohlo byť zámenkou pre obvinenie z pasivity, z nie dostatočne prejavovaného priateľského vzťahu k Sovietskemu zväzu a podobne. Napísanie článku však prinášalo riziko obvinenia z ohovárania a očierňovania ZSSR.

V januári 1956 redakcia *Hlasu magnezitu*, časopisu bane Lubeník, chcela uverejniť článok „Dnešná Moskva“, v ktorom autor, inak cestou po Sovietskom zväze nadšený, priznával: „Pravda, podal by som neúplný obraz, keby som nespomenul aj staré domy – chatrče, ktoré ešte pamätajú Napoleona a ľudia v nich bývajú. Hovoril som s týmito obyvateľmi. Áno, ťažko sa býva v takomto prostredí, ale pozrite ‘palác’ za

¹⁶ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 2/1961, s. 5.

¹⁷ *Pravda*, 20. 11. 1956, s. 4, „Hriešne zanedbané možnosti“: „Koľko už bolo našich ľudí v Sovietskom sväze, a teraz, keď by mali hovoriť, odovzdávať svoje skúsenosti, neprídu. Veď len také súťaženie o urýchlenie obratu obratových prostriedkov, ktoré sme preniesli k nám zo sovietskych závodov, nám vynieslo milióny korún a malo priamy vplyv na zvýšenie životnej úrovne. Keď však treba hovoriť, obyčajne sa mlčí.“

¹⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 11/1956, zásah v časopise *Hlas magnezitu*, č. 2, 1956, NPMB Lubeník. Nie je bez zaujímavosti, že účastníci zájazdu boli ovplyvnení propagandou do tej miery, že antény, inštalované kvôli nedokonalosti používaných miestnych rádiových prijímačov, boli ochotní považovať za televízne antény, hoci i v Československu boli ešte televízne prijímače v domácnostiach zriedkavosťou.

tri mesiace vyrástol. Ideme sa sťahovať do nového. Pri tom na ich drevených domoch nechýba anténa pre televízor.“¹⁸ Podobné, podľa STD tiež neuvěřiteľné dojmy z cesty do ZSSR mal prispievateľ krajovej relácie rozhlasu v Košiciach: „Rovina, neveľký sneh, kde-tu dedinky a domčeky i slamou pokryté i drevené, obďaleč mohutné stohy slamy. Ani si neuvedomujeme, že prichádzame do Kyjeva. Vzrušení vychádzame z vozňa...“¹⁹

Je zaujímavé, že už v novembri toho istého roku v *Pravde* vyšiel článok o pomoci našich murárov a iných pracovníkov stavebných profesií v ZSSR, ktorý tie isté informácie potvrdil a pritvrdil: „Bytová situácia ešte stále nie je ružová. Nie je zriedkavosťou, že niekoľkoizbový byt obýva niekoľko rodín, používajúc jednu kuchyňu. Na pokrajoch mesta nájdeme ešte štvrte starých drevených domov, pripomínajúcich zvonka nové časy iba množstvom televíznych antén. A v mnohých dreveniciach ich možno narátať dve-tri aj štyri. To znamená, že sa v drevenici tiesni aj niekoľko rodín.“²⁰

Dopisovateľ *Oravského hutníka* opísal svoje prípravy na cestu: „Ešte pred odchodom do ZSSR mi mnohí hovorili, že tam nič neuvidím, že cestovanie bude pod dozorom, že vraj aj okná budú zafarbené, aby sme nič nevideli.“ Veta, s ktorou v ďalšom texte autor polemizoval, bola vypustená, pretože „i keď uvedená časť textu je v článku vyvrátená, nie je vhodná na zverejnenie.“²¹ Zmocnencom bol vypustený z časopisu *Hlas zo stavby socializmu* postreh jedného z turistov, týkajúci sa ťažkej práce fotoreportérov ČTK, ktorí vraj kvôli bezpečnostným opatreniam nemôžu odfoťiť ani babku na nádraží.²²

Ani „Drobné správy z veľkej krajiny“, ktoré pripravili prispievatelia do *Hlasu Nitranskeho kraja*, nezostali bez zásahu zmocnenca. Prekážala v nich reportáž o návšteve sovietskeho holičstva. Odstavec „Poslednú päťrubľovú bankovku som mal vo vrecku, keď som vkročil do ‘parikmacherskej’ oholiť sa. Po dobrom a hlavne rýchlom oholení dal som po-

¹⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 29/1956 Krajské vysielanie Československého rozhlasu, Košice, 13. 3. 1956, vypustené na základe pokynu HSTD č. 43.

²⁰ *Pravda*, 18. 11. 1956, s. 7, „Srdečný pozdrav a vďaka!“ Stretnutie na moskovských stavbách. Rozširujú sa pracovné metódy československých omietkarov a natieračov.

²¹ AMV ČR, 318-48-3, DH č. 4/1962.

²² SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 70, kart. 54, DH č. 92/1957, *Hlas zo stavby socializmu* č. 29, závodný časopis stavebného závodu Hron, Žiar nad Hronom, článok Kyjev – Leningrad – Moskva.

sledný rubel' prepitného. Holič neodmietol – vďačne sa poďakoval. Zdá sa, že nielen u nás, ale aj v Sovietskom zväze je prepitné stále kameňom úrazu.“ bol vypustený s odôvodnením: „Z toho vyplýva, že v ZSSR, hoci má rubel' väčšiu hodnotu ako naša koruna, je holenie oveľa drahšie. Ďalej nie je potrebné opisovať správy, ktoré nijako nepropagujú dobré výsledky dosiahnuté v ZSSR a v žiadnom smere nám nepomôžu.“²³

Z tohto dôvodu bol vypustený i text stáleho moskovského spravodajcu *Pravdy*, ktorý telefonicky reportoval svoju besedu s vedúcimi pracovníkmi kolchozu „Cesta nového života“, ktorí si, zdá sa, v úplnom súlade s tamojšou politickou líniou, pochvaľovali najnovšie kroky vedenia krajiny, pričom na porovnanie uviedli, „že pred novými opatreniami strany a vlády nemohli vyplácať na pracovné jednotky v peniazoch ani celý rubel'. Kolchozníci mali aj chleba málo.“²⁴ Takáto informácia bola zmocnencom klasifikovaná ako „nevhodná“ bez ďalších zdôvodnení.

Autor príspevku o živote v Baku, pripraveného do martinského *Ludového čítania*, sa zasa nechal uniesť do sfér ideovo neprípustnej erotiky: „Ešte ma tu však čaká jeden zážitok. V parkoch je lavička pri lavičke. Trochu na ne preniká svetlo elektrických lúčov z cesty. Na týchto lavičkách som videl more lásky. Všetky boli doslova oblepené milencami. Stovky mladých párov. Horúca južná krv sa nezaprie. Nie, nesedeli pokojne, ako to vidíme u nás. Nešepkali si iba ticho vrelé slová. Bozkávali sa. Ale ako! Ona mu sedela na kolenách a bozkávala ho tak, ako keď sa manžel stretne s manželkou po návrate zo svetovej vojny. Potom vyskočila, vyrovnala si šaty a znova sa hodila svojmu milencovi do náručia. Tak to bolo všade, naľavo, napravo, vpredu, vzadu. Nik sa nikoho nehanbí. Úprimnosť, pre nás až nepochopiteľná. No, dozvedel som sa, že toto všetko sa robí veľmi vážne, myslí úprimne a nikdy to nie je iba pre 'skrátene chvíle' alebo dokonca pre peniaze.“ Citovaná časť bola vypustená, pretože „vzbudzovala pochybnosť o mravných zásadách sovietskych občanov. Zásah bol konzultovaný na OV KSS.“²⁵ Vraj z poľských novín bola prevzatá pozastavená správa o žobrákovi zatknutom v centre Moskvy, ktorý mal doma hotový poklad, milióny rubľov. „Zásah bol

²³ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 70, kart. 54, DH č. 8/1957, *Hlas Nitrianskeho kraja*, č. 94, KV KSS Nitra.

²⁴ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 63/1959, *Pravda* č. 361, „Náš komentár“, „Kolchozníci do nového roku“.

²⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 70, kart. 54, DH č. 104/1957, *Ludové čítanie*, č. 24, Osveta Martin.

prevedený z toho dôvodu, že je neželateľné, i keď v takejto forme, písať o tom, že v ZSSR existujú žobráci.“²⁶

K cestovateľskej téme sa viaže ešte jedna pozoruhodná príhoda. Denne hlásenie č. 78/1956 analyzuje satirickú stať „Pohľadnica“, predloženú redakciou *Roháča*. Zápleтка bola pomerne jednoduchá. Muž dostal pohľadnicu zo ZSSR, na ktorej bol nečitateľný podpis. Po dlhom premýšľaní, komu by sa mal za ňu revanšovať – veď „do Leningradu predsa nechodí hocikto, a keď nie hocikto, tak niekto. Taký niekto má postavenie, kanceláriu s kobercom, sekretárkou s reprezentačným...“, začal sondovať medzi vysokopostavenými známymi, avšak identitu pisateľa nezistil. Až sa ho raz na doručenie pohľadnice opýtal pri náhodnom stretnutí bývalý spolubývajúci z kúpeľov, obyčajný radový pracujúci človek. Poviedočka, ktorej zámerom bolo zosmiešniť tých, ktorí tvrdili, že na zájazdy s Čedokom sa dostanú len protekční jedinci, bola cenzúrou zastavená, pretože by mohla práve k takýmto myšlienkam nabádať. Pikantné je, že redakcia tú istú poviedku znova predložila na schválenie o mesiac neskôr. Jedinou úpravou bola zámena Leningradu na Paríž. Pochopiteľne, do tlače neprešla ani táto verzia.²⁷

Politicky nevhodná sovietska literárna produkcia

Medzi texty, ktoré by mohli narušiť starostlivo regulovanú predstavu nás o živote v Sovietskom zväze, a preto bola ich publikácia preventívne zastavená, sa v sledovanom období zaradilo i niekoľko prác sovietskych autorov. Báseň Demjana Bedného „Každému jeho“ nebola odporúčaná, „pretože v súčasnosti je neaktuálna a jej výklad môže vyznieť urážlivo.“²⁸

Michail Zoščenko bol odmietnutý, pretože „naši čitatelia nevedia,

²⁶ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 6/1957, *Smena*, č. 93, „Žobrák milionárom“, „Moskovská milícia zatkla žobraka A. Makarova, ktorý žobrával na Dalinovskom námestí. Našla u neho 2435 rubľov v hotovosti a vkladnú knižku na 5000 rbl. Pri prehliadke bytu našli milicionári vyše 2 000 000 rubľov v cenných papieroch a zlate.“ Príhoda by vlastne mohla byť pravdivá. 'Znárodný podnikateľ' s miliónmi neplatných rubľov a cenných papierov, ktoré nemohol vymôcť, nepôsobí ako nereálna figúra. Povesti o chudobných Francúzoch, ktorí vlastnia nesplatené úpisy cárskemu Rusku, tiež tvoria súčasť folklóru s reálnym základom.

²⁷ SNA, David – tajomník ÚV KSS, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 3 a 5/1956. Poviedka Št. Szabo: „Pohľadnica“.

²⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 71, kart. 55, DH č. 28/1958.

že nejde o súčasného autora“.²⁹ Niekedy tomu neverili dokonca sami zmocnenci. Mládežníci, pripravujúci popoludnie v PKO, našli podporu svojich názorov na slobodu umeleckej tvorby v poviedke Ilfa a Petrova „Ako napísať Robinzóna“. K zdôvodneniu zásahu službukonajúceho zmocnenca v librete, „Autori napísali poviedku v roku 1933, t. j. vtedy, keď bolo treba bojovať proti schematizmu a uniformovanosti v literatúre. Ako je známe, túto etapu vývoja sovietska literatúra už dávno prekonalala.“ nadriadený orgán HSTD k roku 1933 poznamenal „to snad ne!“ a prepísal rok na 1953.³⁰

Negatívne bolo i stanovisko zmocnenca k časti estrády vysokoškolského závodného klubu Mladej gardy, kde študenti pripravili scénu spoločenskej satiry autora Papannija „Geňo a Seňo“, ktorá „nezvládnutá vyznieva ako všeobecné zosmiešňovanie sovietskej spoločnosti“.³¹ Ani dielko Ostapa Vyšňu „Oj, u nas na chutore,“ ktoré satirou šľahalo do tých roľníkov, čo sa nezaujímajú o okolitý svet a vedú konzumný spôsob života, sa do *Roháča* nedostalo. Zmocnenec usúdil, že „v príspevku je život na ukrajinskom chutore vykreslený tak, že tam ľudia o nič nemajú záujem, len o jedenie a pitie“.³²

O románe Vladimira Dudinceva *Nielen chlebom* nebolo vhodné – ani kriticky – písať, pretože „bol v ZSSR ostro kritizovaný aj s. Chruščovom, u nás nevyšiel a nebolo by vhodné ani touto formou robiť mu propagáciu“.³³ V *Kultúrnom živote* nesmela vyjsť poviedka Vladimíra Poľakova o žiačke, ktorá na nástenku pripravila poetický článok, a o učiteľke, ktorá z neho necitlivými zásahmi urobila suchú faktografiu. Poľakov v závere konštatoval, že takéto učiteľky pokračujú vo svojej činnosti aj na iných školách. Stanovisko k textu zaujal i občasník DZ. Bol totiž uznaný za chybný hneď z dvoch hľadísk: „Článok a najmä jeho záver vyznieva tak, akoby v ZSSR bolo v masovom meradle rozšírené obmedzovanie výchovy k poetickosti, vrelému citu, ku všetkému, čo je krásne a podobne.“ Cenzori však okrem nevhodnej kritiky ZSSR definovali i aktuálny vnútropolitický rozmer následkov publikovania tejto poviedky: „Bez veľkého domýšľania však možno žiačky zameniť za tvorivých pracov-

²⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 71, DH č. 41/1958, *Roháč*.

³⁰ AMV ČR, 318-48, DH č. 60/196.

³¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 71, kart. 55, DH č. 28/1958, *Roháč* č. 19, preklad L. Feldek.

³² SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 34/1959.

³³ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 71, kart. 55, DH č. 5/1958.

níkov, učiteľku za stranu a článok nadobudne oveľa vážnejší politický zmysel.“³⁴

Obsiahly komentár sprevádzal nesúhlas zaradiť do dramatického plánu SND komédiu Sergeja Michalkova „Pamjatnik sebe“. Cenzúra tu narazila na jednu z typických všeobecných prekážok, na neprenosnosť propagandy šitej na mieru určitému sociálnemu prostrediu do iných reálií. V hlásení sa uvádza, že v tejto hre autor bičuje buržoázne a meštiacke prežitky, ako sú individualizmus, chamtivosť, sebeckosť, ktoré sú ešte konzervované v mysliach niektorých sovietskych ľudí a prejavujú sa ako snaha nadobudnúť si súkromné vlastníctvo. „V uvedenej hre sú tieto prežitky značne umocnené umeleckou nadsádzkou. Hra by vyvolávala u nášho diváka skreslený dojem o Sovietskom zväze a po zhliadnutí tejto hry by si priemerný divák u nás na základe mechanického porovnania vytvoril nesprávnu predstavu o sovietskej skutočnosti.“³⁵

Publikovateľné neboli ani domáce názory na literárnu diskusiu, prebiehajúcu v Sovietskom zväze o dielach J. Jevtušenka a A. Voznesenského a ďalších básnikov. Podľa názoru zmocnenca tlačového dozoru „vzhľadom na to, že diskusia v Sovietskom zväze ešte nie je ukončená, považujeme jednoznačné závery vyslovované našimi autormi za predčasné“.³⁶

Sovietsky zväz, náš vzor

Nevďačnými témami z hľadiska zásahov zmocnencov boli tie, ktoré mali, i keď pri bežnom čítaní vzdialenú, súvislosť so sprofanovaným heslom „Sovietsky zväz – náš vzor“. Na jednej strane vyhlásenia sovietskych štátnikov o nesprávnosti mechanického aplikovania sovietskych skúseností v iných krajinách uvoľnili zovretie poľnohospodárov a pracovníkov priemyslu v povinne preberaných „metódach“. Na strane druhej sa angažovaná verejnosť dožadovala nasledovania vzoru ZSSR v ozdravných politických procesoch.

Vyznať sa v meniacich sa pomeroch zrejme nebolo pre čitateľov ľahké, no pomôcť dobrou radou a otvorenými slovami sa vždy nedarilo ani redaktorom novín na úrovni krajského výboru KSS. Redácia *Smeru* s týmto úmyslom pripravila článok určený „Niektorým učiteľom“. Konštatovala, že „niektorí z nich nesprávne pochopili smernice XX. zjazdu

³⁴ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 8/1958.

³⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 55/1959.

³⁶ AMV ČR, 318-48-3, DH č. 50/1962.

KSSZ. Nesprávne ich aplikujú i na naše pomery. 'Vraj v každej ľudovo-demokratickej krajine sa niečo prihodilo, nejaká senzácia, a že u nás strana obetovala len s. Čepičku, aby ľudom vytrela oči.' Ako vidíme, smernice si zrejme vyložili po svojom.³⁷ Po zásahu zmocnenca STD zostala v článku len všeobecná veta o zle pochopených smerniciach.

Po uverejnení záverov XX. zjazdu KSSZ sa nezmyselnosť „sovietskych vzorov“ stala námetom niekoľkých umeleckých textov, ktoré však STD pozastavila. *Mladá tvorba* predložila báseň Tomáša Janovica, v ktorej medzi naše vzory radil sovietske pivo, sovietsku bryndzu a v prirodzenej následnosti sovietske omyly.³⁸ V inom texte pripravenom do *Mladej tvorby* nájdeme povzdych: „Veď sa ešte dobre pamätáme, ako sme sa pred nedávnom hanbili, keď sme čítali transparenty s nápismi, ako napr. 'Sovietski požiarnici – náš vzor', ba dokonca na centrálnom trhovisku v Bratislave i heslo 'Sovietsky cirkus – náš vzor'.“³⁹ I ktorýsi prispievateľ do *Protifašistického bojovníka* si zarýmoval: „Hrúb nesaďme do záhrady, chryzantému do hory / ryba ťažko žije v suchu, nepláva bytosť vzduchu vo vode sa ponorí /... / napodobniť také vzory čo prírode sú navzdory hamujú nám kolesá / Od zlých vzorov nech uchránia nás a naše pokolenia prozreteľnosť, nebesá.“⁴⁰

Oficiálna interpretácia otázky vzorov spôsobovala problémy. Snahu o vyrovnanie sa s nimi „politicky korektne“ dokumentuje interpretácia M. Krna: „Veľa sa u nás nahrešilo so sovietskym vzorom. Všade, kde robota viazla, viseli ako na smiech nápisy o sovietskom vzore, podľa ktorého sme sa mali spravovať, no často sme sa nespravovali.“⁴¹ Teda dialekticky vzaté, problém bol podľa Krna v tom, že sa u nás sovietske vzory nasle-

³⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 73/1956, *Smer*, KV KSS Banská Bystrica, 8. 9. 1956, „Niektorým učiteľom“.

³⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 76/1956, „Satira len pre uvedomeľých a prekádovaných súdruhov“. Táto báseň prenikla do relatívne širších kruhov spoločnosti, zmienky o jej zastavení sa spomínajú v súvislosti s niekoľkými estrádami. D. Čiernej-Lantayovej ďakujem za upozornenie na materiál zasadnutia ÚV KSS 12. – 13. 12. 1956, kde sa táto báseň recitovala na výstrahu vo verzii: „Povedal jeden redaktor: / sovietske auto je náš vzor. / Povedal druhý redaktor: / sovietsky Komenský je náš vzor, / Povedal tretí redaktor: / sovietska bryndza je náš vzor, / a dodal štvrtý redaktor: / sovietske omyly, náš vzor.“ pozri: SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, kart. 1836.

³⁹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 6/1956, 14. 11. 1956, 2, *Mladá tvorba*, „O káve s rumom a iných maličkostiach“.

⁴⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 1/1959.

⁴¹ *Pravda*, 20. 11. 1956, s. 5, „Múdro prenášať múdrosť sovietskych ľudí“.

dovali málo a nekvalitne. Zmocnenec ale považoval za nutné zasiahnuť aj do textu: „[nadaný konštruktér Viktor Kováč] vchádza, minister s vystretými rukami mu ide v ústrety. Objíma ho pred celou spoločnosťou... bozká tri razy na ruský spôsob a ľudia tleskajú.“ Slovné spojenie „na ruský spôsob“ bolo vynechané, pretože „vetu v pôvodnom znení bolo možné vysvetľovať ako prispôsobovanie sa našich vedúcich činiteľov sovietskym obyčajom.“⁴² I takáto zmienka teda mohla byť závadná.

Do ošemetných situácií pisateľa mohlo priviesť aj porovnávanie dobrého sovietskeho s našou domácou nedokonalosťou. Účastník zájazdu do ZSSR, ktorý sa chcel deliť so svojimi zážitkami v závodnom časopise *Podbrezovan*, pri popise pozitívnych skúseností z cesty a chvále politickej vyspelosti sovietskych pracujúcich naznačil naše nezverejniteľné negatíva: „K prvomájovému sprievodu by som ešte dodal, že kým v Moskve milícia dáva pozor, aby nikto z boku nevošiel do sprievodu, aby tým nenarušil poriadok, u nás máme starosti s tým, aby polovica sprievodu neodišla stať na chodník. To tiež súvisí s uvedením a disciplínou.“ Časť vety o našich sprievodoch zmocnenec vypustil, „pretože ide o paušálne bagatelizovanie. Účasť na tohoročných oslavách, aj v sprievode, svedčí o opaku. Okrem toho vypustená stať vyznieva tak, ako keby nás boli ľudia nútení zúčastniť sa v prvomájovom sprievode.“⁴³

S iným druhom problému, zapríčineným dlhodobou rétorikou nasledovania ZSSR, sa stretli cenzori v roku 1960, keď v ZSSR prebiehala výmena peňazí. Úvahy na tento námet, spracúvajúce údaje z článku v časopise *Fakty a argumenty*, boli zastavené zvláštnym telefonickým pokynom HSTD. Vzbudzovali totiž u československých občanov obavu z novej menovej reformy.⁴⁴

Záštita, mierotvorca a zástanca pracujúcich – alebo ako nechváliť ZSSR

Chváliaci nadšenci sa však dopúšťali i iných ideologických faux-pas. Časopis *Slovenka* v „Epoche veľkých víťazstiev“ vychválil silu Sovietskeho zväzu takto: „Dnes každé slovo, každé vyhlásenie mocnej krajiny soviетov znie ako prísaha. Vyvoláva iný účinok: hnev, nepokoj, zmätok.“ Pretože nebolo dostatočne jasné, že ide o pocity, vyvolané v dušiach ne-

⁴² SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 70, kart. 54, DH č. 100/1957.

⁴³ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 35/1959, *Podbrezovan* č. 10.

⁴⁴ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 68/1960, telefonický pokyn č. 84/1960, ZČ *Úspech*, „Budeme mať nové peniaze?“.

priateľov a nie našincov, cenzor trojicu slov „hnev – strach – zmätok“ zamenil za: „Vyvoláva obdiv, rešpekt, úctu.“⁴⁵

Vôbec, radikálne strašenie Sovietskym zväzom vychádzalo postupom času z politickej módy. Nikita Sergejevič Chruščov sa vraj mal pred poľskými novinármi vyjadriť, že ZSSR už vyvinul takú superbombu, že ju nemôže ani vyskúšať, pretože by na severnom póle roztopilo sneh. Aspoň to v roku 1957 tvrdila *Smena*, no uverejniť túto správu nesmela.⁴⁶ Roku 1961 sa o čosi podobné neúspešne pokúsili redaktori miestneho rozhlasu po drôte v Čadci. Po konzultácii s cenzorom boli nútení prepísať tento text: „Keď Američania získali atómovú bombu, začali vyhlasovať, že sedem takýchto bômb ich urobí pánmi sveta. Vážení poslucháči, jedine ten, kto videl veľkú silu prechádzajúcu Červeným námestím môže potvrdiť, že dnes opravdivým pánom sveta je jedine Sovietsky zväz, ktorý nielenže dobýja vesmírne výšavy a zemské hĺbky, ale vie dobyť a zničiť každú krajinu, ktorá by zapríčinila vznik novej svetovej vojny.“⁴⁷ Konštatovanie: „V Hirošime bolo zabitých 20 000 ľudí. ... Tak začali Američania a Sovietsky zväz robí všetko, aby zlikvidoval tento náskok USA a už v roku 1949 mal k dispozícii nukleárnu zbraň podobného typu.“ zasa vzbudzovalo „myšlienku, že ZSSR sa snaží dohnať USA vo vyvražďovaní ľudí a preto bola časť vypustená“.⁴⁸

Na druhej strane, ani propagácia mierových snáh socialistického tábora nebola bez rizík. „K nám teraz dochádzajú rôzne návštevy z priateľských i nepriateľských štátov a naši najvyšší vládni činitelia vedú i s najväčšími nepriateľmi rozhovory a my sa s tým Zemplínčanom nemôžeme dohodnúť,“⁴⁹ sťažoval sa sváko Ondro na báčika zo Zemplína v estráde „Slovensko sa smeje“ – až do úradného odposluchu a následného zákazu. Redaktor noviniek *Za pokrokovú dedinu* upokojoval spoluobčanov tvrdením: „Súdruh Chruščov napríklad pred sovietskymi novinármi vyhlásil a bez toho, že by sa bol vystatoval alebo chcel by niekoho postrašiť, že ZSSR vyrába ročne 250 rakiet, schopných niesť atómové náložky a že každý, kto by sa pokúsil narušiť mierovú budovateľskú prácu sovietskeho ľudu, stretne sa s odvetným úderom, ktorý by znamenal úplné zničenie protivníka.“ Cenzor poznamenal: „Podčiarknutú časť

⁴⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 4/1959.

⁴⁶ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 55/1957.

⁴⁷ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 113, DZ č. 1/1961.

⁴⁸ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 63/1961.

⁴⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 66/1956.

vety som nechal vypustiť, pretože uvedené fakty uviedol s. Chruščov iba v jednom závode. V prípade celoštátnej produkcie by to bolo prezradzanie vojenského tajomstva.“⁵⁰

Obetou cenzúry sa stalo i pozitívne stanovisko pracujúceho človeka, riaditeľa jednej z STS, k referátu N. S. Chruščova na zasadaní Najvyššieho sovietu. Jeho vyjadrenie pre rozhlas: „No príslovečná skromnosť a obetavosť sovietskych ľudí ma presvedčila o ďaleko väčších možnostiach tejto krajiny. Dokazujú to aj najnovšie opatrenia sovietskej vlády na zrušenie daní, skrátenie pracovného času a upevnenie peňažnej meny. Verím, že nie je ďaleko doba, kedy podobné opatrenia prijme aj naša vláda, ktorá tak úzko spolupracuje s krajinou, kde Leninove slová sú večne živé a premieňajú sa v činy“, sa stalo spoločensky nebezpečným, „pretože vyznieva ako nabádanie našich pracujúcich, aby aj oni žiadali od vlády skrátenie pracovnej doby, zrušenie daní atď.“⁵¹

O Sovietskom zväze len dobre ...

So sovietskymi pracujúcimi bolo vhodné mať len tie najlepšie skúsenosti. Preto si pracovník závodu Žiar nad Hronom, ktorý navštívil družobné závody v ZSSR, musel jednu nechať pre seba: „Chcel by som poznamenať, že sovietski súdruhovia nám len veľmi neradi dávali výkresy tohto doteraz nedokončeného prototypu skúšaného v jednom závode vo väčšom počte a v druhom závode len jediného.“ Zásah bol prevedený preto, „lebo uvedená veta v súvislosti s celkovým kontextom nevhodne obviňuje súdruhov z neochoty.“⁵² Korešpondent *Kysuckého priekopníka*, ktorý si dovoľil vyjadriť nespokojnosť so stavom spolupráce organizovanej RVHP slovami: „Veľa sme si v minulosti sľubovali od akcie v rámci RVHP. Výsledky boli slabé, ba žiadne. Sme na pochybách, či sa ďalej stav zlepší. Bude asi rozumnejšie, keď zoznamy sekcie 2 dobre uložíme, ako propagáciu ich činnosti a do konštrukcie sa pustíme sami“ bol zmocnencom výslovne obvinený z hrubého útočenia proti Rade, znižovania jej významu a negovania jej činnosti.⁵³

I historické skúsenosti a názory predkov z minulých storočí podľahli

⁵⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 73, kart. 56, DH č. 2/1960.

⁵¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 73, kart. 56, DH č. 9/1960.

⁵² SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 112, DZ 12/1957 *Hutník mieru* č. 43, (Závod SNP Žiar nad Hronom). Úvodník „Kritikou pomáhať a veriť dobrým skúsenostiam“.

⁵³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 63, 1958.

cenzúre. Z výstavy krajského múzea v Banskej Bystrici, expozície venovanej bojom zo štúrovského obdobia, bola odstránená fotokópia výzvy k protihabsburskému povstaniu. Bojovne naladený pisateľ v nej komentoval vyhrážky viedenského dvora, že si pozve na pomoc ruské vojská a kontroval: „Když sme mohli této pominulé zimy bosí, nahí bez zbroje ve snehu, daždi, o hlade stotísíc rakúskych vykrímených v zbroji vycvičených znamenite zašatených zbojníku premoci, i cože nám ten bídný otrok, to hovado ruské učiní, však to ještě ani jen opravdivý člověk není, tým méně opravdovým vojakom byt může.“⁵⁴

V učebnici slovenského jazyka zasa autori predkladali žiakom na rozbor úryvok od oficiálne preferovaného autora, P. Jilemnického. Text sa týkal drotárov, navracajúcich sa na zimu domov. Tí chudobnejší vraj čakali na rozprávanie tých, ktorí sa vracali z východu, kde vo Varšave, Moskve a iných mestách mali fabriky, s plnými mešcami. Hoci text pochádzal z knihy vhodnej na povinné čítanie mládeže, pretože bol bez komentára, „mohol by vyvolávať nesprávny dojem“.⁵⁵

Presvedčenie cenzorov, že spoločnosť si utvára o Sovietskom zväze a moskovskom režime mnohé „nesprávne dojmy“, sa zakladalo na skutočnosti. Potvrdzovali to i agentúrne odposluchy rozhovorov ľudí na ulici, úradne zvané „hlásenia o verejných náladách“. Predstavy, ktoré takýmto spôsobom kolovali o sovietskom režime, sa roku 1957 pokúsil v jednej básni zhrnúť a najmä vyvrátiť Vojtech Mihálik:

Nenávidia ňa, Moskva, nenávidia. / Poznám ich reči: /Mesto tmy, / kde barbari trónia, / mesto, kde stali sa despotmi / komunisti a židia / bez práva, / bez svedomia. / Potemkinovské dediny / v podobe mrakodrapov / stavala luza - / a hneď rozmietla. / Tam ľudia s tvármi bledými / pod diktátorskou tlapou / klesajú / (pravda do metra). / Tých zmučili, / čo aj svetu boli milí, / a každému / potom / postavili chrám: / Gorkého, / Jesenina zavraždili. / Majakovskij sa z hanby zabil sám. / A čo je najstrašnejšie, / čo nevyjadriš, / duša zbožná, / slovami: / o dobrom živote tam / ďalej píšu verše / básnici skorumpovaní. / Keď v Budapešti praví kresťania / v mene lásky a pokánia / zaliali krvou / ostrov svätej Margity, / žiaľ, / sovietski banditi / nepochopili, prepána, / demokratický ideál. / Všetko som počul, Moskva dobrýzganá, / všetko som počul. / No k pravde počúvania / dobrá je / aj pravda očí. / Aj pravda mysle, prav-

⁵⁴ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 7/1958, 11.11.1958, s. 15, výstava, Krajské múzeum Banská Bystrica,

⁵⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 26/1960.

da srdca. / Na pravdu pojmu / bol len Pilát zvedavý. / V zúrivom krčí sveta, / čo sa rúca, / tvoja pravda je nehynúca. / Hynie smiech bláznov, / maloverných obavy. / Preto ťa, Moskva, nenávidia. / Každý tvoj kanál prelozia. / V ich neóne sa kúpe / každá tvoja vláda. / Ich oči, / srdce, / tepny – / arterioskleróza. / I ja som videl, / čo sa mi nepáči: / šum chladnej panštiny – / a biedne byty tiež. / Jak u nás krehli deti v pliesni pavlačí, / kým zlatá mládež / v hoteli Moskva / liala si do vodky / džez. / Rečníkov počul som / (dosť ich aj u nás je,) / či jazyk im / len po adjektívach lezie, / čo obratne sa kľžu po fráze / a myslia si, / že po Sovietskom zväze. / Aj tam som mohol poznať, čo je móda, / čo umenie, / čo grimasa. / Stretol som básnikov, čo žitím pešky chodia, / ale i tých, / čo len v aute vozia sa. / Nebol som teda v raji. / Bez fňukania / tu ľudia radosti / i žiale / prežili. / Z nebeskej cukrárne / im nepadala mana, / vlastnými rukami sa dotkli svojho rána, / nekľaknúc / do močiara tupej idyly! / Tento ľud, / čo na bohatiersku svoju šiju / položil históriu, / netušiac ešte, / že ho večným spravila, / Leninov ľud / ikarským švihom krídel vzpína vetriská, / nesené vôľou, / nehniť, / nepadnúť! / Ži srdce sveta, všetkým, ktorí vidia / socializmu / zajtrajší / deň! / Veď preň ťa Moskva nenávidia. / Preto ťa, Moskva, milujem!⁵⁶

Mihálik síce Moskvu miloval, ale cenzori si boli istí, že mnohí čitatelia by si z básne vybrali práve to, čo tak vehementne vyvracal. Preto ju preventívne z publikácií vyradili.

Nakoniec ešte jeden príklad, ako sa mohol stať politicky nevhodným i prejav sympatií k Sovietskemu zväzu, a ako ho bolo možné elegantne riešiť: V banskobystričskom *Smere* autor v článku „Mládež v povstaní“ opisoval objavenie sa prvého sovietskeho partizána v Slovenskej Ľupči. Hovoril o jeho srdečnom prístupe k občanom, ktorých pozdravoval a podával im ruky. Ruku podal i miestnemu farárovi Hlinkovi, ktorý ju vraj prijímal s rozpakmi, pretože gardistická propaganda rozchyrovala, že Rusi farárov vraždia. No keď sa mu partizán zdvorilo predstavil, „tvár sa mu rozjasnila ako aj všetkým okolostojacim ľuďom“. Nevhodnosť štylizácie bola definovaná nasledovne: „Takáto textácia o prejavení radosti spomínaného farára by bola najmenej nepresná, lebo na okolí bol inak známy (stojí za poznámku vysvetľujúcu jeho vzťah k Rusom, že bol horlivým členom strany Slobody). Zmocnenec po dohode s tajomníkom redakcie zmenil text na ‘obavy sa rozplynuli. Ostatným okolostojacim sa

⁵⁶ SNA, ÚV KSS, David, kart. 2275/114, DZ č. 5/1957, Vojtech Mihálik, Srdce sveta.

rozjasnila tvár.' Tým prejav radosti spomínaného farára bol zmiernený a nebol postavený do jednej roviny s radosťou ostatných."⁵⁷

Novinky z „nášho“ tábora

K socialistickým krajinám tlačový dozor zaujímal v istom zmysle vyvážený postoj. Chvála socialistických krajín nebezpečne sklzávala do opisovania chvályhodných podrobností, ktoré by na československý vývoj mohli vrhať tieň. Z dôvodu zachovania imidžu ľudovodemokratickej jednoty a vytvárania zdania rapídneho ekonomického napredovania spriatelenej krajín zasa nebolo vhodné kritizovať ani opisovať ich nedostatky. Tento postup bol aplikovaný i na „mierumilovné“ krajiny tretieho sveta.

Napríklad o Bulharsku, častom cieľi začínajúcich sa zájazdov ČEDOKu, písal odmietnutý prispievateľ *Smeru* o nákupnej kožušínovej horúčke našich turistov takto: „Niet potom divu, že v bulharských kožušínárskych obchodoch, ktoré ešte patria zväčša súkromníkom, vítali nás krasopisnou češtinou napísané oznámenia 'Vložky nejsou'. Boli však. Ale pod pultmi. Prirodzene na patričnej cenovej hladine, ktorá sa menila podľa záujmu. Záujem kupujúcich bol veľký, stúpili preto i ceny. A tí, čo sa chystali nakúpiť v Bulharsku kožuchy, odchádzali z obchodu s dlhými nosmi. Za svoju 'kožušínarsku špecialitu' si dali totiž Bulhari poriadne zaplatiť. ... nemilo nás prekvapili vo Varne obchodíky, v ktorých by majitelia boli stiahli z kupujúcich i kožu, a mnohé nehygienické dielne preplnené robotníkmi. V tomto smere budú musieť Bulhari ešte veľa naprávať.“ Redakcia s doporučením STD súhlasila a stať vypustila. Zásah bol klasifikovaný ako nevhodné vyzdvihovanie nedostatkov a chýb v ľudovodemokratickom Bulharsku.⁵⁸ Podobne nebolo vhodné opisovať drahotu, ktorá vládla v Poľsku. V článku závodných novín Bučiny Zvolen, „Dojmy z Poľska“, boli vyčiarknuté „state, v ktorých sa nevhodne kritizovali tržné pomery v Poľsku, vyzdvihovaním čierneho obchodu a pašovaním. Napr. 'Ach, ale tie ceny! Naše trampky za 28 Kčs stoja 250 až 300 zlotých.'“ Časopis *Sandrik* sa zasa opisovaním drahoty v Poľsku dopúšťal „nezdravej kritiky poľských ekonomických pomerov“.⁵⁹

⁵⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 52/1959.

⁵⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH 98/1957, *Smer*. Zásah prevedený v zmysle pokynu POZ/004.

⁵⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH, 61/1958, *Bučina*, č. 21.

Leopold Tyrmandl si v rodnej poľštine mohol dovoliť robiť satiru na poľských športovcov holdujúcich alkoholu, no v slovenčine jeho publikácia bola zamietnutá, pretože „i keď ide o preklad z poľštiny, u nás je nevhodný na zverejnenie, lebo poľský národ opisuje ako národ notorických pijanov a u čitateľa by pôsobila znevažujúco voči spriatelenej socialistickej krajine“.⁶⁰ Naopak, poľská karikatúra zobrazujúca pitie alkoholu na schôdzke mládežníkov v klubovni bola zastavená s tým, že „zjavy zo života poľskej mládeže nemožno aplikovať na našu mládež“.⁶¹

Z dôvodu možného ohrozenia zahranično-politických vzťahov boli cenzurované i domáce novinky, najmä vtedy, ak sa udiali v nesprávny čas. Vyrađený bol napr. článok „Rumunský lodník padol do rúk bandy chuligánov“ z roku 1958, ktorý podľa oficiálnej správy opisuje lúpežný prepád dvoch rumunských lodníkov, ktorí boli vylákaní dvomi dievčatami zo záhradnej reštaurácie do Petržalky, kde boli prepadnutí skupinou mladých ľudí. „Vzhľadom k tomu, že v týchto dňoch je na návšteve v ČSR stranícka a vládna delegácia Rumunskej ľudovodemokratickej republiky, nie je vhodné zverejnenie.“⁶²

V prípade takého politického vývoja, ktorý nebol celkom v súlade s internou líniou KSČ, nebolo považované za správne dianie v iných socialistických či ľudovodemokratických štátoch chváliť, komentovať, či inak na odchýlky (najmä v kultúrnej oblasti vnímané ako pozitívum) upozorňovať. Vylučované boli najmä články analyzujúce kultúrne dianie v Poľsku. Cenzurované bolo i pripomenutie hosťovských predstavení, ktoré boli v predchádzajúcom roku oficiálne povolené. Tak sa stalo, že hoci publikum presvedčilo o kvalitách poľskej satirickej tvorby „minuloročné vystúpenie súboru Sirény a nie v menšej miere i vystúpenie Wagabunder“, tieto boli cenzorom dodatočne označené ako „ukážka deštruktívnej kritiky a deštruktívnej satiry“ a recenzie o nich z novín vylúčené.⁶³ Podobne dopadla i kritika malého počtu divadelných hier so súčasnou tematikou, založená na provokatívnom porovnaní so zahraničím. „V susednom Maďarsku i Poľsku košatie dramatická spisba novými mocnými vetvami bohato obsypanými úrodou. Rastú tu sladké plody lyriky, ale aj kyslá satira. Kyslá pre toho, komu nechutí.“⁶⁴ I takýto

⁶⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH, č. 22/1958, „Poveš' o tragickom tenistovi,“ ed. Športové romány a reportáže, Šport, SV ČSVTV.

⁶¹ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 6/1958.

⁶² SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 51/1958.

⁶³ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 2/1956.

⁶⁴ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 4/1956, *Smer*.

dôvod: „autor podľa nášho názoru vyzdvihuje práve tie ‘kritické prúdy’ v Poľsku, ktoré sú dobre známe z rokov 1956 a 1957. Článok je v rozpore aj s referátom s. Gomulku, ktorý predniesol na celoštátnej konferencii novinárov-komunistov 5. októbra 1957,“⁶⁵ spôsobil vylúčenie článku.

Aj uvedomelí jednotlivci, postupujúci v súlade s prikázanou líniou, mali s publikáciou problémy. Napríklad študent, referujúci o letnej praxi univerzitných študentov v Poľsku, napísal, že sa ich domáci pýtali, či je pravda, že sa u nás „nesmie tancovať rokenrol“. Hoci nasledovalo: „Odpovedali sme, že sa u nás tak neujal, že máme radšej foxy a valčíky,“ cenzora zrejme znepokojila samotná zmienka o možnosti tancovania rock’n’rollu v socialistickom štáte.⁶⁶ Najjednoduchšou používanou formulou pri zákazoch bol postup podľa smernice HSTD č. 54, o nezverejňovaní tých správ preberaných z poľskej tlače, ktoré „pre odlišnosť pomerov a situácie v CSR nie je vhodné zverejňovať“.⁶⁷

Ani informácie o ekonomických opatreniach socialistických susedov neboli vždy politicky vhodné. Článok *Večerníka* o udalostiach v Poľsku, „Prvé kroky na novej ceste“, prišiel o odstavec s textom: „Dnes uverejnil *Express Wieczorny* zpravu o utvorení robotníckej rady v Gdanskej lodenici. Je to prvá robotnícka rada v Poľsku. Táto požiadavka, ktorú vytýčila robotnícka trieda, bola prijatá ako jedna zo záruk jej skutočnej účasti na vedení národného hospodárstva.“⁶⁸ *Új Szó* zasa kompletne vyradil článok „Čo sa stalo v Poľsku“, kvôli odstavcom, „v ktorých sa vysvetľoval účel, úloha a kompetencia robotníckych rád a uznesenia VIII. zasadnutia PZRS o zrušení niektorých strojových staníc“.⁶⁹

Špecifiká Juhoslávie

Zaujímavé zmeny prístupu cenzúry možno sledovať na zásahoch týkajúcich sa Juhoslávie. Vo februári 1956 bola z filmu *Pevný breh*, nakrúteného v roku 1953, vystrihnutá sekvencia, zachytávajúca pohraničných strážcov Dunaja, ostražito kontrolujúcich juhoslovanskú loď s detailom výsostných znakov, s komentárom: „Zásah odôvodňujeme tým, že naše vzťahy k Juhoslávii sa podstatne zmenili od tej doby, čo bol film vyro-

⁶⁵ SNA, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 1/1958.

⁶⁶ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72, kart. 56, DH č. 39/1959.

⁶⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 72/1956.

⁶⁸ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 5/1956.

⁶⁹ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 7/1956.

bený.⁷⁰ Zmena však bola len povrchová. Neprípustný zostal napríklad odstavec článku o živote v súčasnej Juhoslávii, v ktorom autorka opisovala fungovanie volených pracovných výborov, rozdielnosti v decentralizovanom plánovaní, nadchýnala sa počtom žien na vedúcich miestach: „Zaujímavá je organizácia práce na štátnych majetkoch, v obchodných podnikoch a obciach. Všade si občania volia pracovné výbory, ktoré dva roky zodpovedajú za riadny chod práce. Majú vlastné plánovanie a od ich šikovnosti a schopnosti závisí, akých úspechov dosiahnu. Je v záujme každého zamestnanca, aby jeho závod dosiahol čo najlepšie výsledku.“⁷¹ Podobne faktograficky zamerané články boli vypustené z časopisov ako *Ekonom*,⁷² či *Medzinárodné otázky*⁷³ (teda časopisu vydávaného vydavateľstvom politickej literatúry SVPL (!), ktorého „redakcia tvrdí, že sa čitatelia dožadujú článkov o Juhoslávii“). Ani zistenie prispievateľa časopisu Harmaneckých papierní, že v Juhoslávii v Chorvátsku majú dostatok papiera, a to i tých druhov, ktoré u nás nedostať, neušiel pozornosti cenzora.⁷⁴

Na ústa si musel občas dávať pozor i minister. V časopise *Smer* bola nahradená iným článkom reportáž „Minister Púčik v Banskej Bystrici“. Podrobne totiž „líčil formy hospodárskej sústavy v Juhoslávii a to, že sa pre nás juhoslovanská cesta nehodí, lebo by znamenala krok späť ku kapitalizmu. Podľa jeho slov sú v Juhoslávii také pomery, že keď napríklad je väčší dopyt po pracovných silách, zvyšujú sa im mzdy a naopak, ceny na trhu sa riadia podobným spôsobom.“⁷⁵ Závodný časopis *Úderník* sa márne zasadzoval za detailnejšie informovanie vyškrtnutou vetou: „Naša denná tlač by sa mala viac a obširnejšie zaoberať referátom s. Tita v Pulji, lebo z kusých výňatkov, ktoré boli v novinách sa nedá urobiť celkový obraz.“ Zásah bol zdôvodnený tým, že redakčný článok moskovskej *Pravdy*, uverejnený v ústrednom orgáne UV KSS *Pravde* z 24. novembra 1956 „podal k referátu s. Tita jasné vysvetlenie“.⁷⁶ O tri roky

⁷⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 19/1956.

⁷¹ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 4/1956 *Slovenka*, č. 42, N. Zinková.

⁷² SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 91/1956.

⁷³ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 70, kart. 54, DH č. 54/1957, „Poznámky o juhoslovanskej ekonomike“.

⁷⁴ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72-73, kart. 56, DH č. 44/1959, *Cesta vpred*, časopis Harmaneckých papierní.

⁷⁵ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 3/1957.

⁷⁶ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 69, kart. 53, DH č. 97/1956, *Úderník*, Závody 29. augusta, Partizánske.

sa na problematike prístupu k juhoslovanskému vývoju nezhodli HSTD a oddelenie propagandy ÚV KSS. V denníku *Pravda* zmocnenec vypustil článok „Je v tom jed nacionalizmu“, v ktorom je ostro kritizovaný prejav J. Tita, prednesený pri príležitosti 40. výročia KSJ.⁷⁷ Zásah bol vykonaný podľa telefonického pokynu o nezverejňovaní žiadnych správ o 40. výročí jej založenia. Pracovníci pripojili i poznámku, že podľa tvrdenia vedúceho vydania bol článok napísaný na pokyn III. odd. ÚV KSS.

Z kultúrno-politických vyjadrení, ktoré boli klasifikované v roku 1957 ako pre verejnosť nevhodné, možno uviesť tvrdenie Novaka Simiča v *Slovenských pohľadoch*: „Vychádzajúc z leninských zásad o ceste k beztriednej spoločnosti a držiac sa medziiným zásady, že socializmus je nový humanizmus, Juhoslovania sa vývojom a logikou udalostí čoskoro dostali do konfliktu so stalinizmom, ako systémom nadvlády nad človekom.“⁷⁸

V roku 1958 už zásluhou zmocnencov STD nebola Juhoslávia vo vysielaní bratislavskej redakcie Československého rozhlasu nazývaná ľudovodemokratickou a v učebnici zemepisu bola vyradená spomedzi krajín jednoznačne ľudovodemokratických a budujúcich socializmus.⁷⁹

K problematike vzťahu k Juhoslávii sa nepriamo vzťahuje i zamietnutý kreslený vtíp. Pod hlavičkou „revizionista“ je na ňom chlapík naravnávajúci os glóbusu do vertikálnej polohy. Dôvod vyradenia vtípu nebol definovaný, ale cenzor ho opísal ako obrázok muža, ktorý dáva glóbus „do pôvodnej polohy“.⁸⁰

Čína a Albánsko

Zásahy s tematikou Číny a Albánska sa objavili v roku 1960. Ponitrianski stavbári po návrate z družobného zájazdu do Maďarska referovali, že vo svojej besede o politických otázkach hovorili s maďarskými súdruhmi, popri iných témach, „aj o medzinárodných problémoch a vzťahoch a názoroch maďarských členov strany na čínsku otázku.“ Hoci z ďalšieho vyplývalo, že názory Maďarov na Čínu boli správne, táto zmienka bola zo závodného časopisu vypustená, „nakoľko by nesprávne orientovala našich ľudí na vzťahy medzi ČLR a socialistickým táborom“.⁸¹

⁷⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 72-73, kart. 56, DH č. 28/1959.

⁷⁸ SNA, David, inv. č. 114, kart. 2275, DZ č. 3/1957, *Slovenské pohľady*, Novak Simič, „Nové cesty juhoslovanskej literatúry“.

⁷⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, inv. č. 71, kart. 54, DH č. 37 a 55/1958.

⁸⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 51/1957, 7.

⁸¹ AMV ČR, 318-48-1, DH, č. 65/1961, *Ponitriansky stavbár*, č. 10.

Skupina robotníkov zo Slovnafu, ktorí sa vrátili priamo z Albánska, popisovala svoje zážitky v článku „V krajine orlov“. Redakcii závodného časopisu však bolo doporučené text nezverejniť, pretože sa v ňom „príliš zdôrazňuje veľké bratstvo, priateľstvo, starostlivosť Albánskej ľudovej republiky o formy práce, najmä socialistické súťaženie, ktoré v Albánsku nazývajú ‘jeden plus dva’“.⁸² Na druhej strane bolo telefonickými pokynmi korigované i prílišné napádanie albánskych predstaviteľov. *Večerník* si nemohol dovoliť publikovať článok V. Kríža „Tiene na jubileu“, ktorý – hoci na základe citátov z Chruščovovho prejavu – odsudzoval stranické špičky za brutálne čistky.⁸³ Na základe telefonického pokynu HSTD z 4. novembra 1961 sa v novinách nezverejňovali už ani správy o výročí založenia albánskej komunistickej strany.

Od roku 1962 prestalo byť verejnou informáciou, že komunistická strana Číny „dokázala zmobilizovať všetok ľud“ a „s veľkým nadšením buduje... tzv. ľudové komúny.“⁸⁴ Mimo línie – a následne i mimo publikovanej knihy o diele – sa ocitli i verše Jána Kostru: „čože my vieme, ako sa rodila v bolestiach Čína ľudová / ako kalila sa v ohni oceľ / straníckej pravdy, ktorá postavila / štvrtinu ľudstva / na obranu mieru“.⁸⁵

O súdruhoch z rozvojových krajín

Podobne ako správy o socialistických krajinách, i informácie o krajinách tretieho sveta sa upravovali podľa priebežne sa meniacich poky-

⁸² AMV ČR, 318-48-1, DH č. 38/1961, ZČ *Slovnafu*.

⁸³ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 60/1961, *Večerník*, č. 262, „Kde sú dnes albánski komunisti, ktorí zakladali pred 20 rokmi stranu a bojovali proti talianskym a nemeckým fašistickým okupantom? Takmer všetci sa stali obeťou krutých zločinov Mehmeta Šehu a Envera Hodžu,“ vyhlásil na XXII. zjazde KSSZ N.S. Chruščov a spomenul tragické osudy bývalých členov politického byra ÚV Albánskej strany práce Liry Gegovej a jej manžela, ako aj prenasledovanie súdruhov Liry Belišovej a Koča Tašku, významných činiteľov albánskej strany, ktorí mali odvahu statočne a otvorene povedať, že nesúhlasia s politikou albánskych vedúcich predstaviteľov a postavili sa za zomknutie Albánska so SSSR a ostatnými socialistickými krajinami. Taká je dnes situácia Albánskej strane práce, dedičky Komunistickej strany Albánska. Jej vedúci predstavitelia vystupujú z pozície dogmatizmu proti leninskému kurzu XX. sjazdu KSSS, proti skoncovaniu s politikou kultu osobností. Veríme však, že albánski ľudia povedia svoje slovo – a potom sa ich terajší vedúci predstavitelia budú zodpovedať za škody, ktoré spôsobili svojej krajine, svojemu ľudu, výstavbe socializmu v Albánsku.“

⁸⁴ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 6/1962, Dejepis pre 8. ročník ZDŠ, siedme vydanie.

⁸⁵ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 8/1962, vyškrtnuté z knihy Michala Chorvátha: Básnické dielo Jána Kostru.

nov. Základným kritériom bola miera ochoty ich vedenia k spolupráci s Moskvou, teda povedané dobovým slovníkom, do akej miery sa dali označiť za „mierumilovné“. Pri takýchto krajinách sa začalo s aktívnym vytváraním pozitívneho obrazu. Ako ilustráciu možno použiť následný zásah zmocnenca STD v časopise *Protifašistický bojovník*. Zo spriateleneho zdroja, časopisu rakúskych odborárov, mienili v redakcii prevziať materiál o spoločnom nepriateľovi, nacistoch. V článku „Raj vojnových zločincov“ sa však uvádzalo, že mnohí vojnoví zločinci našli útočisko a i zamestnanie v krajinách Blízkeho východu, menovite v Zjednotenej arabskej republike. Správa napriek svojej aktuálnosti nemohla byť zverejnená, „vzhľadom na upevňujúce sa vzťahy medzi ČSSR a ZAR“.⁸⁶

Rozvojové krajiny zostávali síce témou exotických reportáží, písaných v štýle „aj v ďalekej cudzine máme priateľov bojujúcich za ten istý cieľ,“ prípadne posilnené argumentom „bojujú čo aj holými rukami a preto im budeme pomáhať,“ avšak konkrétnejšie správy o ich ekonomickej situácii, kultúrnej úrovni a iných markantne rozdielnych ukazovateľoch stupňa civilizácie boli formulované s najväčšou opatrnosťou.

Ako prvá pomoc pri preštylizovaní článkov bolo viackrát s úspechom použité prepísanie textu s použitím minulého času namiesto prítomného. Tak v článku o ťažkom postavení robotníkov v Indii a ich obvyklej forme protestu – „sahnú si pred vládnu budovu na trávnik a zahájajú hladovku ... kým ich neprijmú alebo neodvlečú,“⁸⁷ boli podčiarknuté slová po upozornení uvedené v minulom čase. Zároveň z neho vypadli ďalšie zmienky o štrajkoch a hladovkách, v zmysle pokynu o neuvereňovaní správ nepriateľsky zameraných proti Indii. Článok o konferencii odborových organizácií Vietnamskej demokratickej republiky zasa omylom vo vypustenej vete referoval o úspešnom boji robotníckej triedy za práva pracujúcich – v čase, keď už mali mať podľa našej tlače dávno všetky boje vyhrané.⁸⁸

Za nepriateľsky zameranú proti Indii a ďalším navštíveným krajinám bola považovaná i reportáž *Smeny* spísaná na základe rozprávania Tibora Andrašovana, ktorý sa zúčastnil zájazdu so SEUKom. Opísal v nej otrasné zážitky zo „stretnutia so stredovekom“, s jeho hladom, chorobami, úžasnou biedou, krdľami otrhaných detí a žobravých starcov. „Ulica je v Indii celým životom. Tu ľudia spia, varia, obedujú, umývajú sa,

⁸⁶ SNA, ÚV KSS, David, inv. č. 113, kart. 2275, DZ 1960, s. 11.

⁸⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 5/1956.

⁸⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 5/1956.

pracujú, predávajú a kupujú, tu sa rodia, tu umierajú. Ľudský život tu má cenu piesočného zrnka ... Žobravé dlane sa neodbytné nastrkujú na každom kroku, vyše kilometra utekali otrhané deti za autobusom SLU-Ku a výraz ich tváre, keď sa voz vzdaloval, bol taký strašný, že jedna zo speváčok nevydržala tento strašný pohľad a nervovo sa zrútila ... Veľa ostáva ešte vykonať, aby nevožňovníkov nepochovávali s tancom a spevom, že sa konečne dožil lepšieho života!“ Zmocnenec po vyškrtnutí nevhodných odstavcov zároveň poznamenal, že „redaktori boli zoznámení s týmito skutočnosťami len ako so zaujímavosťami, lebo tieto neboli určené pre tlač“.⁸⁹ Prekážali i zážitky z reprezentačných prijatí na najvyšších miestach. „Nezabudneme ani na vystúpenie v kráľovskom paláci pred kráľom v Kambodže. Prekvapením pre nás bolo, keď pri jeho vstupe sa celá suita, včítane najbližšej rodiny, vlády aj ministra vojny hodili na zem. Zostali sme v rozpakoch, stáť nám bolo trápne, ale i do smiechu.“ Pre tlač nebolo vhodné ani varovanie pred ópium, dokumentované na situácii v Iráne: „Následkom užívania ópia zomrie v Iráne ročne 100 000 osôb, z ktorých 5000 končí samovraždou. Do roka sa tam narodí 50 000 detí, ktorých rodičia užívajú tento omamný jed. OSN venovalo Iránu 86 000 dolárov na potlačenie tohto zla.“⁹⁰

Schizofréniou oficiálneho politického postoja zaváhala akcia Červeného kríža v roku 1959 na pomoc alžírskym utečencom. Červený kríž bol v novembri roku 1956 poverený založením a spravovaním Fondu solidarity, ktorého prvé výnosy boli použité na dodávky pre „maďarských pracujúcich, postihnutých kontrarevolúciou“. V tom čase boli výška sumy na jeho konte i spôsob jej použitia z propagačných dôvodov takmer denne zverejňované v ústredných denníkoch. Na začiatku roku 1959 možno sledovať viacero cenzúrnych zásahov, ktoré zachytávajú správy o prebiehajúcej zbierke na Alžírčanov, „na základe US POZ/033 o nezverejňovaní žiadnych zprávy o priebehu uvedenej zbierky“.⁹¹ O tom, že postoj štátnych úradníkov bol pre ľudí nepochopiteľný, svedčí i zásah a písomná reakcia cenzora pri článku novín *Zemlinský roľník* „Na pomoc alžírskym uprchlíkom“, ktorú prevzali zo správy okresného výboru Červeného kríža. „V článku sa okrem iného hovorí, že akcia

⁸⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 25/1957, *Smena*, „Čo nám rozprával Tibor Andrašovan“ a „Perličky z ďalekých krajín“.

⁹⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 27, 1957.

⁹¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, napr. DH č. 8/1959, *Učiteľské noviny*, „Baličky solidarity“, DH č. 9, 1959, ORN Nová Baňa, DH č. 44, *Zpravodaj Bratislavy*.

nemá byť zverejňovaná v tlači, nakoľko ide o vnútornú záležitosť ČSČK. Pokus o zverejnenie tohto článku, v ktorého texte sa vyslovene hovorí, že nemá byť akcia zverejnená, svedčí o povrchnosti práce redaktorov časopisu.⁹²

Politické následky zahraničného obchodu

Zákazu podliehali i správy o vývoze takých tovarov do rozvojových štátov, ktoré by mohli spôsobiť sťažnosti na nedostatok tovaru na domácom trhu, napríklad dodávky smaltovaného riadu.⁹³ Tovar s označením 'na vývoz' sa totiž pre verejnosť stával symbolom nedostupnej kvality – hoci štát mal odôvodnené obavy i z uverejnenia správ o tom, že „rapídny rast zahraničných reklamácií a ich rozbor v niektorých závodoch poukázal na nedostatočnú kontrolu týchto výrobkov,“ pretože ich zverejnenie „môže mať škodlivé následky pre náš zahraničný obchod“.⁹⁴ Fakt, že štát vyváža výrobky, ktoré sú na domácom trhu nedostatkové, sa stal súčasťou aktualizovaného folklóru.

Pre imidž napredujúceho hospodárstva nebolo prijateľné ani priznanie, že musí samo niektoré výrobky dovážať. Napríklad maslo.⁹⁵

Kapitalistický blok

Paradoxy negatívnej propagandy

Kým najväčším prehreškom voči socialistickým a ostatným mierumilovným krajinám bolo ich nedostatočné chválenie, prípadne neúnosné kritizovanie, pri informáciách o kapitalistických štátoch išlo o presný opak. Situácia autorov však bola zložitejšia ako na prvý pohľad vyzera. I najnevinnejšia informácia o stave vecí mohla byť považovaná za nevhodné vychvaľovanie. Prirodzene, uvedomelí redaktori sa mu vyhýbali a venovali sa kritike. Avšak akákoľvek kritika, ktorá sa opierala

⁹² SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 9/1959.

⁹³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 5/1960, *Roľnícke noviny*, Riad do Ameriky (Južná Amerika, Ghana, Niger, Guinea,...) *Kultúrny život* dokonca kritizoval vzory na smaltovaných riadoch, s tým, že do Sudánu a Ghany vyvážame gýče.

⁹⁴ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 69/1960.

⁹⁵ AMV ČR, STD, US PPV/103.

o konkrétne údaje, pričom zmienené konkrétne údaje v článku uviedla, tým vlastne zverejnila informáciu. A informácia – tá mohla byť základom obvinenia z nevhodného vychvaľovania kapitalistického systému.⁹⁶ Tento kolobeh, podobný zákonitostiam *Hlavy XXII*, sa zdá súčasníkovi prehnaný, no bol – spolu s úmyselným chválením – jednou z najfrekvencovanejších príčin zásahov v textoch zaoberajúcich sa kapitalistickou cudzinou. Najčastejšie naň doplatili autori srdcervúcich príbehov o imperialistami utláčaných robotníkoch a nezamestnaných na západe.

Československý rozhlas opisoval amerického nezamestnaného, ktorý dostáva podporu, z ktorej však musí platiť to i ono, nájom, lekára, atď., a nakoniec mu z nej na živobytie neostane takmer nič. Výška podpory pritom bola vyčíslená. Zmocnenec STD však uviedol: „Uvedený príklad je nevhodný. Prepočítaním na našu menu podpora v nezamestnanosti činí asi 1600 Kčs a u nás priemerný zárobok 1200 – 1300 Kčs. Túto skutočnosť u poslucháča nevyváža v dostatočnej miere ani ďalšia časť komentára“.⁹⁷ Vôbec, podozrievanie čitateľa, že nebude veriť vlastným očiam, ani vlastnej propagande hovoriacej o najlepšej možnej zo všetkých vlastí, a len čaká na možnosť potvrdiť si, že inde sa majú lepšie, je cítiť ako stabilný podtón pri väčšine zásahov. Banskobystrický *Smer* v článku „Očami a slovami rodáka“ (USA) v snahe vyhnúť sa možnému nesprávnemu výkladu priamo do textu pridal prepočty i komentáre: „Som na penzii. Dostávam 200 dolárov. (Pozn. red.: Podľa výpočtu Hellerovej komisie v septembri 1956, bolo v USA treba, aby robotník k skromnej životnej úrovni, ktorý má ženu a 2 deti, vyrobil ročne 5593 dolárov).“ Avšak i takáto formulácia bola nahradená – textom bez čísel. A príčina? „Z dôvodov neznalosti reálnej mzdy väčšiny čitateľov a porovnaním uvedených údajov s platni u nás po prepočte na naše koruny by mohlo dôjsť k škodlivým uzáverom o vysokom životnom štandarde v USA.“⁹⁸

⁹⁶ SNA, ÚV KSS, Sekretariát, 696/K, Zpráva o úrovni obrázkového časopisu *Život* za rok 1958: „tiež nedostatočne ukazoval úspechy Sovietskeho zväzu a krajín ľudovej demokracie, rastúce sily tábora socializmu, nedostatočne rozbíjal ilúzie o kapitalistickom svete. To potvrdzuje najmä rubrika Pele-mele, v ktorej niektoré materiály, či si to redakcia uvedomovala, alebo nie, vzbudzovali skôr obdiv k Západu... Pri podrobnom štúdiu tejto rubriky sa nemožno ubrániť dojmu, že väčšia časť materiálu sú kuriozity, hoci bola pôvodne určená pre kontrapropagandistické účely. V dôsledku toho bude musieť redakcia urobiť značnú revíziu obsahu rubriky Pele-mele a vrátiť ju pôvodnému účelu, t. j. kontrapropagande.“

⁹⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 14/1958.

⁹⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 35/1958.

Rok 1956 poznamenala kampaň v znamení navrátilcov, podľa tlače emigrantov – zvedených duší. Po tom, čo spoznali, „aký tvrdý a horký je chlieb na Západe,“ vracali sa domov krytí amnestiou prezidenta. Ich „výpovede“ sa podobali na propagandistické „príbehy polepšených špiónov“. Z času na čas sa v novinách nejaký sám odhalil, pretože už neuniesol ťažobu svojho zla, páchaného voči ľuďom radostne budujúcim socializmus, ktorých dennodenne stretávali okolo seba. Rozprávky o „márnotratných synoch vlasti“, ktorým bol po pokání veľkodušne odpustený trest, tvorili prirodzenú súčasť súdobej tlače. Avšak i v nich popis skrivodlivostí narážal na problém uvádzania samozrejmych reálií západu.

V časopise *Pionier* sa na svoj ťažký osud žaloval emigrant v článku „Hnaný žitia nevoľou“. Autobiograficky ladená hlavná postava Ferko Kurububeff vraj v roku 1945 ilegálne opustil územie našej republiky a v roku 1956 sa kajúcne vrátil. „V reportáži vábivo opisuje, ako bez ťažkostí prechádzal z krajiny do krajiny, stále mal pomerne dosť peňazí ku ktorým ľahko prichádzal. Celkový tón reportáže môže priamo lákať mladých chlapcov k dobrodružstvám, aké zažil v zahraničí po ilegálnom opustení územia ČSR.“⁹⁹ Preto k zverejneniu článku nebol daný súhlas.

Divadelná hra Lillian Hellmanovej „Z druhej strany pralesa“ nebola povolená z dôvodov zastaranosti, pretože rieši problémy nášmu divákovi cudzie. Autorka ju situovala do Spojených štátov roku 1880, popísala osud a rozklad kapitalistickej rodiny Hubbardovcov, ktorí zdierali ľudí počas vojny Severu proti Juhu. „Na vzťahu členov kapitalistickej rodiny do určitej miery autorka líči zvlčilú morálku meštiakov, pričom kladné postavy sú kladné preto, že konajú v duchu tzv. kresťanskej morálky. Je to hra, ktorú možno do určitej miery v podmienkach kapitalistickej spoločnosti považovať za pokrokovú, avšak v našich pomeroch je zastaralá, lebo kresťanská morálka a humanizmus buržoáznej spoločnosti je na míle vzdialená od morálky a humanizmu socialistickej spoločnosti.“¹⁰⁰

I kritika pápeža mohla mať neblahé účinky. Pôvodne mala správa o

⁹⁹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 12/1957. Nezvyčajnosť použitého priezviska „Kurububeff“ zrejme zaručovala, že nedôjde k nevhodnej súvislosti (zámene) so žijúcou osobou. Hrozba možnej 'súvislosti' osôb, cenzormi ostro sledovaná, vyústila napríklad do zákazu používať v poviedkach fiktívne meno „Jozko Mrkvička“, pretože vraj bol „pred rokom 1948 v Demokratickej strane“. SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 25/1959.

¹⁰⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 44/1959, 20. júl 1959.

podpise pápežského „dekrétu, že [katolíci] nemajú voliť komunistov, ale nehlasovať ani za nejakú inú stranu a názory, ktoré postupujú spolu s komunistami,“ svedčiť o nedemokratickosti Jána XXIII. Dekrét vraj výslovné stanovil, že tento zákaz sa vzťahuje aj na tých kandidátov, ktorí sa hlásia k náboženskému presvedčeniu, ale neriadia sa vo svojej činnosti smernicami Vatikánu. Problém spôsobilo, že „správa, i keď bola vydaná ČTK, bez nášho prehodnotenia a komentára bola by vyznela ako oznam alebo výzva, ktorá by mala nepriaznivý ohlas v niektorých kruhoch verejnosti aj u nás.“¹⁰¹

Zaostávajúce za najlepšimi vzormi z cudziny

Hoci konštatovanie, že niektoré veci v socialistických štátoch „zaostávajú za najlepšimi vzormi z kapitalistickej cudziny,“ tvorilo súčasť referátu A. Mikojana na XX. zjazde KSSZ,¹⁰² analýza najlepších vzorov pre prípadné nasledovanie zostávala dlho podozrivá a ideologicky podozrivá. Pochvalné postrehy podnikového riaditeľa Bučiny z cesty do Belgicka, kde bolo dostať banány už od 6 fr. za kilogram, pomaranče za 14 fr., chlieb za 8,50 fr., mäso od 18 do 130 fr. a výborný oblek za 4000 fr., boli po konzultácii nahradené stručným konštatovaním, že v Belgicku „dostať lacnejšie niektoré produkty“. Podľa mienky zodpovedných sa tým zabránilo „zveličovaniu životného štandardu kapitalistického Belgicka“.¹⁰³ Priznanie a zverejňovanie podobných údajov sa stalo ďalším neaplikovaným a neaplikovateľným „výdobytkom“ XX. zjazdu.

Podobný osud stihol i mnohé štatistické údaje, ktorých sa najodvážnejšie referáty XX. zjazdu dožadovali. V denných hláseniach sa nachádzajú pozastavené údaje o vývoji svetovej výroby televízorov či osobných áut, alebo o mieste našej republiky v počte pacientov na jedného lekára. „Vzhľadom k tomu, že údaje sú z roku 1957 a celková správa vyznieva v neprospech krajín socialistického tábora, nie je vhodné jej zverejnenie.“¹⁰⁴ „Správa bez komentára dáva možnosť robiť si nespráv-

¹⁰¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 23/1959.

¹⁰² *Pravda*, 19. 2. 1956, s. 5-8, prejav A. I. Mikojana „Leninizmom je predchnutá všetka naša práca“.

¹⁰³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 46/1958.

¹⁰⁴ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 51/1958, *Lud*, č. 235, „Vo výrobe osobných áut je v Európe toto poradie: NSR 1 040 000 áut v r. 1957. Veľká Británia 861 000 áut, Francúzsko 710 000, Taliansko 326 000, SSSR 114 000, Švédsko 58 000, ČSR 35 000, NDR 32 000, Španielsko 13 000, Poľsko 9000, Rakúsko 1000 osobných automobilov.“

ne uzávery o životnej úrovni v kapitalistických štátoch.“¹⁰⁵ „Porovnanie vyznieva nepriaznivo pre socialistické štáty.“¹⁰⁶ – približne takúto dikciu majú dôvody ich vyradenia.

Časopis vydávaný Slovenskou akadémiou vied v snahe priblížiť čitateľom úroveň najlepších vzorov pre staviteľov z Francúzska obdržal po zastavení časti článku toto vysvetlenie: „Autor článku nekriticky vychvaľuje, propaguje a dáva nám za vzor francúzske stavebníctvo. Napriek tomu, že obrovské sumy národného dôchodku odčerpáva vojna v Alžírsku, francúzske stavebníctvo si vedie úspešne a má dostatok materiálnych a finančných prostriedkov na výstavbu veľkých sídlisk.“¹⁰⁷

Taký istý osud mal článok architekta akademika Ivana Belluša „Niektoré znaky bytovej výstavby v Taliansku“ pre časopis poverenictva stavebníctva, pretože obsahoval vetu, „v ktorej sa hovorí, že u každého robotníckeho bytu sú vedľa individuálneho domového vchodu ‘aj garáže pre skúter alebo pre malé vozidlo’. Článok sa nezaobera položením pracujúcich v Taliansku, nezmieňuje sa o miliónových masách nezamestnaných a biedne bývajúcich. Uvedený text v článku neuvádza, ktorá kategória robotníkov má takého životné podmienky, takže skresľuje pomery v Taliansku.“¹⁰⁸

Občania ČSR sa nedozvedeli ani o vyhlásení riaditeľa americkej spoločnosti Aerojet-General Corporation, vyrábajúcej rakety, že USA majú dostatok vedeckých znalostí, aby mohli vypustiť raketu ešte ťažšiu ako pol tony a vystreliť ju na Mesiac. Podľa citovanej správy bol riaditeľ nútený dodať, že „na takéto podnik neboli peniaze,“ ale stále bolo možné tvrdiť, že „vyzdvihuje letecké znalosti USA v oblasti raketových striel, čo nezodpovedá skutočnosti a postráda komentár“.¹⁰⁹

¹⁰⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 57/1958, *Lud*, č. 280, „zverejnenie zprávy, v ktorej sa hovorilo, že zo 110 miliónov televízorov, ktoré t. č. sú v prevádzke, najviac vlastní USA. Ďalej sú uvádzané v poradí kapitalistické štáty s vyčíslením počtu vzorov. Podobný zásah v DH č. 20, 1959, *Technické noviny*, Výroba áut v západnej Európe, v ktorom boli vyčíslené prírastky áut v jednotlivých štátoch západnej Európy. „Článok svojím obsahom dáva možnosť robiť si nesprávne uzávery o stúpajúcom ‘blahobyte’ na západe.“

¹⁰⁶ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 53/1959, ORN *Šarišan*, „Autor na základe toho, koľko obyvateľov pripadá na jedného lekára, porovnáva rast životnej úrovne v kapitalistických a socialistických štátoch. Porovnanie vyznieva nepriaznivo pre socialistické štáty, pretože podľa uvedenej štatistiky sú pomery u nás priaznivejšie iba ako v NSR, USA, Francúzsku a Anglicku.“

¹⁰⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 52/1958, SAV, *Naša veda* č. 10.

¹⁰⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 54/1958.

¹⁰⁹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 1/1958.

Chybou však nebolo len vychvaľovanie, či skresľovanie výrobných úspechov. Redaktor televízneho „Okna do sveta“ pripravil rozhovor s trénerom basketbalistov, ktorý sa vrátil zo zájazdu v Turecku. Následne bol nútený reláciu prepracovať, pretože bola po prehodnotení charakterizovaná ako „apolitická“ a v nej použité hodnotenie miestnych pomerov ako „objektivistické“. Chyby spočívali v tom, že „bez zdôvodnenia vychvaľoval“ spotrebným tovarom dobre zásobený turecký trh, disciplinovanosť tureckých občanov pri používaní dopravných prostriedkov, nadšene sa zmiňoval o tom, že „za celých 16 dní nestretli ani jedného podnapitého človeka, hoci predaj alkoholických nápojov nie je zakázaný“.¹¹⁰ Iný zmocnenec zachytil „nevhodnú“ vetu týkajúcu sa Rakúska, o ktorom autor-cestovateľ tvrdil, že „tam je nápadné to, že s ľuďmi sa zachádza ozaj ako s ľuďmi. Všade vidieť vzájomnú úctu a starostlivosť o človeka.“¹¹¹

Permanentní víťazi mierového súťaženia

Mierové súťaženie, v ktorom Sovietsky zväz a krajiny ľudovodemokratického bloku museli vždy vyhrávať, prebiehalo na všetkých frontoch. Popri ukazovateľoch rozvoja priemyselnej výroby, technického pokroku, šírky politických slobôd a kvality demokracie sa v denných hláseniach STD nachádza i niekoľko príkladov aktualizovania tejto axiomy na špecifické prípady.

Napríklad vo vydaní *Malého politického atlasu sveta* muselo byť na mape polárnych krajov vypustené zobrazenie trasy americkej atómovej ponorky Nautilus cez Severný pól, spolu so sprievodným textom osvetľujúcim účel a priebeh cesty. Zmocnenec zároveň odporučil, aby boli doplnené údaje o ceste sovietskej antarktiskej polárnej výpravy na Južný pól, pretože okrem trasy cesty sovietskej výpravy na Južný pól, ktorý bol dosiahnutý 26. 12. 1959, boli na mape vyznačené cesty výprav kapitalistických štátov v predošlých rokoch, teda tých, ktoré soviетov predbehli, čo „zmenšovalo význam úspechov Sovietskeho zväzu v tejto bádateľskej činnosti“. Úplné vypustenie údajov o ceste americkej atómovej ponorky sprevádzalo nasledovné odôvodnenie: „nie je nutné, aby sme dokumentovali čin, ktorý mal politicky znevážiť úspechy Sovietskeho zväzu dosiahnuté vo využívaní atómovej energie a pri prieskume kozmického priestoru“.¹¹²

¹¹⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 48/1959.

¹¹¹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 1/1956.

¹¹² SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 1/1960.

Občas sa v záujme väčšieho vyniknutia sovietskych úspechov musela potlačiť i propagácia výdobytkov československého socializmu. Denník *Práca* v reportáži o úspechoch Československa na svetovej výstave, príznačne nazvanom „Triumf Československa“, bol vyzvaný prepracovať časť, v ktorej generálny komisár československého pavilónu František Slabý oceňoval objektivitu hodnotenia súťažiacich: „Najviac si ceníme dobrú spoluprácu s komisariátmi všetkých vystavujúcich štátov a tiež objektivnosť porotcov pri posudzovaní v medzinárodných súťažiach.“ Tvrdenie bolo označené za závadné, pretože „vzhľadom na závery komisií (pavilón ZSSR na 13. mieste) nemožno hovoriť o objektivnosti porotcov.“¹¹³

Ďalšie paradoxy boja za mier

Stálym zdrojom problémov cenzorov so zachovávaním univerzálne platnej línie propagandy bolo usmerňovanie režimu poplatnej náboženskej tlače. Tá si v záujme zachovania zdania náboženskej slobody musela zachovať isté vonkajšie atribúty, napríklad sa v nej, na rozdiel od iných periodík, smeli objavovať texty, ktoré pripúšťali božiu existenciu. Hranica, po ktorú siahali výnimky z pravidiel pre náboženskú tlač a za ktorou sa použitá teologická interpretácia stávala pre štát neprípustnou, nebola jasne definovaná.

Konštantná bola len politická úloha náboženskej tlače. Vo vnútornej politike bola hlavným bodom propagácia politiky komunistickej strany a Národného frontu, udržiavanie veriacich v poslušnosti a lojalite. Navonok sa mala aktívne prezentovať ako svedectvo náboženskej slobody v štáte. V jej agende, sledujúc agendu štátom riadených cirkví, zohrávala významnú úlohu aktívna účasť veriacich v celosvetovom, Moskvou iniciovanom a kontrolovanom hnutí boja za mier. I mierová propaganda však mala svoje úskalia.

Roku 1958 *Katolícke noviny* pripravili do vydania článok „Príde odmena za vašu prácu“, v ktorom v súlade s oficiálne tolerovaným učením upozorňovali čitateľov, že dobrý kresťan musí byť na smrť pripravený, a príprava sa deje skrz cnostný život. Aktuálnosť materiálu podporili odkazom na atómové ohrozenie sveta. Avšak z článku museli byť vypustené vety, ktoré, podľa zmocnenca, „v tejto súvislosti svojim obsahom vzbudzujú hrôzu a súčasne pacifistické myšlienky u čitateľov (ako ‘Bud’-

¹¹³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 48/1958.

me silní pred smrťou. Je to milosť Božia. Dobrý cnostný život je dobrou prípravou na dobrú pokojne prijatú smrť.)“¹¹⁴ I ďalší zásah, tentoraz v *Cirkevných listoch*, je ukážkou rozporu prezentácie príspevku cirkvi k boju za mier. Článok „Proti atómovej smrti“ bol vyradený, pretože podľa neho „otázku atómovej vojny môže vyriešiť iba Boh a veriaci k tomu môžu prispieť iba modlením“. Navyše v očiach zmocnenca autor ignoroval „fakt, že na čele pokrokových síl stojí ZSSR a že toto hnutie má úspechy. Článok nerobí rozdiel medzi imperialistami a nami, ale rovnako odsudzuje všetkých.“¹¹⁵

Prispievať k zmierneniu medzinárodného napätia, pochopiteľne, vzhľadom na bipolárnosť sveta, nesmel hocikto. Čitateľ sa napríklad nedozvedel o oznámení anglického ministra Duncana Sandysa, že sa vo Veľkej Británii s okamžitou platnosťou ruší povinná vojenská služba. Správa v *Smene* pôvodne mala informovať, že mládenci narodení v poslednom štvrtroku 1939 už nie sú povinní hlásiť sa k odvodu a nebudú ani povolani. Zmocnenec zdôraznil, že správa prevzatá z *L'Humanité* nebola overená a oficiálne potvrdená a dodal: „Poznamenávame, že niektoré denníky, najmä *Večerník* a *Smena*, preberajú zo západnej pokrokovej tlače [!] niektoré zprávy bez dôkladného zváženia a overenia.“¹¹⁶

Podobne bolo treba dbať o to, aby sa, napriek nesporným a hojne propagovaným úspechom ZSSR vo vývoji zbraní porovnateľných so západom, redukoval pocit prichádzajúceho ohrozenia len na nepriateľskú stranu. Ďalší citát je príkladom, že niekedy stačila k správnosti textu malá úprava. *Kalendár výživy*, pripravený pre rok 1960, obsahoval kvôli zvýšeniu výchovného pôsobenia na čitateľov i politicky aktualizované texty. V „Nevšedných úvahách o výžive“ autor staval do protikladu výskum pre mierové účely s tým, ktorý sa zneužíva proti ľudstvu a formuloval ho do vety: „Starostlivo sterilizujú rakety letiace do vesmíru, ale na druhej strane určitá skupina ľudí pripravuje bakteriologické zbrane pre svoje ničenie na zemi.“ Podčiarknutá fráza bola doplnená na „určitá skupina ľudí na Západe“.¹¹⁷ Podľa zdôvodnenia veta bola opravená preto, lebo vyznievala tak, akoby sa i socialistické štáty pripravovali na výrobu bakteriologických zbraní. I redakcia pripraveného vysielania Československého rozhlasu, ktorá oceňovala súčasný politický vývoj

¹¹⁴ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 50/1958.

¹¹⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 53/1958.

¹¹⁶ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 11/1959.

¹¹⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 4/1960.

vetou: „Predstavitelia socialistických a kapitalistických krajín sa snažia čoraz častejšie dorozumieť sa osobnými rozhovormi a priateľským rokováním,“¹¹⁸ bola požiadaná o nápravu. Z vysielania muselo byť totiž jasné, prečo rokovania nie sú úspešné. A to bolo preto, že naša strana sa síce snaží, ale kapitalisti nie.

Myšlienka boja za mier bola prezentovaná s absolútnou vážnosťou, pri ktorej použitie humoru ako zbrane na strane spravodlivých permanentne zlyhávalo. Počas suezskej krízy a občianskej vojny v Maďarsku sa v šepkanej propagande objavovalo množstvo „zaručených správ“ o prichádzajúcej vojne, i o možnostiach a prostriedkoch individuálnej protiatómovej ochrany. Jedným z receptov, ktorým sa vraj človek môže chrániť, bola soľ. Nevieť presne, ako táto fáma vznikla, možno na základe informácií o dávkach jódu v soli, no určite išlo o 'krátke spojenie' viacerých informácií a ich viacnásobné upravené prerozprávania laikmi. Stačila však vyvolať nákupnú horúčku. *Večerník*, v snahe parodizovať vznikajúcu paniku, uverejnil noticku „Kupujte soľ, nebude“ – o panej, ktorá vliekla po ulici asi 10 kg soli a posielala i známeho, aby si urýchlene narobil zásoby. „Čo by som s ňou robil? Viete – ohliada sa a dôverne mi šepká – keby došlo k vojne a zhadzovali by atómové bomby, stačí narozsýpať okolo seba hodne soli a nič sa vám nestane.“ Článok však bol zmocnencom z čísla vypustený, „aby sa ešte viac nešírila nákupná horúčka“.¹¹⁹ Soľné paniky sa zrejme vyskytovali vo vlnách. Podobnou témou sa zaoberali i v košickej redakcii *Zora východu*. Ich paródia na pani-kársku ženičku, ktorej vraj iná radila, „že bi mi hoľem soli mala polizac proci bombe,“ bola vyradená v roku 1961.¹²⁰

Vtip z *Roháča*, na ktorom je blázon s utkvelou predstavou, že je atómovou bombou, a keď ho lekár podľa jeho mienky neopatrne vyšetruje, kričí: „Pomóc, chce vyvolať svetovú vojnu!“, nemohol byť publikovaný, keďže „nevhodne vyznieva a to najmä vzhľadom na posledné opatrenia

¹¹⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 9/1960, 2, Rozhlas.

¹¹⁹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 6/1956, *Večerník* z 5. novembra 1956. Pri posudzovaní schopnosti racionálneho uvažovania u obyvateľstva, ochotného veriť podobným nezmyslom, treba totiž brať do úvahy skutočnosť, že recepty odporúčajúce v prípade atómového výbuchu vykopať si 30 cm hlboký okop, či ľahnúť si za podobne vysoký múrik, ktoré budú dostatočnou ochranou voči americkým zbraniam, patrili medzi oficiálnu výzbroj rečníkov na povinne navštevovaných prednáškach civilnej obrany. Dôležitosť ľahnúť si na zem nohami smerom k epicentru v prípade, že obyvateľ nenájde na úkryt vhodnú terénnu prekážku, bola na školskej brannej výchove zdôrazňovaná ešte v 80. rokoch.

¹²⁰ AMV ČR, DH č. 55/1961, *Zora východu*, č. 39.

ZSSR a vyhlásenia vlády a zboru povereníkov k zastaveniu skúšok atómových a vodíkových bômb“.¹²¹

I nasledujúca podnetná správička z *Roháča* bola klasifikovaná ako „diskreditujúca myšlienku odzbrojenia“: „Výhody odzbrojenia: Kongi Kogar, kráľ západoafrického kmeňa Mossiš, rozpustil svoju 600 člennú armádu. Z takto ušetrených prostriedkov si zriadil hárem so 700 ženami.“¹²²

Nevhodné zalomenia – „zrkadlá“ hodné svojho mena

Veľká dôležitosť sa kládla na povrchný dojem získaný z novinovej stránky. Ak sa na ňu čitateľ pozrel zbežne, z diaľky, prečítal len nadpisy, nesmeli ho svojou dikciou ani priestorovou dispozíciou nabádať na uvedomenie si neželaných významov, súvislostí, alebo vytvoriť možnosť na ich znevažujúci výklad. Podľa frekvencie zásahov do priestorových úprav stránok a tlakov na redakčné preformulovanie nadpisov a textov pod fotografie sa zdá, že výskyt „inkompatibilných“ riadkov bol pre cenzorov nočnou morou. Zväčša boli pôvabné svojim kúzlom nechceného, preto ich uvádzam bez obsiahlejšieho komentára.

V júli 1956 v *Smene* zmocnenec upozornil na nadpisy, ktoré by sa dali čítať takto: „Provokačná kampaň, ktorej ozaj nik neuverí“ – podtitulok „Izvestija k dohode o predaji sovietskej nafty Izraelu“.¹²³ *Rol'nícké noviny* zasa v marci 1957 písali o výstave o zahraničných útokoch na republiku. Článok sa nakoniec volal „Na výstave ministerstva vnútra“, no pôvodný návrh bol „Špióni, zlodeji a diverzanti na výstave“.¹²⁴ *Obrana lidu* použila pre slovo „maršal“ spisovnú skratku „marš.“, no použila ju po odvolaní maršala Rokossovského z miesta poľského ministra obrany. Výsledkom bol nepublikovateľný nadpis „Nová funkcia marš. Rokossovského“.¹²⁵ *Kultúrny život* na jednej zo svojich stránok opisoval boje francúzskych pracujúcich za svoje práva a obštrukcie zo strany buržoázie, vedľa boli fotografie z návštevy prezidenta Novotného v Leningrade. Nadpis prvého článku bol menený po zásahu zmocnenca na „Boj vo Francúzsku pokračuje“. Pôvodne totiž popri fotografii s menším titulkom „s. No-

¹²¹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 4/1958.

¹²² SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 19/1960.

¹²³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 65/1956, *Smena*, 27. júl 1956.

¹²⁴ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 29/1957, *Rol' noviny*.

¹²⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 84/1957, *Obrana lidu*.

votný v ZSSR v Kirovovom závode v Leningrade“ svietil nadpis článku „Bez kamufláže sa nezaobídu“. ¹²⁶ *Hlas ľudu* bol ešte jednoznačnejší, do vzájomnej blízkosti umiestnil nadpisy dvoch článkov o nutnosti odzbrojenia: „ZSSR začal znovu s pokusmi nukleárných zbraní“ a vedľa „Spamätajú sa konečne šialenci?“. ¹²⁷ Redakcia *Roľníckych novín* si spôsobila problém fotom čínskych súdruhov, vchádzajúcich do budovy a blízkym nadpisom „Rodina šialencov“. ¹²⁸ Aj redaktori *Pravdy* sa vyjadrili nadmieru pregnantne dvojicou nadpisov „Cieľ: upevniť mier“ – „Čínske delostrelectvo začalo paľbu“ ¹²⁹ a ďalšou „Vyhlásenie zástupcu V. A. Zorina v podvýbore komisie OSN pre odzbrojenie“ – „Tak hovoril i Hitler“. ¹³⁰ V novej kombinácii sa vyskytli i „XXII. zjazd KSSZ“ – „Svet sa zišiel v Moskve“ – „Pravdu neumlčia!“ ¹³¹ „Temnotu vidí celý svet“ – „Zjazd budovateľov komunizmu“ – „Zajko chvastúň“. ¹³²

Aj fotografie spôsobovali žurnalistom ťažkosti. V krížovke časopisu *Život* bola fotografia Chruščova s Novotným, po ľavej strane vychádzali „nezávadné“ slová „Tichý Don“, po pravej „Sputnik“, avšak príčinou zásahu bolo, že „súдруh Novotný stál v pozadí ... to vyzerá tak, akoby obiehal súdruha Chruščova“. ¹³³ V období 15. výročia podpísania československo-sovietskej zmluvy zmocnencovi ušla nevhodná kombinácia v denníku *Práca*, presnejšie „štočok, ktorý na čitateľa pôsobí pochmúrne,“ s nadpisom „Búrka nad Prahou“. ¹³⁴ *Věčerník* tiež podcenil grafickú úpravu, no bola včas napravená. Zverejnil reprodukciu novej sovietskej známky. Obsahovala nápisy ZSSR, XXI. zjazd, blízko nej bol titulok „Smutný rekord“ a dopravná značka Stop. ¹³⁵ *Roľnícke noviny* prerábali stránku, na ktorej stálo „Sovietsky zväz – Spojené štáty, Súťaž dvoch svetov, Víťaz je istý“, v súvislosti s „nevhodným a aj nelogickým umiestnením vyobrazenia americkej štátnej vlajky.“ ¹³⁶ Časopis *Predvoj* sa dostal do Denného hlásenia fotografiou J. Kádára s A. Novotným medzi družstevníkmi a

¹²⁶ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 34/1958, *Kultúrny život*.

¹²⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 48/1958, *Hlas ľudu*.

¹²⁸ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 48/1958.

¹²⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 51/1958, *Pravda*.

¹³⁰ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 9/1959, 10, *Pravda*, č. 116.

¹³¹ AMVČR, 318-48-1, DH č. 59/1961.

¹³² AMV ČR, 318-48-3, DH č. 4/1962.

¹³³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 57/1958, 7, *Život*, č. 44.

¹³⁴ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 60/1958, 5, ušlá závada *Práca*, 269.

¹³⁵ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 1/1959 *Věčerník*.

¹³⁶ AMVČR, 318-48-1, DH č. 62/1960.

„nevhodne súvisiacim“ nadpisom „Revizionisti nezastavia rozvoj revolučného hnutia“.¹³⁷ V inom čísle umiestnili básň „Ja sovietsky vojak“ súbežne s karikatúrou člena Ku-klux-klanu.¹³⁸ *Smena* pripravila karikatúru sprievodu pochodujúcich obstarožných kapitalistov so zbraňami a heslami. Nazvala ju „Festival beznádejne prestárlych“. Vedľa nej však nachystala článok „Sovietska delegácia v NDR“.¹³⁹ Nebyť cenzúrneho zásahu, omylom by temer boli pravdu napísali i *Roľnícke noviny*. Pri fotografii Zápotockého a Koneva nadpis k inému článku hlásal „Ide o zisk a vplyv, kamarátstvo nabok!“¹⁴⁰ Pôvabná kombinácia oznamovala „40 rokov KSČ“ – „V tieni paragrafov“.¹⁴¹

Niektoré zásahy do rozmiestnenia na stránke predpokladali, že čitateľ má prehľad o najaktuálnejšom svetovom dianí. Preto text o chove ošipaných v Lotyšsku vzbudzoval u cenzora pohoršenie svojim umiestnením nad kresbou lode Baltika, prevzatou z *Izvestijí* s textom „Smer New York“. K nadpisu poľnohospodárskej inštruktáže „Len voľné ustajnenie“ pripojil výhradu: „Vzhľadom na obmedzenie pohybu sovietskej delegácie na pôde USA v súvislosti s jej účasťou na XV. valnom zhromaždení OSN je označené zalomenie... politicky nevhodné a urážlivé.“¹⁴² Fotografia z návštevy Gagarina u Castra sa spájala s nadpisom „Blahoželanie vrahom“, ¹⁴³ Mikojan a Castro s nadpisom „Karibskí piráti sa formujú“.¹⁴⁴ Temer neupotrebitelný bol kritický nadpis „Muselo to byť?“, ktorý sa nevhodne pripájal takmer ku každému ďalšiemu nadpisu vo svojej blízkosti.¹⁴⁵

Vďačným objektom cenzúrnych zásahov boli programy kín. Za filmom sa napríklad systematicky nesmela písať skratka krajiny pôvodu, ale muselo sa rozpisovať – sovietsky film, nemecký film. Aby ľudia nečítali tvary ako *Medvedí cirkus, ZSSR*,¹⁴⁶ prípadne *ZSSR – Mstitel'*,¹⁴⁷ *ZSSR – Koniec Voroncovovej bandy*“.¹⁴⁸ Okresné noviny vo Zvolene chceli pozvať

¹³⁷ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 10/1959, 4, *Predvoj*.

¹³⁸ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 12/1957, 5, *Predvoj*.

¹³⁹ SNA, ÚV KSS, David, 1957, DZ č. 11/1957, 26. 9. 1957, *Smena*, č. 190.

¹⁴⁰ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 1, 1958, 10, *Roľnícke noviny*.

¹⁴¹ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 22/1961, *Kahanec mieru*.

¹⁴² AMV ČR, 318-48-1, DH č. 45/1960, *Roľnícke noviny*.

¹⁴³ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 44/1961.

¹⁴⁴ AMV ČR, 318-48-3, DH č. 59/1962.

¹⁴⁵ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 40/1960, 3, č. 18/1960, 4, a ďalšie.

¹⁴⁶ SNA, ÚV KSS, David, 2275/111, DZ č. 13/1962, čas. *Cesta vpred*.

¹⁴⁷ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 59/1960.

¹⁴⁸ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 22/1961.

divákov na dva filmy: *N. S. Chruščov v USA* a *Kam čert nemôže*.¹⁴⁹ V Poltári chystali filmy *Bulganin a Chruščov v Anglii* a *Medzi dvoma ženami*.¹⁵⁰ Program bratislavských kín vydaný výslovné „z príležitosti zjazdu KSS“ uvádzal v nevhodnej následnosti francúzsky film *Poklady červeného mora* a krátky film *Smejeme sa s clownami*.¹⁵¹ Kino Tatra, Bojnice, pozývalo na *Čierny prapor – Tak žije Moskva* a kultúrny dom Nováky zasa na výstavky *Vzrastajúci revanšizmus – Druhá celoštátna spartakiáda*.¹⁵² Československý filmový týždenník mal byť propagovaný plagátom, z ktorého svietilo *Dokumenty o najväčšom vrahovi v ľudských dejinách* (ako to vidí spisovateľ Žák vo svojej dráme *Prípád Herbst*) – *Prezident A. Novotný hovoril na XV. VZ OSN*.¹⁵³

Niekedy sa o zábavu postarali nekoordinovanou výzdobou nástenkári. Tak o seba boli vo výklade poisťovne v Považskej Bystrici opreté plagát „Nech silnie československo-sovietska družba“ a nástenka Spolku priateľov žehu, nadpísaná „Až sa rozhodneš“. ¹⁵⁴ Zvolenská stanica vylepila štátny znak MLR k obrázku žobráka, nadpísaného „takú demokraciu si nepredstavujeme“. K plagátu propagujúcemu silážovanie sa zasa podarilo umiestniť skupinovú fotografiu revolucionárov VOSR, pričom chvost nakreslenej kravy „dosahoval k fotografiám ruských boľševikov s Leninom“. ¹⁵⁵ Sprievod s nadpisom „Na čele s KSC“ sa priplietol i k filmovému plagátu *Cirkus ide*.¹⁵⁶

O bdelosti cenzorov svedčia i zásahy v abecedných registroch kníh z rôznych odborov, v ktorých hrozili nebezpečné poradia hesiel ako „marxistická dialektická metóda“ – „masáž hlavy a obličaja“, ¹⁵⁷ ako i kontroly súvislostí zapríčinených zvýraznením začiatkov po sebe nasledujúcich odstavcov.¹⁵⁸

¹⁴⁹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 14/1960, *Slovo doby*, ORN Zvolen.

¹⁵⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DZ č. 6/1956, okr. roľ. noviny *Pokrok*, Poltár,

¹⁵¹ SNA, David, DZ č. 7/1957, 17, Program bratislavských kín z príležitosti sjazdu KSS.

¹⁵² AMV ČR, 318-48-1, DH č. 32/1960.

¹⁵³ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 48/1960, Valné zhromaždenie OSN.

¹⁵⁴ AMV ČR 318-48-1, DH č. 56/1960.

¹⁵⁵ AMV ČR, 318-48-1, DH č. 63/1960.

¹⁵⁶ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 29/1961.

¹⁵⁷ AMV ČR, 318-48-2, DH č. 29/1961, publikácia *Zabezpečovanie služieb výrobnými družstvami*.

¹⁵⁸ AMV ČR, 318-48-1, 55, 1961, Bleskova domu osvetly v Žiline: Rozdelenie Nemecka (a vytvorenie separátneho štátu)... Je prirodzené, (že demokratické sily ...) Preto podporujeme (návrhy na mierové riešenie...).

Čo život priniesol

Z obsiahlej typologickej inventarizácie zásahov Správy tlačového dozoru s tematikou zahraničia možno vyvodzovať niekoľko záverov. Potvrdil sa predpoklad, že cenzúrne inštitúcie sa takmer nestretávali so zámernými pokusmi uverejňovať myšlienky protirečiace základným dogmám vládnucej ideológie. Takisto vyjadrenia predbiehajúce vývoj myslenia politického centra neopúšťali kancelárie redakcií príliš často. Výnimkou bola napríklad správa A. Bednára o konferencii ázijských spisovateľov. Pôvodne v nej citoval diskusný príspevok jedného z účastníkov, V. K. Gogaka, v znení: „nezabúdam na skutočnosť, že spisovateľa vyštví z vlasti, lebo je Žid, lebo nejde s nami a svojimi dielami nepodporuje existujúcu vládu, a že ho pokladajú za blázna, lebo sa skôr zapodieva problémami večnosti, než problémami chvíľky. ... Povedal som, že v kultúrnej spoločnosti by malo byť možné, aby písali, čo sa im páči, a spôsobom, akým sa im páči, ak sú lojálni k diktátu vlastného svedomia.“¹⁵⁹

Pravdepodobnejšia bola snaha masovo uverejniť myšlienky už prístupné v interných materiáloch strany. Napríklad časopis *Ekonom*, vydávaný Vysokou školou ekonomickou, sa pokúsil sprístupniť článok „Ako je to s Čankajškom“. Vyradenie bolo odôvodnené: „Nakoľko materiál v článku je totožný s materiálom tajného bulletinu *Medzinárodná situácia*, nedoporučili sme jeho zverejnenie.“¹⁶⁰ Za povšimnutie stojí, že zmocnenec ho vlastne nenapadol pre žiadnu ideologickú závalu. Podobný osud mal i článok pripravený do časopisu *Výstavba socializmu* s údajmi o sovietskom obchode, prebratými zo sovietskeho oficiálneho zdroja *Vnešňaja torgovlja*.¹⁶¹

Základom väčšiny zásahov však bola nedostatočná žurnalistická zručnosť autorov článkov a ďalej ich viera v pravdivosť oficiálne hlásaných postojov strany a vlády, ktoré aktívne zavádzali do praxe (pozri články zo zahraničných ciest). K nezvládnutej žurnalistickej praxi možno radiť i neschopnosť vyhodnocovať rýchlo sa meniacu politickú situáciu, v ktorej neplatilo to, čo včera, prípadne včera dovolené nadobúdalo „iný zmysel“. V obci Moča chystali Petófiho večierok, na ktorom chceli recitovať básne „A Rab“ [Väzeň] a „Nép nevében“ [V mene ľudu]. Prvá hovorí o nevinne odsúdenom bojovníkovi za slobodu, ktorý je uvrhnu-

¹⁵⁹ SNA, ÚV KSS, David, kart. 2275/114, DZ č. 2/1957, pre *Kultúrny život*.

¹⁶⁰ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 44/1957, 3, *Ekonom*.

¹⁶¹ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 20/1960, 9.

tý na dlhé roky do žalára. Druhou autor poukázal na silu ľudu, „ktorý strhnutý bojom za svoje práva si tieto nielen žiada, ale aj vie si ich vybojovať.“ Zásah bol prevedený s odôvodnením, že „Básne ináč nezávadné boli škodlivé z nášho hľadiska v tom, že mali byť recitované pred voľbami do Národných výborov v okrese Štúrovo, ktorý má obyvateľstvo väčšinou maďarskej národnosti. Uvedené básne recitovali kontrarevolucionári v Maďarsku.“¹⁶²

Pri hodnotení reálneho pôsobenia ideologickej clony na občanov sa často zabúda, že denná tlač a vysielanie neboli jedinými informačnými zdrojmi obyvateľstva. Cenzurované texty z regionálnej tlače prezrádzajú i čo to o intelektuálnej úrovni miestnych politických aktivistov, sprostredkovateľov a šíriteľov oficiálneho obrazu sveta, schôdzových rečníkov a o ich konkurencieschopnosti v prípadnej argumentácii s miestnym „triednym nepriateľom“. Prajný amatérsky politológ, ekonóm či teológ bol pre popularitu strany a režimu prinajmenšom porovnateľne nebezpečný ako zarytý odporca. Zmocnenec síce mohol pozastaviť v tlači článok v miestnych novinách, v ktorom autor nechal cirkev upáliť Koperníka a tvrdil, že „oslobodenie nášho štátu slávnou sovietskou armádou zmarilo pochůtky našich predstavených duchovenstiev“,¹⁶³ no ústa autora-rečníka zavrieť nedokázal.

Veta z vianočného článku v časopise *Podbrezovan* nedáva jasný kľúč k úmyslu autora opravenej formulácie, no nasvedčuje predpokladu, že ani potlačiť podvrtné pokusy „triedneho nepriateľa“ nebolo úplne možné: „A v srdci máme horúcu lásku ku všetkým utláčaným a ubiedeným národom, myslíme na všetky alžírské, libanonské, africké, sovietske, maďarské i talianske deti a prajeme si, aby pre všetky navždy zažiaril a rozkvitol veľký strom mieru a vianočný pokoj zavládol na celom svete.“ Podčiarknuté bolo po zásahu nahradené slovami „francúzske, talianske a iné“.¹⁶⁴

Ďalšia ukážka sa netýka priamo tematiky zahraničia, no je príkladom nejasnej deliacej línie medzi neschopnými aktivistami a triednym nepria-

¹⁶² SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 51/1957, 2, zásah v programe 15. marca Petófiho večierok, v obci Moča. Z prekladu Jána Smreka, Petófi Sándor: *Básne*, Bratislava: 1973, vyberám: *Väzeň* (s. 143-144): „Za teba ja, voľnosť, bojoval som a mám ruky-nohy v rabstve pút; po tebe som prahol, svetlo jasné, a pod zemou bývam ako krt.“ *V mene ľudu* (s. 109-110) „Lud ešte prosí: teraz dajte mu! Neviete, aký hrozný vie byť ľud, keď vstanúc neprosí, no urve si?“

¹⁶³ SNA, PV-Sekretariát, STD, DH č. 50/1959, ZČ *Sklárska iskra*.

¹⁶⁴ SNA, PV -Sekretariát, STD, DH č. 1959, 30. 12. 1959, *Podbrezovan*.

teľom so zmyslom pre humor.¹⁶⁵ K voľbám roku 1960 pripravil *Sielnický obzor* titulnú stránku, na ktorej je obligátny obrázok, heslo a básnička. Obrázok volebnej urny, heslo „Všetci k voľbám“ a štvorstrofová báseň Janka Jesenského „Demokratické voľby“: „V tých voľbách demokratických / je predsa čosi novô. A to je, že hlas národ má / a vyvolení slovo. // Pred dažďom rastú oblaky / pred voľbami zas sľuby. / Po daždi rastú rýdziky / po voľbách – prázdne huby // Pri voľbách národ vyberie / si stranu milovanú, / po voľbách strana milovaná / ho odloží – na stranu. // A predsa pravdou zostáva / pod potmehúdsnym slncom: / voliči prídu k urnám / a vyvolení – k hrncom.“¹⁶⁶ Umiestnenie knihy T. Fiša *Pasca* do tesného susedstva publikácie *Zborník XXII. zjazdu KSSZ v kníhkupectve na ulici Červenej armády* tiež možno nebolo náhodné.¹⁶⁷

Nad kombináciou obmedzených schopností aktivistov s možnosťami neprajníkov a najmä s všade prevládajúcim šlendriánstvom cenzúra vyhrať nemohla. Nikdy nebola stopercentná. Do každodenného života socialistického človeka teda treba zarátať i nasledovné udalosti. Vo výklade predajne televízorov na Dunajskej ulici v Bratislave bol 10. októbra 1957 zapojený televízor na vysielateľ Viedeň, ktorý „práve vysielal priebeh prevozu Pápeža Pia XII. z jeho letného sídla do Sixtínskej kaplnky v Ríme. Pred výkladom predajne bol zhuk niekoľko desiatok ľudí, ktorí s veľkým záujmom sledovali uvedené vysielanie“. Okrem toho v citovanom hlásení povereník vnútra Oskár Jeleň upozorňuje povereníka obchodu, že podľa jeho informácií sú najmä v predajniach Reštaurácií a jedálni rádioprijímače napojené na Viedeň a po vysielaní hudby ich obsluha nevypne ani nepreladí na československé stanice, takže sú „mnohokrát vysielané pre verejnosť tiež spravodajské relácie viedenského rozhlasu, ktoré sú často nepriateľsky zamerané proti našej republike a proti krajinám socialistického tábora vôbec“.¹⁶⁸ Ani o dva roky neskôr nebola situácia lepšia. V situačnej správe MV o Slovensku sa konštatovalo: „Programy viedenskej televízie majú najmä u inteligencie mnoho prívržencov a sú touto živo komentované. Stáva sa, že pracovníci rôznych

¹⁶⁵ Predpokladám, že o úmysel išlo s vyššou pravdepodobnosťou pri nástenkách a obchodných výlohách. V prípade ‘prevalenia’ bola náprava jednoduchá, vecné dôkazy sa nezachovali, zodpovednosť (za ‘premiestnenie’ materiálov) sa dala zvaliť na náhodných okoloidúdcich... celkovo išlo o menšie riziko, ako pri ‘sabotáži’ v časopise.

¹⁶⁶ SNA, PV STD DH č. 28, 1960, 6. 6. 1960.

¹⁶⁷ SNA, ÚV KSS, David, kart. 2275/111, DZ č. 1/1961.

¹⁶⁸ SNA, PV-STD, kart. 55, list povereníka O. Jeleňa povereníkovi L. Bortelovi, 14. 10. 1958.

podnikov prichádzajú neskôr, a to o dve i viac hodín na nočné smeny preto, aby mohli sledovať program viedenskej televízie.“¹⁶⁹

Z obce Hliník pochádza hlásenie o incidente pri premietaní v miestnom kine. V apríli 1957 bol pred popoludňajším i pred večerným predstavením zaradený krátky film s titulkom *Za rozvoj poľnohospodárskej výroby*. Išlo o žurnál nemeckej výroby „v českej verzii, vyrobený v roku 1941, obsahovo zameraný na propagáciu spojenectva fašistického Nemecka s Japonskom a osočovanie ZSSR“.¹⁷⁰

Ak pri prehliadke knižnice klubu dôchodcov v Košiciach v roku 1962 (!) zdesený zmocnenec oznamoval, že v polici našiel „voľne prístupné závadné knihy,“ zväčša v maďarčine, v ktorých sa dalo dočítať napríklad: „Leninov bolševizmus nie je ničím iným ako fantasmagóriou jedného šialenca a všetka spodina stomiliónového národa je jeho výkonným orgánom,“¹⁷¹ potom treba zvážiť, koľkými kontrolami prekázali tieto knihy bez úhony a koľko z nich si nevšimol ani tento zmocnenec.

Politickí pracovníci, zodpovední za stav verejnej mienky a za jej kontrolovanú manipuláciu v zmysle komunistických smerníc, propagandisti z ÚV i nižších straníckych pozícií si túto situáciu uvedomovali. I zamestnanci cenzúry vedeli o reálnej verejnej mienke svojej. Napriek dodatočným kontrolám textov pripravených na publikáciu, napriek desiatkam článkov v dennej tlači, starostlivo pripravovaných v propagandistickej dielni komunistickej strany, napriek dennodennému presviedčaniu ľudí, že všetci okolo nich – s výnimkou zavrhnutiahodných nepriateľov – sú budovaním socializmu nadšení a taktiež si myslia, že novinám možno veriť. Museli s tým rátať na každom svojom kroku. Napríklad si nedovolili zaradiť do učebnice gramatiky žiakom na rozbor vetu z diela „povoleného“ Ľuda Zúbka. Vzťahovala sa síce na obdobie kapitalizmu, ale „táto veta bola vypustená, pretože je možné jej dvojzmyselné vysvetľovanie.“ Znela: „Ale u vás to neslobodno ani spomenúť, lebo by človeka zavreli za poburovanie.“¹⁷²

¹⁶⁹ AMV, A2/1, i. j. 187, 25. 11. 1960.

¹⁷⁰ SNA, PV STD, DH č. 42/1957.

¹⁷¹ SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 1/1962, 18.

¹⁷² SNA, PV-Sekretariát, STD, 1957 DH 33/11 veta z bližšie neurčenej učebnice slovenskej gramatiky.

Záver

Fungovanie zahraničnopolitickej propagandy na Slovensku v rokoch 1956 – 1962, ktoré som v tejto práci mapovala, možno vnímať v rôznych definovaných kontextoch.

- Z pohľadu *rozdeleného bipolárneho sveta* bola určujúcou črtou tunajšieho diania politická príslušnosť Československa k sovietskemu bloku, v ktorom sa hlavné trendy tvorili a preberali z jedného centra, z Moskvy. Ak však pre svoje pozorovanie zvolíme optiku s jemnejším rozlíšením, napríklad *na úrovni jednotlivých satelitných štátov*, v niektorých etapách sa v závažných hlavných politických a propagandistických líniách objavujú výrazné rozdiely. V tomto porovnaní bude československá propaganda k sovietskej línii bližšie než napríklad poľská a maďarská. Ešte jemnejší raster nám dovolil na domácej pôde sledovať, na ktorom stupni hierarchie inštitúcií, poverených produkciou a šírením propagandy dochádzalo k odchýlkam. Nakoniec, *na úrovni jednotlivých prípadov* a zodpovedných osôb zostáva otázkou, či pri nich šlo o zámer, alebo o prosté nezvládanie úloh. Zodpovedať ju aspoň čiastočne by vyžadovalo dôkladný výskum regionálnych prameňov kombinovaný so zberom výpovedí pamätníkov.
- Ak sa sústredíme na reťazec *politická proklamácia – interná smernica – spoločenská prax*, rozkryjú sa rozdielnosti medzi oficiálnou verejnou prezentáciou stavu verejnej mienky a úloh propagandy, konkrétnymi spôsobmi manipulácie spoločenskej informovanosti a reálnym stavom názorov v spoločnosti, na ktorú propaganda pôsobila. Prevedie nás od prameňov dokladujúcich absolútne prijímanie mocenskej ideológie verejnosťou ako už jestvujúci stav, cez dôkazy o pretrvávajúcich snahách, „aby sa tak stalo“ v blízkej budúcnosti, až po policajné hlásenia, z ktorých vyplýva, že stanovený absolútny cieľ bol vzdialený v nedohľadne. V práci som sa snažila prezentovať jednu z možných ciest sledovania tohoto reťazca. Verím však, že oboznámenie sa s ďalšími jednotlivými kampaňami by prinieslo mnohé spresnenia a snáď aj nové spôsoby spracovania.
- Pri výskume stavu a premien informačného prostredia v konkrétnom čase a priestore vždy vyvstane v nejakej forme i spor o rolu *objektu* a

subjektu propagandy. Názory tých, ktorí sa podieľali na formulovaní propagandistických línií, teda vystupujú voči ovplyvňovaným „masám“ v role subjektu, sa nerodili v informačnom (a dezinformačnom) vákuu. Producenti jednej línie propagandy mohli byť zároveň *objektom* propagandy z iného zdroja.

- Podvojnosc' prezentovania sveta, prítomná v slovníku aj v celkovom duchu doby, zdanlivo preniká až do historikovej práce. Okrem dejín „reality“ sa pred ním – síce paralelne, no občas akoby nezávisle – rysujú dejiny mocenských zámerov, snáh, ilúzií, dejiny predstáv o ideálnom stave vecí. Chronológia a faktografia priebehu udalostí sú len čiastočným východiskom pre pátranie po motívoch činov ich aktérov. Ľudia, ktorých konanie sa pokúšame rekonštruovať, totiž konali nie s ohľadom na reálny stav vecí, ale v rámci svojich predstáv o tom, čo sa okolo nich dialo. A dennodenne sa menil nielen svet, ale aj ich predstavy. Mierne rozhladený komunista roku 1945 videl cieľ, do ktorého sa snaží spoločnosť doviesť, úplne inak ako jeho o generáciu mladší súdruh, inak vnímal svoju úlohu vo svetovom dianí, obával sa iného protivníka. Z tohto aspektu sú dejiny propagandy aj dejinami konštruktu „nepriateľa“, voči ktorému mala vybudit' masovú averziu.
- Zvláštnych odborných analýz sú hodné i podmienky uchovania umelej, propagandou vytvorenej siete informácií, ktorá je referenčným prostredím objektov – propagandou manipulovaných jednotlivcov – pri ich individuálnom rozhodovaní. Do istej miery ide o aplikáciu vybraných fyzikálnych zákonitostí. Zatiaľ možno tým, že jedna násilne implementovaná častica dokáže narušiť celú konštrukciu. Buď deformuje susedné častice, alebo, ak sú nepoddajné, vytláča ich a narušuje celkovú štruktúru konštrukcie. V nami sledovanej sfére sa stáva časticou nevhodná informácia, ktorá sa zaraďuje do zmanipulovaného obrazu o svete a tým otrasie niekoľkými už akceptovanými tvrdeniami. Ďalšia nekompatibilná informácia sa už do verejnej mienky vraduje o čosi ľahšie, narušením štruktúr totiž klesla pružnosť a odolnosť konštrukcie – siete informácií. Podobne človek s narušenou dôverou v manipulovanú tlač bude ochotnejšie prijímať informácie z neschválených zdrojov. Riešenie „výmenou celého deformáciou postihnutého sektora“ zodpovedá u propagandistu reinterpretácii súvislostí s výslednou markantnou zmenou propagandistickej línie.
- Možno vymedziť maximálny rozsah poškodenia, do ktorého sa narušený sektor dá meniť bez toho, aby sa celá konštrukcia medzičasom nezrútila? Heller vidí hraničný moment v stabilite a narušení mýtu

vodcu. Podľa tejto predstavy dokáže propaganda presvedčiť zmanipulovaného jednotlivca, aby jednoducho „uveril“ v náboženskom zmysle, ale jeho viera trvá len dovtedy, kým sa nespochybní najvyššia autorita. V tejto súvislosti Heller jednoznačne klasifikuje Chruščovov akt kritiky Stalina ako nabúrание základného mýtu, ako akt (v očiach veriacich „hriech“) blasfémie.¹ Súhlasím však s názorom, že propagandistická konštrukcia sa začne lavínovito rúcať aj pri narušení menej nosných dogiem, ak je sled nekompatibilných informácií dostatočne intenzívny – ako to popísal na príklade sovietskej encyklopédie Ephraim Kishon. Vývoj, súc kumulatívnou funkciou času, zákonite dovedie propagandistov do situácie, kedy s ním nestíhajú udržať krok a včas vhodne reinterpretovať všetky informácie, po ktorých je vo verejnosti dopyt. Nastane stav, v ktorom spoločnosť propagande prestane dôverovať a jej poslušnosť je zaručovaná len strachom z represie.

- Dá sa vymedziť hranica, od ktorej propaganda prestáva byť funkčná ako nástroj manipulovania ľudského vedomia a stáva sa výlučne oznamovaním formúl, ktorým je zakázané otvorene protirečiť? Úvahy nad takto postavenou otázkou posilňujú moje presvedčenie, že propaganda musí dávať občanom, ktorých uvažovanie chce zmanipulovať, obsahovo hodnotné informácie. Ideálny Newspeak, ako ho predstavuje Thom, teda informačne vyprázdnený rituálny jazyk, môže bezo zbytku zaplniť noviny, ale nie mysle. V súkromí sa mu budú jednotlivci vzpierať, budú samostatne vyhodnocovať získané informácie a len strach z existenčného postihu im zabráni artikulovať vlastný názor. Teória absolutizujúca „vymývanie mozgov“ je chybná, porovnateľná s Lysenkovými očakávaniami pretvárania biologickej podstaty organizmov.² Už v tridsiatych rokoch, keď dorástla v ZSSR prvá generácia sirôt, vychovaných odmalička v maximálne ideologizovaných detských domovoch, zažili stranícki pracovníci šok z jej „protišťátnych“ názorov a správania.³

¹ Heller, Mikhail: *Cogs in the Soviet Wheel: The Formation of the Soviet Man*, London: Collins Harvill, 1988, s. 230.

² Soyfer, Valery: *Rudá biologie. Pseudověda v SSSR*. Brno: Stilus, 2005.

³ Sokolov, A. K. (ed.): *Общество и власть, 30. годы, Повествование в документах*, Moskva: ROSSPEN, 1998. Kapitola 6., *Счастливое детство, využívá archivné materiály – hlásenia o incidentoch v školách, inšpekciách v detských domovoch, korešpondenciu redakcií detských časopisov, kancelárie N. Krupskej a iné.*

Pozorný čitateľ si všimol, že práci chýba hlavný a najmä kladný hrdina. Symbolicky ho pre mňa zosobnil jeden pán profesor. Spôsob formulácie jeho názoru, zachyteného v policajnom hlásení o verejnej mienke: „*prof. Majtan sa vyjadril, že Zápotocký a celá naša delegácia bola na zjazde piate kolo u voza, že si ich nikto nevošimol a aby sa niečo ukázalo, tak ich vyfotografovali so železničiarom,*“⁴ predstavuje esenciu myslenia tej časti obyvateľstva, ktorá nielenže neuverila oficiálne prezentovanému obrazu sveta, ale nevzdala sa hľadania ciest, ktorými sa možno dozvedieť o reálnom stave vecí. Nestačilo jej „neveriť“ tomu, čo „Oni“ tvrdia, ale pre svoj cieľ využívala všetky možné zdroje, dokonca i mocou produkované spravodajstvo. Spomenutý pán je v mojich očiach „kladným hrdinom“ nie preto, že by jeho názor bol pravdivý, ale kvôli jeho pohľadu na manipulované noviny, kvôli kritickému spracúvaniu informácií, na základe ktorých formuloval vlastný úsudok, odlišný od mocou vyžadovaného. Nádejam sa, že moja práca poskytuje k skúmanej téme pôsobenia *zahraničnopolitickej propagandy na Slovensku v rokoch 1956 – 1962* dostatok informačného materiálu každému, kto by sa chcel jeho cestou vydať.

⁴ SNA, ÚV KSS, David, kart. 2248, i. j. 304.

Pramene a bibliografia

Archívne fondy

AMV ČR: 318, A 31.

AMV SR: A 2/1, A 6/1 A 38, B9/II., B 8, B 10.

AMZV ČR: Generálny sekretariát Gst, TO – Tiskové konference, TO – Novinári cizí, TO KPS – Film.

SNA: *Archív ÚV KSS*: Tajomník KSS P. David, Okresné konferencie KSS, KSČ po roku 1945, Predsedníctvo KSS, Sekretariát KSS, SNR – Povereníctvo vnútra.

SUAR: *Archív ÚV KSČ*: 01 Zasedání ÚV KSČ, 02/1 Předsednictvo ÚV KSČ, 02/2 Politbyro ÚV KSČ, 05/3 Ideologické oddělení, 10/5 Ideologické komise ÚV KSČ, 07 Porady tajemníků ÚV KSČ, 014 Bulletinů ÚV KSČ, 100/3 Mezinárodní oddělení, 100/45 V. Kopecký.

Archív Ústavu marxismu-leninismu 19/13 Oddělení stranických orgánů, stranické informace, 19/18 Bulletinů a informační materiály ÚV KSČ a jeho oddělení, 73 P. Reiman, 114 Ústav dějin KSČ.

Knížnice: Univerzitná knižnica UK, Bratislava; Ústredná knižnica SAV, Bratislava; Knihovna ÚSD, Praha; Městská knihovna, Praha; Österreichische National Bibliothek, Wien; Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Wien; Central European University Library, Budapest; Cambridge University Library.

Periodiká

Mladost', Naša práca, Nová Mysl, Odborár, Otázky míru a socialismu, Pionierske noviny, Práca, Pravda, Roháč, Slovenka, Slovenské odborné názvoslovie, Smena, Svet socializmu, Učiteľské noviny, Včielka, Život strany.

Dobové tlačoviny

Arbuzov, Alexej: Irkutský príbeh, Bratislava: SVKL, 1960.

Babajevskij, Semjon: Kavalier zolotoj zvezdy, in: Sobrannyje sočinenija, Tom I., Moskva: Chudožestvennaja literatura, 1979.

Celoštátna konferencia KSČ, 5. 7. – 7. 7. 1960, Bratislava: SVPL, 1960.

Čierny, Ján: N. S. Chruščov – francúzsky hosť, Bratislava: 1959.

Dokumenty československé zahraniční politiky 1945-1960, Praha: SPN, 1960

Dudincev, Vladimir: Ne chlebom jedinym, Moskva: Chudožestvennaja literatura, 1968.

Chruščov, N. S.: Svět beze zbraní, svět bez válek, I., II., Praha: SNPL, 1961

Chruščov, N. S.: O zahraniční politice Sovětského svazu, I., II., Praha: SNPL, 1962.

Jak agitujeme, Praha: SNPL, 1960.

Jefimov, A. J.: O jazyku propagandistu, Martin: 1953.

- Karpov, Jevgenij V.: Brehy šťastia, Bratislava: Osveta, 1962.
- Katalog propagační služby, 1957, praktická příručka pro agitátory, kulturně propagační pracovníky, nástěnkáře a dekoratery, Praha: 1957.
- Ketlinská, Vera K.: Stráž na Amure, Bratislava: Smena, 1956.
- Ketlinská, Vera K.: Inače žít ne stojí, Leningrad: Sovetskij pisatel', 1961.
- Kopecký, F.: O práci závodního časopisu, Praha: SNPL, 1955.
- Metodická a obsahová pomůcka pro propagandisty kroužků dějin KSČ, Praha: 1961.
- Metodické pokyny pre krúžky Nad mapou sveta, Bratislava: Smena, 1959.
- Metodický poradca pre prácu agitačných stredísk, Bratislava: 1961.
- Na pomoc agitátorom, Bratislava: 1960.
- Na pomoc agitátorom, Košice: 1959.
- Na pomoc propagandistům k ideové výchově na závodech, Praha: 1963.
- Názorně o názorné agitaci, Praha: 1962.
- Nikolajeva, G. J.: Žatva, Bratislava: Pravda, 1952.
- Nikolajeva, G. J.: Pověst o direktore MTS i glavnom agronome, Moskva: Molodaja gvardija, 1954.
- Nikolajeva, G. J.: Bitva v puti, Moskva: Sovetskij pisatel', 1960.
- Noel, L.: Fotografia v názornej agitácii a propagácii, Bratislava: Osveta, 1961.
- Novikov, S.: Čemu Lenin učil agitátory, Praha: SNPL, 1960.
- Jefimov, A. J.: O jazyku propagandistu, Martin: 1953, orig. Moskva: 1951.
- O názornej agitácii, Bratislava: 1961.
- Od X. do XI. sjezdu, Usnesení a dokumenty ÚV KSČ, Praha: SNPL, 1958.
- Propaganda a agitace v usneseních a dokumentech KSSS, Praha: SNPL, 1953.
- Propaganda řešení i materiálův vneočerednogo XXI. sjezda KPSS, Moskva: 1959.
- Propaganda řešení i materiálův XX. sjezda KPSS, Sbornik metodičeskich i bibliografičeskich materiálův, Moskva: 1956.
- Propaganda řešení i materiálův XXII. sjezda KPSS, Moskva: 1962.
- Propagandisté hovoří o své práci, Praha: SNPL, 1960.
- Propagandisté hovoří o svých zkušenostech, Praha: SNPL, 1961.
- Proti reakčnému mendelizmu-morganizmu, Sborník statí, Bratislava: SAVU, 1952.
- Serdečnyje pozdravenija i drobnyje poželanija k 70-letiju N. S. Chruščeva. Moskva: 1964
- Strana a mládež, učebný rok ČSM, 1962–1963, Bratislava: Smena, 1962.
- Stepičev, M. – Jermolovič, H.: Propagandisty, Moskva: Gospolitizdat, 1961.
- Stranická propaganda a současnost, Praha: SNPL, 1962.
- Šatkovskij: Jak organizovat živé noviny, Praha: Práce, 1961.
- Tendrjakov, Vladimir: Čas nečeká, Praha: Mladá fronta, 1961.
- Tendrjakov, Vladimir: Soud, Praha: Světovětu, 1962.
- Usnesení a dokumenty ÚV KSČ, Od celostátní konference KSČ 1960 do XII. sjezdu KSČ, Praha: NPL, 1962.
- XXII. sjezd KSSS, 17. 10. – 31. 10. 1961, Nová mysl, Bratislava: Pravda, 1961.
- Za bojovnou politickou agitaci, Sborník o zkušenostech agitační masové politické práce v sovětské armádě a vojenském námořnictvu, Praha: Naše vojsko, 1959.
- Zpráva o činnosti Ústředního výboru KSČ XI. sjezdu a současné hlavní úlohy, Bratislava: Pravda, 1958.

Výberová bibliografia

- Adelman, Jonathan R. – Palmieri, Deborah A.: *The Dynamics of Soviet Foreign Policy*, New York: Harper & Row, 1989.
- Aragon, Louis: *Súbežné dejiny SSSR, II.*, Bratislava: Smena, 1966.
- Arendtová, Hannah: *Původ totalitarismu*, Praha: Libri, 1996.
- Bičem a rašplí, satira a humor v dělnickém hnutí 1870-1918, Praha: SNPL, 1959.
- Bittman, Ladislav: *Mezinárodní dezinformace, černá propaganda, aktivní opatření a tajné akce*, Praha: Mladá fronta, 2000.
- Bittman, Ladislav: *Špionážní oprátky*, Praha: Mladá fronta, 1992.
- Blackburn, Gilmer W.: *Education in the Third Reich, Race and History in the Nazi Textbooks*, Albany: State University of New York Press, 1985.
- Boller, Paul F. – Story, Ronald: *A More Perfect Union, Documents in U.S. History, II.*, Boston: Houghton Mifflin, 1988.
- Bown, Matthew C.: *Socialist realist Painting*, Yale University Press, 1998.
- Brabec, Jan: *Bůh, ďábel a reklama, Reklama a nacismus*, Praha: Reklub, 1945.
- Brodala, Marta – Lisiecka, Anna – Ruzikowski, Tadeusz: *Przebudowa człowieka. Komunistyczne wysiłki zmiany mentalności*, Warszawa: 2001.
- Carlton, David – Levine, Herbert M.: *The Cold War debated*, McGraw-Hill, 1988.
- Conquest, Robert: *Tyrants and Typewriters, Communiqués from the Struggle for Truth*, Lexington, Mass.: Lexington Books, 1989.
- Danchev, Alex: *Alchemist of War. The Life of Basil Liddel Hart*. London: Phoenix, 1998.
- Dobroszycki, Lucjan: *Reptile journalism, The Official Polish-Language Press under the Nazis, 1939-1945*, New Haven: Yale University Press, 1994.
- Doležal, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archív, 1996.
- Dunham, Vera: *In Stalin's time, Middleclass values in Soviet Fiction*, Durham: Duke University Press, 1990.
- Durman, K. – Svoboda, M.: *Slovník moderních světových dějin*, Praha: Svoboda, 1969.
- Durman, Karel: *Útěk od praporů*, Praha: Karolinum, 1998.
- Encyclopaedia Britannica*, London: 1998.
- Flaming, L.: *Americká politika a studená válka*, Praha: SPN, 1971.
- Freeborn, R. – Grayson, J. (eds.): *Ideology in Russian literature*, Macmillan, 1990.
- Galský, D. – Žákovský R.: *Kdo je kdo ve 20. století*, Praha: Svoboda, 1967.
- Golomstock, Igor: *Totalitarian Art: in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, London: Collins Harvill, 1990.
- Gozman, Leonid – Etkind, Alexander: *The Psychology of Post-Totalitarianism in Russia*, The Centre for Research in Communist Economies, 1992.
- Grossman, Vasilij: *Život a osud*, Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1990.
- Häckel, Bohuš: *Propagační prostředky, jak je vytvářet, posuzovat, používat*. Praha: Vydavatelství obchodu, 1962.
- Heiber, Helmut a Beatrice: *Odvrácená tvář hákového kříže, neznámá fakta o vůdcích třetí říše*. Praha: Mladá fronta, 1997.
- Heller, Mikhail: *Cogs in the Soviet Wheel: The Formation of the Soviet Man*, London: Collins Harvill, 1988.
- Hahn, Hans Henning – Olschowsky, Heinrich (eds.): *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*, Berlin: Akademie Verlag, 1996.

- Hixson, Walter L.: *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War 1945-1961*, New York: St. Martins Press, 1997.
- Hobsbawm, Eric: *The Age of Extremes*, Vintage Books, 1996.
- Holotíková, Zdenka (ed.): *Slovensko v období dobudovania základov socializmu*, Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1978.
- Hořec, Jaromír – Sígl, Miroslav: *Generace 45*, Praha: Riopress 1997.
- Chlupáč, Miloslav: *Metodika propagandy, I., II.*, Praha: SPN, 1979.
- Chlupáč, Miloslav: *Aspekty teorie propagandy*, Praha: SPN, 1974.
- Chlupáč, Miloslav: *Propaganda jako společenský jev*, Praha: SPN, 1978.
- Inozemcev, N. N.: *Zahraniční politika USA 1939-1961*, Praha: SPN, 1962.
- Irmanová, Eva: *Kádárismus, Vznik a pád jedné iluze*, Praha: Karolinum, 1998.
- Jastrząb, Marius: *Mozolna budowa absurdu. Działalność wydziału propagandy warszawskiego komitetu wojewódzkiego PZPR w latach 1949-1953*. Warszawa: 1999.
- Jeřábek, Čestmír: *V zajetí stalinismu, Z deníku 1948-1958*, Brno: Barrister & Principal, 2000.
- Kagarlitsky, Boris: *The Thinking Reed, Intellectuals and the Soviet State from 1917 to the Present*, Verso, 1988.
- Kaplan, Karel: *Československo v letech 1953-1966, Společenská krize a kořeny reformy*, Praha: SPN, 1992.
- Kaplan, Karel: *Aparát ÚV KSČ v letech 1948-1968, Studie a dokumenty*, Praha: ÚSD, 1993.
- Kaplan, Karel – Tomášek, Dušan: *O cenzuře v Československu v letech 1945 – 1956, studie*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994.
- Kennan George, *The Soviet Mind and World Realities in: „Russia, Atom and the West“*, ©1957 in *The European Past*, vol. II., New York: Macmillan, 1964.
- King, David: *The Commisar Vanishes, The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Canongate Books, 1997.
- Kishon, Ephraim: *Nevděk světem vládne*, Praha: Konsultace, 1991.
- Kollárová, Ivona: *Cenzúra kníh v tereziánskej epoche*, Bratislava: ÚK SAV, 1999.
- Korjakov, Michail: *Živaja istorija, 1917-1975*, Munich: Echo Press, 1977.
- Kosatík, Pavel: *Ferdinand Peroutka, Pozdější život, 1938-1978*, Praha: Paseka, 2000.
- Kosiński, Krzysztof: *O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945 – 1956*, Warszawa: 2000.
- Kovel, Joel: *The Red Hunting in the Promised Land: Anticommunism and the making of America*, New York: Basic Books, 1994.
- Krakovský, Roman: *Rituel du 1er mai en Tchécoslovaquie 1948-1989*. Paris: L'Harmattan, 2004.
- Krejčí, A.: *Sibyla hádá špatně. Za oponou Svobodné Evropy*, Praha: Naše vojsko, 1965.
- Kušlina, Oľga (ed.): *Ruskaja literatura XX. veka v zerkale parodii, antologija*. Moskva: 1991.
- Kušnierik, Juraj – Čičel, Milan: *Shadows of the Past. The Impact of Communism on the Way People Think in Postcommunist Society*. Bratislava: Stredo-Európska nadácia, 1994.
- Lendvai, Paul: *The Bureaucracy of Truth, How Communist Governments manage the News*, Burnett Books, 1989.
- Lenin, V. I., Spisy, V., Praha: SNPL, 1953.
- Liddel-Hart B.H.: *Why don't we learn from History*, London: P.E.N. Books, 1944.

- Lipták, Lubomír: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram, 1999.
- Macura, Vladimír: *Český sen*, Praha: Knižnice ĎAS, 1998.
- Malia, Martin: *The Soviet Tragedy, A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, The Free Press, New York: Macmillan, 1994.
- Marko, Miloš: *V službe pokroku a priateľstva, Československo-sovietske vzťahy v tlači 1917-1967*, Bratislava: Obzor, 1967.
- Maurois, André: *Súbežné dejiny USA*, Bratislava: Smena, 1966.
- Mazur, Mariusz: *Propagandowy obraz świata. Polityczne kampanie praxowe w PRL 1956 – 1980*, Warszawa: 2003.
- Medvedev, Roy: *All Stalin's Men*, Oxford: Basil Blackwell, 1983.
- Medvedev, Roy: *Khrushchev*, Oxford: Basil Blackwell, 1982.
- Mühle, Eduard (ed.): *Vom Instrument der Partei zur „Vierten Gewalt“*, Die ostmitteleuropäische Presse als zeithistorische Quelle, Marburg: Verlag Herder-Institut, 1997.
- Nálevka, Vladimír: *Kapitoly z dějin studené války, I.*, Praha: ISE, 1997.
- Nálevka, Vladimír: *Fidel Castro, podzim diktátora*, Praha: Epocha, 1997.
- Nekrich, Alexandr: *Otrešis ot stracha, Vospominaniya istorika*, Overseas publications interchange, London: 1979.
- Oakes, Guy: *The Imaging War, Civil Defense and American Cold War Culture*, Oxford University Press, 1994.
- Partos, Gabriel: *Studená vojna očami východu a západu*, Bratislava: PTK-ECHO, 1994.
- Pečenka, M. – Luňák, P.: *Encyklopedie Moderní historie*, Praha: Libri, 1998.
- Pišút, Milan – Výraštek, Pavol (eds.): *Dejiny svetovej literatúry, II.*, Bratislava: Osveta, 1963.
- Politzer, Georges: *Filozofia a mýty*, Bratislava: Pravda, 1977.
- Pospelovski, D. V.: *A history of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Antireligious Policies*, New York: Macmillan Press, 1987.
- Rašla, Anton: *Spomienky spoza mreží*, Banská Bystrica: Vidas, 1998.
- Rawnsley, Gary D.: *Cold war Propaganda in the 50's*, New York: Macmillan Press, 1994.
- Reiman, Michal: *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí*, Praha: Karolinum, 2000.
- Reisky de Dubnic, Vladimír: *Communist Propaganda Methods. A Case Study in Czechoslovakia*, New York: Praeger, 1960.
- Rybárová, Františka: *Knižnica a informačné centrum domu ZČSSP*, Bratislava: 1979.
- Řeháková, H. – Veselý, D.: *Zakázané dějiny ve fotografiích ČTK*, Praha: X-Egem, 1999.
- Schechter, J. – Luchkov, V. (eds.): *Khrushchev remembers, The Glasnost tapes*, Little, Brown & Comp., 1990.
- Shlapentokh, Vladimir: *Soviet intellectuals and political power, The post-Stalin era*. Princeton University Press, 1990.
- Sinyavski, Andrei: *Soviet Civilisation, A cultural history*, New York: Arcade Publishing, 1990.
- Smith, Steve: *Russian Worker and the Politics of Social Identity*. In: *Russian Review*, vol. 56, No 1, (Jan. 1997), 3.
- Sokolov, A. K. (ed.): *Общество i vlast', 30. gody, Povestvovaniye v dokumentach*, Moskva: ROSSPEN, 1998.
- Sovětská historiografie včera a dnes, *Otázky dějin*, Praha: Svoboda, 1966.
- Stites, Richard: *Russian popular culture, Entertainment and Society since 1990*. Cambridge University Press, 1992.

- Sturminger, Alfred: 3000 Jahre Politische Propaganda. Wien – Muenchen: Verlag Herold, 1960.
- Šámálik, František: Právní stát kontra stalinismus, Praha: Svoboda, 1991.
- Šnajder, Bohuslav: Proces proti dvanácti milionům, Tvorba uvádí č. 3/1990, Praha: 1990.
- Thom, Françoise: Newspeak, the Language of Soviet Communism, Claridge Press, 1989.
- Tomášek, Dušan: Pozor, cenzurováno! Aneb ze života soudružky cenzury, Praha: Vydavatelství a nakladatelství MV ČR, 1994.
- Tucker, Robert C. (ed.): Stalinism, Essays in Historical Interpretation, New York: W. W. Norton and comp., 1977.
- Tvrdoň, Emil: Jazykové a štylistické prostriedky propagácie, Bratislava: Univerzita Komenského, 1996.
- Vartíková, M. (ed.): Generálna línia výstavby socializmu, Bratislava: ÚML ÚV KSS, 1975.
- Viola, Lynne (ed.): Contending with Stalinism. Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s. Cornell University Press, 2002.
- Vymětal, Jiří.: Žurnalistické prostředky a ideologický boj, I, II., Praha: SPN, 1982.
- Vyšinskij, A. J.: Soudní řeči, Praha: Orbis, 1952.
- Wagenleitner, Reinhold: Coca-Colonization and the Cold War, The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War, The University of North Carolina Press, 1994.
- Welch, David: The Third Reich, Politics and Propaganda, London: Routledge, 1995.
- Werth, Alexander: Russia under Khrushchev, New York: Crest Book, 1962.
- Zubok, V. – Pleshakov, C.: Inside the Kremlin's Cold War, From Stalin to Khrushchev, Harvard University Press, 1996.
- Žuravlev, Sergej: „Maleňkije ljudi“ i „boľšaja istorija“. Inostrancy moskovskogo Elektro-zavoda v sovetkom obščestve 1920ch – 1930ch godov. Moskva: Rosspen, 2000.